

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Գ Ի Մ

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XXI ԳԻՐԲ

1911 թ.



Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Էլեհրապարան օր. Ն. Աղանեանցի, Պօլից. 7

1912

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ
Кавказа.

Издание Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа.
Цѣна выпуска 2 руб.

„ЭТНОГРОФИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

Цѣна съ пересылкою 6 р.

Подписка принимается въ концеляріи Общества (Москва,
Политехнический Музей, на Любянской площади)

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE

in-8 mensuel Paris

Abon. 13 fr.

Adresse. Société d'Anthropologie de Paris.

REVUE MENSUELLE DE L'ÉCOLE D'ANTHROPOLOGIE
DE PARIS

Abonnement, France et Etranger, 10 fr. Le Numéro 1 fr.

JOURNAL ASIATIQUE

Publié par la Société Asiatique.

Abonnement pour l'étranger 30 fr.

REVUE

DES

TRADITIONS POPULAIRES

Abon. France 15 fr. Union postale 17 fr.

Adresse M. P. Sebillot, 80 Boul. Saint-Marsel. Paris.

ANTHROS

Revue internationale d'Ethnologie et de Linguistique

Abon. 20 frs.

Adresse: A l'Admiration de l'Anthropos, st
Gabriel-Mödling près Vienne (Autriche).

II,

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

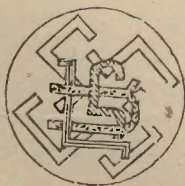
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XXI ԳԻՐՔ

1911 թ.



Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Էլեհասպարան օր. Ն. Աղանեանցի, Պօլից. 7

1912

ԲՈՎԱՆԴՍԿՈՒԹԻՒՆ

- ԳԱԻԻԹ ԿԱՄ ԺԱՄԱՏՈՒՆ, Թ. Թօրաւճա-
նեանի 5—33
- ՖՕԼԿԼՈՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆ,
Խ. Սամուէլեանի 33—36
- ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՆՇԱՆԱԽՈՐ ՎԱՆՔԵՐԸ,
Չ. Լալայեանի 37—100
- ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԲԱՆԱԽՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒ-
նիՑ, Ե. Լալայեանի 101—164
- ԾԻՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՉ Ե. Լալա-
յեանի 165—199
- ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ, Ատրպետի 200—222
- ԿՈՄՍՈՒՀԻ Պ. Ս. ՈՒՎԱՐՈՎԱ, պատուաւոր ան-
դամ Հայոց Ազգագրական ընկերութեան, Ս. Տէր
Աւետիսեանի 223—224
- ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.— Դուկասեան Մատենադա-
րան Ե. Լ. «Նաղաշ Յովնաթան» Զօրանեանի, Գ.
Լեւոնեանի. Հայ աշուղներ Տ. Եպ. Պալեանի, Գ. Լե-
ւոնեանի.— «Этнографическое Обзорѣние» 1911
Թուի Խ. Սամուէլեանի 225—238
- ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Azgagrakan Handess

Revue Ethnographique

trimestrielle, illustrée

publiée par

La Société Ethnographique Arménienne

XIII ANNEE

1 9 1 1.

SOMMAIRE

Le nortex dans l'église arménienne, par P. Thoramanian.

Union internationale de folk-lore par Samoue'lian.

Les monastères dans le gouy. de Van (Turquie d'Asie) par E. Lalayan

L'épopée populaire de Van, par E. Lalayan.

Institutions cérémonielles chez les arméniens, par E. Lalayan.

Les monnaies du roi arménien Tigran le Grand, par Atrpet.

Comtesse P. S. Ouvarova, membre honoraire de la société Ethnographique Arménienne. par Ter-Avetissian.

Bibliographie. *Հովհաննես Մանուկյան*, par E. L. *Նաղաշ-Յոնիսյան*. par Levonian, *Հայ աշուղներ* G. Levonian, „Этнографическое Обозрение“ par Samoue'lian.

Adresse. Rédaction de la revue Azgagrakan Handesse, Tiflis. (Caucase).

ԳԱԻԻԹ ԵՒ ԺԱՄԱՏՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՑՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Թ. Թօրամանեանի



այոց ճարտարապետութեան մէջ, ինչպէս
պեղարուեստական և շինարարական
ճիւղերը դարէ իդար նորանոր վե-
րածնութիւններով անընդհատ կեր-
պարանափոխուեցան, նոյնպէս ալ հայոց
եկեղեցիներու յատակազծային ձևերը
միշտ փոփոխութիւններու ենթար-
կուեցան:

Գեղարուեստական և շինարարա-
կան ճիւղերը փոփոխութեան ենթարկողը ժամանակի ոգին և
պահանջներն էին որոնք երբեմն երեան կուգային աւելի գեղե-
ցիկ և շքեղ նոր վերածնութիւններով և երբեմն ալ քաղաքական և
տնտեսական ճնշող ու քայքայող ազդեցութիւններու տակ կա-
տարեալ անկումով:

Սակայն եկեղեցական յատակազծային ոճերու պարբերական
փոփոխութիւնները գրեթէ կապ չունեցան արուեստի զարգացման
հետ, այնտեղ ճաշակ և վայելչութիւն ըստ ամենայնի հպատակած
էր կրօնի, պաշտաման և ծիսական արարողութեանց պահանջնե-
րուն: Ճարտարապետը պարտաւոր էր եկեղեցւոյ յատակազիծը
բաժանել և դասաւորել այնպէս ինչպէս որ կը պահանջէր կրօնը
կամ կրօնի պաշտօնեան, կղերը:

Քրիստոնէութեան հնագոյն դարերէն սկսած մինչև մեր օ-
րերը շատ տարօրինակ և ուշագրաւ փոփոխութիւններու ենթար-
կուեցան հայկական եկեղեցիներու յատակազիծերը կամ անոնց ներ-
քին բաժանումները: Երբեմն աւելցեր են յարակից մանր ու խոշոր

բաժանումներ տաճարի ընդհանուր աղօթասրահին կից, երբեմն ալ պակսեր են: Ինչու համար եղեր են այդ փոփոխութիւնները, կամ ինչ էին այդ աւելցած ու պակսած մասերուն պաշտօնները, այդ մասին ինչ որ գիտենք, մեծ մասամբ անաղական ժանօթութիւններ են, որոնք քննութեան և ուսումնասիրութեան ենթարկելով յաճախ կը տեսնենք որ այնքան ալ համապատասխան չեն իրականութեան. ժամանակի երկար ընթացքին մէջ շատ բան խառնուեր և շփոթուեր է:

Աւելի պարզաբանելու համար, համառօտ կերպով նկարագրենք հնագոյն դարերէն մինչև վերջին ժամանակներ հայկական եկեղեցիներու յատակագծային բաժանմանց իրարմէ ունեցած առաւել կամ նուազ տարբերութիւնները:

1) Եկեղեցիներ կան որոնք երկար քառակուսի պարզ սրահներ են, առանց ոնէ յարակից բաժանումներ ունենալու, բացի պատարագի խորանէն:

Եթէ շէնքը լայն է, տանիքը ծածկելու գործողութիւնը դիւրացնելու և ապահովելու համար սրահին մէջ կամարակիր սիւններ շարուած են որոնք կը վերաբերին բացարձակապէս շինարարական ճիւղին և երբէք չեն կարող կապուիլ ծիսական կամ դաւանարանական օրէնքներու հետ:

Թէև եկեր է ժամանակ, երբ չորս սիւններու վրայ զմբէթաւոր եկեղեցիները սովորական դարձեր են, այն ատեն ուզեր են խորհրդաւորութիւն տալ այդ ձևին, և մաշտոցի կանոնով սահմաններ են որ չորս սիւններու ներքև հիմնակութեան ժամանակ թաղուին չորս անտարանիչներու անունով օծուած չորս քարեր, ցոյց տալու համար թէ չորս անտարանիչներն եղած են քրիստոնէական եկեղեցւոյ հաստատութեան սիւնները: Այնուամենայնիւ դարձեալ ներքին չորս սիւնները պարտաւորիչ չեն եղած մինչև վերջը, եթէ եկեղեցւոյ տարածութիւնը ընդարձակ չէ և տանիքը ծածկելու համար պէտք չէ զգացուած սիւններու օժանդակութեան:

2. Կարգ մը եկեղեցիներ ալ կան որոնք դարձեալ երկար քառակուսի սրահներ են նախընթաց ձևի նման, սակայն արևելեան կողմէն խորանին երկու կողմը, երբեմն նեղ ու երկար հիւսիսէն հարաւ ձգուած, երբեմն ալ հաւասարակողմ քառակուսի սենեակներ ունին, և այս սենեակները դռներով կը հաղորդակցին եկեղեցւոյ մեծ աղօթասրահին հետ:

3. Մի քանի եկեղեցիներ ալ, արևելեան կողմի սենեակներէն զատ արտաքինաւ ալ երեք կողմէն—հիւսիս, հարաւ, արեւմուտք—շրջապատուած են սիւնազարդ ծածկոյթով (portique)

4. Կան եկեղեցիներ ալ, որոնք արևելեան կողմի սենեակ-

ներէն և շուրջանակի սիւնազարդ ծածկոյթներէն զատ, արեմբտեան անկիւններուն որմնակից ունին նաև քառակուսի սենեակներ որոնք դռներով կը հաղորդակցին ներքին մեծ աղօթասրահին հետ:

5. Շատ մը եկեղեցիներ ալ թէև առանց արտաքին շուրջանակի սիւնազարդ ծածկոյթի են, սակայն պահուած են անոնց մէջ չորս անկիւններուն որմնակից չորս հաւասարակողմ քառակուսի սենեակներ: Առ հասարակ այս սենեակները թէ նախապէս յիշուած ձևերու և թէ յետնագոյններուն մէջ կրկնայարկ են: Չորս անկիւններու վրայ չորս սենեակ ունեցող եկեղեցիներու աղօթասրահներուն համաչափութիւններն ալ այլապան են: Ոմանք երկար քառակուսի են, ոմանք հաւասարակողմ քառակուսի չորս պատերէն դուրս հանուած կիսաբոլորակ absideներով խաչաձևի վերածուած, ոմանք ներքուստ ալ խաչաձև են՝ արտաքին ուղիղ չորս պատի մէջ ամփոփուած թէ ներքին խաչաձև և թէ անկիւններու սենեակները: Անկիւններու սենեակները երբեմն եկեղեցիներու մէջ պարզ են, երբեմն ալ ղէպի արեւելք ուղղուած կիսաբոլորակ abside ներ ունին պատարագի համար:

6. Կան շատ մը եկեղեցիներ ալ որոնք ընդհանրապէս արեւմտեան պատին որմնակից, երբեմն ալ հիւսիսի կամ հարաւի կողմներուն վրայ կրկնուած եկեղեցւոյ լայնութեան կամ երկայնութեան չափով սիւնազարդ ընդարձակ սրահներ ունին, որոնց մէջ կը բացուին բուն եկեղեցւոյ մտից դռները:

Թէ թնչ պաշտօն ունէին այս պարբերաբար յաւելեալ մասերը, և թէ թնչ պատճառով ամեն եկեղեցիներ միօրինակ կերպով ենթարկուած չեն նոյն ձևափոխութիւններուն, ահա այս խընդիրը պիտի փորձեմ հետազօտել, յուսալով որ եթէ բոլորովին չի պարզուի, գոնէ որոշ չափով ճշմարտութեան կը մօտենանք:

Այս ուսումնասիրութեան մէջ միմիայն եկեղեցիներու և անոնց յարակից բաժանումներու վրայ ենթադրական դատողութիւններ ընել անօգուտ կը լինի, եթէ միաժամանակ չուսումնասիրուին և չի համեմատուին պատմական և աւանդական տեղեկութիւնները:

Եկեղեցական պատմութեան և կանոնադրքերու մէջ որոշ բաժանումներու ակնարկներ կան որոնց ճիշտ տեղերը յայտնի չեն մեզի ծանօթ յիշատակարաններու մէջ: Ասոր հակառակ, յիշատակարաններու մէջ բաժանումներ կան, որոնց մասին պատմական գրականութեան մէջ կամ ակնարկներ չկան և կամ եղածները շփոթ ու անհամապատասխան են իրականութեան:

Այս բաժանումներէն աւագ խորանին երկու կողմի սենեակ-

ները առ հասարակ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ աւանդատուն կամ պահարան անունը ունին մինչև ցարդ: Անշուշտ այս անունները սխալ չեն այս երկու սենեակներուն նկատմամբ: Սակայն որովհետև աւանդատուն և պահարան բառերու նշանակութիւնը տարբեր է, նաև ուրիշ քրիստոնեայ ազգերու մէջ անոնց պաշտօնները որոշ են, հետևաբար գիտնալ պէտք է թէ հայոց մէջ ալ ճիշտ միևնոյն նպատակով ընդունուած էին, և թէ միշտ միևնոյն կոչումով անցին:

Արեւմտեան եկեղեցիներու մէջ ի հնումն խորանին երկու կողմի սենեակներէն աշակողմեանը (paratorium, oblationarium) ընծայարան, մատուցարան անունը ունէր, ուր կընդունուէին և առժամաբար կը զետեղուէին ընծաները, նուիրարեութիւնները, նախ քան աւանդատուն (sacristie) տարուելը: Ձախակողմեանը կը կոչուէր (diaconium) սարկաւազատուն, որտեղ կը սրբէին ու կը մաքրէին սրբազան անօթները պատարագի խորհուրդէն յետոյ և կը տանէին աւանդատուն (sacristie):

Ըստ երևոյթիւն հայոց մէջ զոնէ 11—12 դարերէն սկսած արևելակողման սենեակներու պաշտօնը տարբեր է արևմտեան քրիստոնեաներու եկեղեցիներու մէջ եղող նոյն սենեակներու պաշտօնէն: Ըստ Ներսէս Լամբրոնացւոյ, սենեակներէն մէկը յատուկ էր քահանայից զգեստաւորման աւանդատուն անունով ուր կը զտնուէր նաև պատարագի զգեստները, որուն մասին բացատրութիւններ կուտայ իր «մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին» 426-րէն մէջ հետեւեալ կերպով: Յորժամ կամեսցի քահանայ պատարագ մատուցանել պարտէ այսպէս խորհրդաբար զգեստաւորիլ: Հանդերձ սարկաւազօքն մտանէ յաւանդատունն ուր զգեստն է պատարագին: (Սրբոյն Ներսէսի Լամբրոնացւոյ Տարսնի եպիսկոպոսի խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագի. Վենետիկ 1847 երես 143): Միև սենեակը պահարան էր եկեղեցական հանդերձներու և սպասներու, պարզ սենեակ անունով ինչպէս կը կարգանայ նոյն գրքի մէջ դարձեալ երբ սարկաւագներու պաշտօնը կը բացատրէ—և զմաղմայն և զսկիհն և զքշոցն բերեն ի սենեկէն:—Նոյն, մեկն. պատարագի երես 84: Ուրիշ տեղ մը այս սենեակին սարկաւազատուն անունն ալ կուտայ որ համապատասխան է արեւմտեան եկեղեցիներու diaconium-ին—եւ սարկաւագունքն գնան ի սարկաւազատունն բերեն զտուրը նուէրսն մոմեղինօք և խնկովք: Ներսէսի Լամբրոնացւոյ Տարսնի եպիսկոպոսի խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագի. Վենետիկ 1847 երես 211:

Դունայ ք. ժողովի (555 թ.) կանոններէն կերեայ որ աւելի հին ժամանակ եկեղեցական սրբազան անօթներու համար եկեղեցւոյ մէջ հաստատուն պահարան կամ աւանդատուն չէ եղեր, այլ ժամանակաւորապէս կը բերուն եղեր անոնք եկեղեցի պատարագի արարողութեան համար, իսկ յետոյ կը տարուէին եկեղեցւոյ գլխաւոր քահանային տունը կը պահուէին—Դունայ ք. ժողովի (555 թ.) 14-դ կանոնը «Պաշտաւն և պատարագիք և սպասք սրբոյ եկեղեցւոյն ի գլխաւոր քահանային տան եղիցի, որպէս յառաջագոյն կարգեալ է»։ Ուրեմն այս կանոնէն կը հետևի որ հին դարերու մէջ սեղանին երկու քովի սենեակները աւանդատան կամ պահարանի պաշտօն չունէին, անոնք աւելի ուրիշ նշանակութիւն չընտաւ էին։

Այս մասին մասամբ բացատրութիւն կը գտնենք դարձեալ թէ Դունայ ք. ժողովի նոյն 14-դ կանոնի շարունակութեան մէջ և թէ Ս. Սահակի 15-դ կանոնի մէջ։ Այս կանոններէն կը տեսնուի որ այդ սենեակները որ 5-դ և 6-դ դարերուն մէջ սեղանին երկու կողմը և կամ մէկ կողմը քառակուսի սենեակներ են երկայարկանի երբեմն, պարզապէս պաշտօնակատար քահանայից ամառնային բնակարան եղած են։ 5-դ 6-դ դարերու եկեղեցիներն են այժմ Արարանի եկեղեցին, որուն հիւսիս արևելեան ծայրին կայ մէկ սենեակ։ Տերէկէր գիւղի եկեղեցին, որուն հարաւարեւելեան ծայրին կայ մէկ սենեակ, Երեւոյքի և Տեկորի եկեղեցիները ունին արևելեան կողմէն երկու սենեակ կրկնաշարով։—Ահա Դունայ ք. ժողովի կանոնին շարունակութիւնը։ «Եւ ինքն գլխաւոր քահանայն զեկեղեցին մի իշխեսցէ թողուլ և գործոց տան պարագեւ այլ մշտնջնաւոր ի սուրբ եկեղեցւոյն կացցէ, զի պաշտօն և աղօթք տուրնջեան և գիշերոյ ժամուցն և զտեսչութիւն ժողովրդոյն մի խափանեսցէ, իսկ այլ ընկերքն դամառն փոխանակաւ կացցին ընդ նմա անպղերգաբար»։

Ս. Սահակի 15-դ կանոնը. «Ձամառն գլխաւոր քահանայն հանապազորդեալ յեկեղեցւոյն կացցէ, և այլ ընկերքն շաբաթուր տու նմա փոխանորդաւ կացցեն»։

Հ. Ն. Վ. Մելիք Թանգեանի կարծիքով քահանայից այդ ժամանակուան ամառնային բնակարանը եկեղեցւոյ բակին մէջ էր ոչ թէ նոյն սենեակներուն մէջ—(Հայոց եկեղեցական իրաւունքը Շուշի 1903 երես 379) բայց ըստիս հաւանական չէ մինչև 7-դ դար, որուն մասին կարծիքս յետոյ. այժմէն կըսեմ միայն որ նոյն իսկ օրէնքի տարօրինակութենէն ալ կերևի, թէ քահանայից ամառնային բնակարան էր և ոչ ձմեռնային, վասնզի իրաւունք չունէին ձմեռը եկեղեցւոյ յարկի տակ կրակ կամ վառարան

վառելու վանազան տեսակ պղծութիւններու և ապականութիւններու տեղի չի տալու համար: Եթէ ոչ ինչ հտրկ կար միմիայն ամառները պարտաւորիչ ընել զլիաւոր քահանային կամ կտրգապահ քահանաներու փոխընդփոխ մնալ եկեղեցւոյ սենեակին մէջ և ոչ ամբողջ տարին որ միշտ պաշտօն և պատարագներ կան:

Շատ հաւանական է որ խորանին երկու քովի սենեակները մշտնջենապէս սրբազան անօթներու պահարան կամ աւանդատուն եղան 7-դ դարէն սկսեալ երբ առաջին անգամ Եզր կաթողիկոսի օրով իբրև քահանայից բնակարան շինուեցաւ եկեղեցւոյ բակին մէջը առանձին շէնք Ս. Գայիանէի վանքին մէջ ուրկէց ընդհանրացաւ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ ալ. — «Եւ ապա հայրապետն Եզր զվկայարան սրբոյ Գայիանեայ, զոր երբեմն խրթին և մթին էր զնա շինեալ, քակեալ զայն ևս ընդարձակագոյն և պայծառագոյն զնա շինեաց կոփածոյ քարամբք և կրով ձուլելով և արտաքուստ յարդարէր կայանս բնակութեան քահանայական դասուց ի պաշտօն աստուածային խորանին: Այս եղև սկիզբն ժամատուն շինելոյ մինչև ցայս վայր ոչ երեւիր ի հայո»: (Պատմագրութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի: Երուսաղէմ 1843 թեան 56): Արդէն 7-դ դարէն սկսած խորանին երկու կողմի սենեակները իրենց յատկութիւնը սկսած են փոխել, այլևս առաջուան պէս նեղ ու երկայն և փոքր չեն, կանոնաւոր մեծութեամբ հաւասարակողմ քառակուսի են խորանին խորութեան չափով: Այս բարեփոխումը արդէն մէկ անգամէն ալ չէ եղած 7-դ դարուն. եթէ չի հաշուենք իմ մէկ Խնթաղրութիւնը Վահան Մամիկոնեանի Վաղարշապատի կաթողիկէի մասին, 6-դ դարու վերջին շինուած Աւանի եկեղեցին առաջին օրինակը կուտայ:

Ոմանք կը կարծեն որ Զուարթնոց եկեղեցւոյ արեւելեան կողմի քառակուսի երկյարկանի յաւելուածը աւանդատուն կամ սրբազան անօթներու պահարան էր, կամ ըստ այժմեան բարրաոճի մասանց խորան էր: Այս կարծիքը հաւանական է. Զուարթնոցն ալ ունի իւր մօտ բազմաթիւ շէնքեր որոնց մէջ կային անշուշտ Եզրի շինել տուածին պէս քահանայից բնակութեան համար սենեակներ, բացի այս Ս. Սահակի և Դունայ բ. ժողովի կանոններէն յետոյ այլևս ոչ մի ակնարկ չենք գտներ յետագայ կանոնադրութիւններու մէջ քահանաներու եկեղեցին մնալու սովորութեան և սրբազան անօթներու զլիաւոր քահանային տունը պահուելու մասին պարտաւորիչ կանոններ: Ամենայն հաւանականութեամբ, 7-դ դարէն սկսած երբ պաշտօնակատար քահանաներու համար եկեղեցիէն դուրս առանձին բնակարան կամ ժամատուն շինուեցաւ, այն ատեն խորանի երկու կողմի սենեակներու նախնական պաշտօնը

փոխուեցաւ: Զուարթնոցի բացառիկ ձեւն դուքս միւս սովորական ձեւերով եկեղեցիներու մէջ խորանին երկու. կողմի սենեակները իսկապէս կոչուեցան թէ ոչ աւանդատան և սարկաւազատան պաշտօն կատարելու. այդ պիտի երևի յետագայ քննութիւններէն: Մի քանի եկեղեցիներ ունին առանձնապէս խորանին ներքեւ ալ դատարկութիւններ գետնափոր, ինչպէս Մրենի եկեղեցին, Անիի Առաքելոց եկեղեցին. և Անիի կաթողիկէն (այս վերջինս կասկածելի հետքեր միայն ունի) ուր անշուշտ պահուել են եկեղեցու հարստութիւնները. միայն սրբազան անօթներու մէջէն, ինչպէս կերևի, բացառապէս սկիհի համար խորանին մէջ առանձին պահարաններ շինել տրուած են որոնց ներկայիս խորհրդանոց անունը կուտան, ինձի յայտնի չէ թէ իհնումն ինչ էր անոնց անունը:

Որովհետեւ աւանդատան կամ պահարանի մասերուն վրայ դարձեալ յաճախ առիթ պիտի ունենամ անդրադառնալու, և այդ ժամանակ պիտի տեսնուի թէ բացի պահարանէ և աւանդատունէ ուրիշ ի՞նչ կոչումներ ունենալին հաւանական էր, ուստի ես կը դառնամ միւս ուսումնասիրութիւններու: Բայց ի միջի այլոց կուզեմ այստեղ սխալ ընդհանրացած կարծիք մը ուղղել աւանդատուներու նկատմամբ:

Կովկասահայեր առհասարակ աւանդատան սենեակներուն խորան անունը կուտան, որ բոլորովին անտեղի է: Եկեղեցիներու մէջ խորանի ծագումը եթէ փնտռենք՝ նախ կը տեսնենք որ abside-էն զատ ուրիշ տեղ չէր կարող լինել, յետոյ ալ բազմաթիւ գրական և արձանագրական վկայութիւններ ունենք խորանն այնտեղ լինելուն ուր դրուած է պատարագի սեղանը:

Եկեղեցական գրականութենէն կը տեղեկանանք թէ հայոց եկեղեցիները բացի աղօթարանէն, պէտք էր որ ունենային ուրիշ երեք բաժանումներ ևս, մկրտատուն, ապաշխարողոց կայան և ժամատուն:

Մեր օրերուն մկրտութեան աւագանը առհասարակ զետեղուած է հիւսիսային պատին վրայ տաճարին մէջ կամ նոյն կողմի աւանդատան պատին վրայ: Իսկ հնադոյն եկեղեցիներու մէջ մինչև 13-14-դ դարերը մկրտութեան աւագանի և մկրտարանի հետքերը ամենեւին չիկան, որով ակամայ հարց կը ծագի թէ ո՞ր և ինչպէս կը մկրտէին նախնիք իրենց երախաները: Գալով ապաշխարողաց գաւիթի մասին՝ գաղափար ալ չունինք թէ երբ եիցէ ի՞նչպէս են վարուեր նախնիք այդ օրէնքի գործադրութեան համար:

Նախ ձեռնարկենք ապաշխարութեան գաւիթներու մասին եղած օրէնքներու քննութեան և համեմատութեան, որուն հետ միաժամանակ յառաջ կերթայ նաև մկրտարաններու քննութիւնը:

Ի հարկէ իմ նպատակս չէ պարզել թէ հին ժամանակ ի՞նչ պէս մարդիկ կապաշխարէին կամ մկրտութեան համար ի՞նչ արարողութիւններ կը կատարուէր որ զուտ կրօնական է և ոչ մի կապ չունին հին յիշատակարաններու հետագոտութեան հետ, այլ քննելով բաղդատելով օրէնքները իւրաքանչիւր դարաշրջաններու մէջ երեցող եկեղեցիներու յատակաձևերուն հետ որոշել անոնց յատկութիւնները և պարզել յատակաձևերու մէջ եղած ստորաբաժանումներու պաշտօնները, որով կը պարզուի նաև իւրաքանչիւր դարաշրջանի եկեղեցիներու իսկական յատկութիւնները, այս կերպով մենք շուտով կը ճանչնանք ու է հին յիշատակարանի մը որ դարուն պատկանելը դատելով իր ստորաբաժանումներէն:

Նախնական քրիստոնէական եկեղեցին հին օրինաց անմիջական ազդեցութեան տակ իւրացուց երբայկան տաճարի հետ թանոսաց գաւիթը ապաշխարութեան գաւիթ անունով, և զայն յատկացուց տակաւին չի մկրտուածներուն և կամ զանազան մեղքերով եկեղեցական պաշտամունքէ ու խորհուրդէ զրկուածներուն յորոնք նոյն բաժնին մէջ որոշ ժամանակ ապաշխարելէ և խորհուրդներու հաղորդակից լինելու արժանաւորութիւն ձեռք բերելէ յետոյ իրաւունք կստանային հաւատացելոց սրահը մտնելու: Բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ այդ բաժինը եկեղեցւոյ արևմտեան պատին որմակից էր *porche* կամ *nartex* անունով:

Նախնական եկեղեցին ապաշխարողները չորս դասակարգի բաժնեց և իւրաքանչիւրին պատշաճ կայան որոշեց եկեղեցւոյ բուն շէնքէն ներս կամ դուրս: Այս կայանները հետեւեալ կարգաւ արձանագորուած են ընդհանուր քրիստոնէից կանոնադրութեանց մէջ:

1. Ոլբ սցողներ. որոնք իրաւունք չունէին եկեղեցւոյ արտաքին դռնէն ներս մտնելու: Բոլորովին դուրսը մնալով, քուրձ հագած, գլուխնին մոխիը ցանած անդադար պիտի ողբային և եկեղեցի մտնող հաւատացեալներէն իրենց համար աղօթք պիտի խնդրէին,

2 Ունկնդիրներ. ասոնք ալ երկու կարգի կը բաժնուէին, արտաքին և ներքին ունկնդիրներ, որոնք արտաքին դրաններսի և դրսի կողմերուն անմիջապէս մօտ կանգնելով, առանց աղօթելու միայն ժամերգութիւն լսելու իրաւունք ունէին:

3. Աղօթականներ. Ասոնց համար տեղ սահմանուած էր երախաներու (չի մկրտածներու) մօտ, ուր երեսի վրայ ինկած անդադար աղօթելու պարտաւոր էին: Սակայն «Մի ոմ յերախալեց»ը երգուած ժամանակ երախայներու հետ միասին պէտք էր որ գաւիթ երթային:

4. Թեքել յանցանքներու համար ապաշխարողներ. Ասոնք թէև իրաւունք ունէին հաւատացելոց հետ խառն կանգնելու, սակայն դարձեալ զրկուած էին հաղորդութեան խորհուրդին մասնակցելէ և «Մի ո՛վ յերախայից»-ի ժամանակ պարտաւոր էին զուրս գաւիթը հլլել:

Այս կանոնները քրիստոնէական նախնական դարերուն մէջ բոլոր եկեղեցիները նոյնութեամբ ընդունեցին թէ ոչ, որոշակի յայտնի չէ. ընդդիմութիւններ, վէճեր յիշատակուած կան պատմութեան մէջ, սակայն Նիկիոյ առաջին տիեզերական ժողովով ընդհանուր քրիստոնեայ եկեղեցիներու համար պարտադիր օրէնք հռչակուեցան: «Կանոնք Ս. Տիեզերական ժողովոյ. Յօդուած Թ. Ժա. Ժբ. Ժգ»:

Հայերն ալ պաշտօնապէս մասնակցեր էին Ա. Տիեզերական ժողովին, և Արիստակէս հայրապետը Հայաստան բերեր էր ժողովի մշակած կանոնական քսան յօդուածները, որ ըստ Խորենացւոյ Ս. Գր. Լուսաւորիչ նոյնութեամբ ընդունելէն յետոյ «սուղ ինչ գլուխս յինքինէ ի կանոնս ժողովոյն յաւելու վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին»: (Մովսէսի Խորենացւոյ պատմ. հայոց գիրք Բ. Գլ. Դ.),

Արդեօք իսկապէս Լուսաւորչի կատարածը յաւելում էր թէ՛ սրբագրութիւն, այդ մասին կարծիք յայտնել կը թողում իր մասնագէտներուն: Միայն ապացոյցներ չեն պակսիր որ Լուսաւորիչ յաճախ շեղուած է ընդհանուր քրիստոնեաներու համար սահմանուած պարտադիր կանոններէն և անկախ ուղղութիւն տուած է իր եկեղեցական վարչութեան:

Այս կարծիքը հաստատութիւն կը գտնէ նախ ապաշխարութեան գաւիթներու տեսակէտով, որովհետեւ երբ քննենք հայոց ամենահին եկեղեցիները և համեմատենք ուրիշ քրիստոնեայ ազգերու հնագոյն եկեղեցիներու հետ, կը տեսնենք որ ապաշխարութեան համար սահմանուած գաւիթներ բնաւ չունին, որպիսին էր յունական կամ լատինական եկեղեցիներու մէջ *porche* կամ *nartex*: Ուստի համարձակ կարելի է ըսել որ Լուսաւորչական եկեղեցին եթէ ընդունեց ապաշխարութեան օրէնքը բայց բոլորովին տարբեր կանոններով գործադրութեան կերպին մէջ: Լուսաւորիչ, Նիկիոյ Առաջին Տիեզերական ժողովէն քսան տարի առաջ արդէն կազմակերպեր էր հայոց եկեղեցին. անշուշտ եթէ իր աշակերտած եկեղեցիներու մէջ ընդունուած էր այդ սովորութիւնը, ինքն ալ անոնցմէ առնելով կերպով մը պատշաճեցուցած էր իր եկեղեցին մէջ. մանաւանդ որ արդէն Լուսաւորիչի կանոնները Տիեզերական ժողովի կանոններուն հետ բաղդատու-

թիւնը ցոյց կուտայ թէ Լուսաւորչի կանոնները աւելի մեղմ էին. և բոլորովին չիկան ողբացողներ ըսուած դասը:

Հայոց կանոններուն մէջ կերեւին բացի երախաներէն, բոլորովին եկեղեցիէն միւրթուածներ և արտաքին ու ներքին ունկընդիրներ: Շատ պարզ է որ եկեղեցիէն մերժուողներ եկեղեցի քնաւ չէին գար, խնդիրը կը մնայ գիտնալ թէ երախաներ, և արտաքին ու ներքին ունկընդիրներ որտեղ կը կանգնէին «Մի ո՛՛հ երախայից»-ի ժամանակ քանի որ առանց բացառութեան հայոց չին եկեղեցիներուն արեւմտեան կողմին վրայ առանձին բաժին— գաւիթ բացարձակապէս գոյութիւն չունի:

Այս հարցին տմենահաւանական պատասխանը կը գտնենք ուշադիր քննելով հայոց ամենահին եկեղեցիները քննելով, որոնք մեզ հասած են քրիստոնէութեան սկիզբէն մինչև 5-դ դարերուն մէջ կանգնուած:

Հայոց եկեղեցիներու ամենահին ձևերն են Տեկորի, Երեւորքի, Պաշ—Ապարանի, Օձունի, Աշտարակի և այլ նման եկեղեցիները, որոնք խորանին կից երկու սենեակներէն զատ արտաքուստ ալ շրջապատուած են սիւնազարդ ծածկոյթներով (portique): Աշտարակի եկեղեցին թէև այժմ չունի արտաքին սիւնազարդ շուրջանակի ծածկոյթ, սակայն քննութեան կարօտ է:

Անշուշտ առանց պատճառի չէին ընդունուած արտաքին շուրջանակի սիւնազարդ ծածկոյթները (portique) հայոց նախնական եկեղեցիներուն մէջ, այլապէս անբացատրելի կը մնայ անոնց համար զոհուած արտաքոյ կարգի շինութեան ծախքը:

Արդ, քանի որ եկեղեցական հնագոյն օրէնքները կը հաստատեն թէ ապաշխարութեան օրէնքը ընդունուած էր հայոց մէջ, նաև կը տեսնենք ալ որ ապաշխարութեան գաւիթի նմանող ունէ բաժանում ալ չերևիր հնագոյն եկեղեցիներու վրայ բացի portique ներէն, հետեաքար կը մնայ կարծել որ ամենայն հաւանականութեամբ portique ներք ապաշխարողաց կայանի կոչումը ունէին: Մանաւանդ դռներու շատութիւնն ալ ենթադրել կուտայ որ յատկապէս եկեղեցւոյ պաշտաման ունկընդրութիւնը արտաքին ունկընդիրներուն գիւրաւ լսելի ընել տալու համար էր: Որովհետև այս դարաշրջաններու եկեղեցիները առհասարակ արեւմտեան դռնէն զատ հիւսիս կամ հարաւային կողմերուն վրայ զոյգ դռներ ունին հակառակ անոնցմէ ոմանց ալ շատ փոքրութեան: Տիրէրէր գիւղի հնագոյն եկեղեցին հարաւային կողմին վրայ 22, 50 մէթր երկայնութեան մէջ երկու դուռ ունի արեւմտեան դռնէն զատ:

Վերոյիշեալ առաջին շրջանի հայկական եկեղեցիներու յատկազգային ձևէն յետոյ 5-դ դարու վերջին նոր ձև մը երևան

հկած է Հայաստանի մէջ Վահան Մամիկոնեանի Վաղարշապատի մէջ շինած կաթողիկէով (Այս ձևի մասին մանրամասն տեսութիւնս կարելի է տեսնել իմ մէկ աշխատութեանս մէջ «Էջմիածնի Տաճարը» անունով Ազգագր. Հանդէս գիրք XX). Ասոր ընդօրինակութիւնն է Աւանի մէջ 6-դ դարու վերջին կանգնուած եկեղեցին որուն չորս անկիւններուն վրայ չորս քառակուսի չափաւոր մեծութեամբ սենեակներ կան եկեղեցիէն անջատ և դռներով միասին հաղորդակցող թէ ներսի և թէ դրսի հետ, Աւանի եկեղեցին արտաքին portique չէ ունեցեր, սակայն Էջմիածնի կաթողիկէի մասին տարակուսելի է, portique ի գոյութեան հաւանական նշաններ կան վրան:

5-դ դարու վերջին ծագում առնող յատակագծային այս նոր ձևը շարունակուած է մինչև 7-դ դարու վերջը. թէև մինչև վերջնաւ շարունակուած է սակայն 16-դ դարէն սկսեալ սենեակներուն մէջ որոշ փոփոխութիւններ եղած են թէ համաչափութեամբ և թէ յարամասունքներով: Մինչդեռ մինչև 7-դ էն վերջը եղած չորս անկիւնի սենեակները բոլորովին պարզ հաւասարակողմ քառակուսի ձև ունին: Բայց ինչպէս կերևի 7-դ դարուն արևմտեան կողմի սենեակները սկսեր էին իրենց կարեւորութիւնը կորսնցնել որովհետև նոյն դարուն սկսեր են շինուիլ ուրիշ եկեղեցիներ ալ թէև ընդհանուր ձևով նման հիններուն, սակայն առանց արևմտեան սենեակներու: Հսկիսիմէի վանքի եկեղեցին որ 7-դ դարու գործ է, չորս անկիւնը չորս սենեակներ ունի, նոյնպէս Բազարանի կաթողիկէն երբեմն ունեցեր է, թէև այժմ ձևափոխուած: Իսկ Գայիանէի և այլ ուրիշ ժամանակակից եկեղեցիներ արևմտեան սենեակներ չունին: 7-դ դարէն առաջ պահանջը անհրաժեշտ լինելուն ապացոյց է որ (հաւանականաբար 6-դ դարուն) երբեք չի տաճարին հնագոյն ձևին վրայ արևմտեան կողմէն աւելցուցեր են երկու սենեակներ:

Յետագայ դարերուն մէջ այս չորս սենեակները պարզապէս մատուռներ են խորաններով և սեղաններով զարդարուած, իսկ հիները որոնք ոչ խորան ունին և ոչ սեղան, բոլորովին անհասկանալի է անոնց պաշտօնը, գրական աղբիւրներէ ոչինչ ակնարկ չունինք, կը մնայ դարձեալ եկեղեցական կանոններու հետ համեմատելով որոշ եզրակացութեան հասնիլ:

Քրիստոնէութեան նախնական դարերուն մէջ երբեմն սովորութիւն եղաւ մկրտութեան աւազանը գետեղել նոյնիսկ ապաշխարողաց կայան նախագաւթին մէջ (porche կամ nartex): Պահմը ենթադրենք որ այդ սովորութեան իբրև հետևողութիւն մը կրտարանի պաշտօն կատարէին այդ արևմտեան կողմի սենեակ-

ները: Սակայն քանի մը պատճառներով այս ալ հաւանական չեմ գտնի: Նախ որ, երկու սենեակներն ալ միաժամանակ մկրտարան չէին կարող լինել: Գոնէ մէկը պէտք էր որ ուրիշ պաշտօն ունենար: Երկրորդ այս ձևի եկեղեցիներուն ընդհանրացած շրջանին մէջ (մինչև 7-դ դարու կէսը) հայոց եկեղեցւոյ պետերու և ժողովներու կողմանէ մշակուած կանոններ կան որոնք ըստ բաւականի կորոշեն հայոց մկրտարաններու տեղը և դիրքը:

Լուսաւորչէն մինչև Ս. Սահակ Մկրտարանի տեղին և դիրքին մասին որոշ տեղեկութիւն չիկայ: Ս. Սահակի կանոնով կերեայ որ եկեղեցիէն դուրս առանձին շէնքի մէջ էր: Փորեպիսկոպոսներուն ուղղուած կանոններուն Բ. Յոգուածին մէջ հետեւեալ կերպով կաւանդէ Ս. Սահակը. — «Եւ զտաճարս աղօթիցն յորս սուրբ և Աստուածընկալ սեղանն է հաստատեալ, յորոյ վերայ կատարի մեղաքաւիչ և կենդանարար խորհուրդ մարմնոյ և արեան ապրեցուցչին մերոյ տեառն ըստ արժանի բաւականութեանն զարդարուն պահեսցին սննդափան լուցմամբք և ինկարկութեամբ, և պարսպեալ քաղաքարմովք և մերձ ինա մկրտատունս շինեսցին. և անդ որպէս և սովորութիւն իսկ է և յայլսն ինմին կանգնեսցի աւաղան մկրտութեան...» (Սովերք հայկականք հատ. Բ. երես 81):

Պետք է ի նկատի ունենալ նաև որ Ս. Սահակի օրով հայոց եկեղեցիները բոլորովին նախնական ձևի մէջ էին, ոչ կիսաբոլորակ խորան կարող էր գտնուիլ անոնց մէջ և ոչ ալ անկիւններուն վրայ մկրտատան յարմար սենեակներ, մանաւանդ արեւմտեան կողմի սենեակներ բոլորովին գոյութիւն չունէին ինչպէս մենք կը տեսնենք այսօր ալ Պաշ-Ապարանի, Աշտարակի, Տեկորի եկեղեցիներու վրայ: հետեւաբար չէ կարելի մտածել իսկ որ մինչև 6-դ դարու սկիզբը բացի առանձին մկրտատունէ ուրիշ տեղ երեխաներ մկրտած չինին:

Դունայ բ. ժողովը (555) և Ե. ժողովը (719) ունեն առանձին յօդուածներ, որոնց բովանդակութենէն կը տեսնուի որ եթէ հետզհետէ եկեղեցիներու մէջ մկրտութիւն կատարելը թոյլատրելի կը դառնար, այնուամենայնիւ եկեղեցիէն դուրս առանձին մկրտատան գոյութիւնն ալ պարտաւորիչ էր:

Ահաւասիկ Դունայ ժողովներու կանոնները:

Դունայ բ. ժողովի (555) 15-դ կանոնը: «Մկրտութիւնս որ ծուլութեամբ մի իշխեսցէ առնել, այլ երկիւղիւ և զղուշաւորութեամբ, բուռուարաւք և ճրագովք և առագաստեալ վարազուրաւք, որպէս վայել է լուսաւորութեամբ սրբոյ աւագանին և աւագանն կանգնեսցի յեկեղեցւոյն կամ ի տան պաշտամանն, թէ քարեղէն իցէ թէ զինչ և իցէ, երկիւղածութեամբ արժանի և բաւա-

կանութեամբ գործոյն լուսաւորութեան, լայնութեամբ և խորութեամբ, զի բաւականաբար ծածկեցէ ջուրն զհասակ մանկանցն որք մկրտեցինն»...: (Հայոց եկեղեցական իրաւունքը գիրք Ա. Ն. Վ. Մելիք-Թանգեան: Երես 379)

Դունայ և. Ժողովի (719) 13-դ կանոնը. — «Ոչ է պարտ զաւագանն յայլ իմէքէ նիւթոյ պատրաստել, և կամ ուրանաւր և կամեացի, այլ աւագան քարեղէն հաստատել ի նմին իսկ յեկեղեցւոյն և կամ յանդէն մերձ յեկեղեցին ի մկրտատունսն: — (Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, գիրք Ա. Ն. Վ. Մելիք-Թանգեան: Երես 414)

Ինծի կը թուի թէ Դունայ Ժողովներով եկեղեցւոյ մէջ մկրտութեան աւագան դնելու մասնաւոր արտօնութիւնները աւամայ տրուած են օրէնքին տնտեստող դասակարգի մը յարուցած դժուարութեանց պատճառաւ, այս դասակարգը կը լինէին անշուշտ քաղկեդոնականութեան հակուած կաթողիկոսներ և կամ անոնց հետևողներ որոնք պակաս չէին ճշգրտէն սկսած: Սակայն եթէ այս շեղող դասակարգը պարբերաբար ուժեղացած է, այնու ամենայնիւ բոլորովին չեն կարողացած հին կարգերը խախտել և առանձին մկրտատուն ունենալու սովորութիւնը տևած է մինչև 13—14-դ դարերը: Զուարթնոց եկեղեցիէն զատ տակաւին չէ տեսնուած մի հնագոյն եկեղեցի, որուն մէջ մկրտութեան աւագանի գոյութիւնը հաստատուի այսօր, իսկ եթէ Զուարթնոցի բացառիկ ձեւը և Եփեսոսի օտարաւոր հակումները ի նկատի առնենք այն ատեն դիւրաւ կը համոզուինք որ այնտեղ գոյութիւն ունեցող մկրտութեան աւագանը հայկական եկեղեցիներու յատուկ սովորութիւն չէր, և Զուարթնոցի միակ օրինակը, եկեղեցիներու մէջ մկրտութեան աւագան շինելու մասին, ընդհանուր սովորութեան արգիւնք չենք կարող համարիլ:

Ամեն անգամ, հին եկեղեցիներ քննած ժամանակս, բնաւ չեմ մոռացած եկեղեցւոյ մէջ մկրտութեան աւագաններու հետքեր փնտռել. սակայն մինչև այսօր ամենաուշ 14-դ դարուն կանգնուած եկեղեցիներուն մէջ անգամ չեմ յաջողած գտնել, եթէ կենային անպատճառ գոնէ մէկ քանի հատ կը պահուէին ինչպէս պահուեր է Զուարթնոցի աւագանը: Որովհետև կանոնագիր Ժողովներ, եթէ կամայ թէ ակամայ թոյլատրէր են եկեղեցւոյ մէջ աւագան կանգնել, միևնոյն ժամանակ պարտադիր են ըրած անպատճառ քարեղէն շինել և հաստատուն շինել, այն ալ ոչ այնչափ փոքր, որպէս զի բաւականութիւն տայ մեծահասակ մկրտուողին մարմնոյն մեծ մասը չրով ծածկելու: Գուցէ Վասպուրականի, Տարօնի և Փոքր Ասիոյ հայկական հին եկեղեցիները ունենան նմոյշներ, սակայն

Այրարատ, Շիրակ, Վանանդ, Սիւնիք, և այլն շրջաններ երբեք չեն տուած դեռ ոև է օրինակ եկեղեցւոյ մէջ մկրտութեան աւագան ունենալու:

Շատ հետաքրքրական կը լինէր Անիի մէջ բազմաթիւ բողոքական կամ բողոքական մատուռներու մէկ քանիին աւերակներ պեղել և քննել թէ արդեօք անոնցմէ ոմանք մկրտարաններ չեն:

Պ. Յ. Օրբէլի իւր 1910 թ. հրատարակած Путеводитель по городу Ани գրքոյկին մէջ, Անիի կաթողիկէին հարաւ արեւելեան կողմը փլած ութանկիւնի մատուռը հաստատապէս մկրտարան անուաներ է. արդեօք թոյլ հիման վրայ ենթադրեր է հեղինակը, լաւ կը լինէր որ բացատրէր: Ծիշտ է որ, եթէ առանձին մկրտատան սովորութիւնը պահուած էր 10—11-դ դարերուն, պէտք էր որ Անիի կաթողիկէն ալ ունենար իր մկրտատունը, սակայն հաստատուն փաստ է հարկաւոր այդ փլատակը մկրտատուն համարելու: Վարդան Բարձրաբերդցին Անիի կաթողիկէին մօտ կը յիշատակէ Ս. Հռիփսիմէի մը վկայարանին շինութիւնը Սարգիս կաթողիկոսի օրով 10-դ դարու վերջին: Կարող է պատահիլ որ այդ վկայարանը եղած լինի Յ. Օրբէլիի մկրտարան կարծածը «Իսկ սուրբ զաթուն յաջորդէ տէր Խաչիկ ամս ինն և տասն և զնա փոխէ տէր Սարգիս ամս քսան և չորս: Սա շինեաց վկայարան սրբոց Հռիփսիմեանց առ ընթեր կաթողիկէին Անուոյ և փոխեաց անդ զնշխարհանոցա բերեալ մեծաւ հանդէսիւ և կարգեաց զօրն տօն մեծ»: (Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդցւոյ պատմութիւն տիեզերական. Մոսկովա 1861 երես 123:)

Անիի կաթողիկէին շուրջը այդ փլատակը միակը չէ, բացի արեւելեան կողմէն ուր մէկէ աւելի մատուռներ կան հոգեհանդստեան պատարագի համար շինուած առնթերակից դամբարաններու համար, հարաւային կողմին վրայ կերեին դարձեալ ուրիշ հին շինութեանց մնացորդներ ալ: Յամենայն դէպս ըստիս կանխակալ կածիք է պ. Օրբէլիի յայտնածը նոյն փլատակին մկրտատուն լինելուն մասին:

Պ. Ս. Մուրայաշեանց և պ. Պ. Հայկազունի կը հաւաստեն թէ, Կարսի Առաքելոց եկեղեցւոյ նորոգութեան ժամանակ ռուսները քանդեցին մատուռի մը մնացորդ որուն յատակին վրայ շինուած էր սրբատաշ քարերով խաչաձև աւագանի նմանող խորութիւն մը գետնին մէջ. եթէ սա ստոյգ է, այն ատեն կասկած չի մնար որ 10-դ դարուն առանձին մկրտատան սովորութիւնը կը շարունակուէր և այդ քանդուածը 10-դ դարէն ետք հասած հայոց մկրտատան մէկ նմոյշն էր որ անհետ կորաւ առաւել ներկայ ուսումնասիրութեան օգուտ մը տալու:

Առանձին ուշադրութեան արժանի է որ մինչև այսօր ալ եկեղեցւոյ բուն սրահին մէջ մկրտութիւն կատարել օրէնք չէ, եթէ բացառաբար եկեղեցին բաւարար մեծութեամբ աւանդատուն ունի, ուր հնարաւոր է մկրտութեան աւազան զետեղել: Այժմ ալ միշտ հիւսիս արեւելեան աւանդատան մէջ կը մկրտին երեխաները: Իհարկէ սա ևս առանց պատճառի չէ:

Կը կարծեմ որ Դուռայ ժողովներուն եկեղեցւոյ մէջ մկրտութիւն կատարելու թոյլտուութիւնը դարձեալ չի վերաբերիր եկեղեցւոյ բուն սրահին, այլ աւանդատուններէն մէկուն, որնոր թէև եկեղեցւոյ անմիջական մասն է, այնուամենայնիւ կարող է անջատ համարուել, և հաւանականօրէն այդ սովորութիւնն է որ կը շարունակէ մինչև այսօր: Այս ենթադրութիւնը աւելի համոզիչ կը դառնայ երբ աչքի առջև ունենանք 6-դ և 7-դ դարերու շատ մը եկեղեցիներ որոնց արեւելեան կողմի սենեակները կամ աւանդատունները թէ ընդարձակ են և թէ դրան հաղորդակցող դուռ ունին բացի տաճարին հետ հաղորդակցող դռնէն: Օտարադրելու է ծագած հայոց մէջ եկեղեցական հնագոյն կանոն մը կայ որ շատ համապատասխան կուգայ այս յատկութեամբ աւանդատուններու: Այս կանոնը Երուսաղէմի Մակար արքեպիսկոպոսի կանոնն է որ Վրթանէս հայրապետի ձեռքով Հայաստան բերուեցաւ: Այս կանոնին բ. յօդուածը կը տրամադրէ որ.—

«Զի եթէ ոչ էր մերձ եկեղեցի շինեալ ի փառս Աստուծոյ ի մուտս ժողովրդոց, առանց մեղադրելոյ արդեօք էր և եթէ եկեղեցին ունիմք պարտ է և մկրտատունս առնել և աւազան յորում մկրտէ որ գայցեն յուղիղ հաւատս բարեպաշտութեան»:

Ը. յօդուածին մէջ աւելի մանրամասնած է բացատրութիւնը մկրտարանի տեղի և դիրքի մասին—«Սեղանն քառութիւն ընդ վարագուրան յորում հոգին սուրբ իջանէ և աւազանն յետոյ առ նմին տամք և պատուով հաստատեալ յաջմէ և ժառանգաւորքն իւրաքանչիւր աստիճանաւ պաշտեսցեն»... (Դիրք թղթոց, Մակարայ Երուսաղէմի հայրապետի կանոնական թուղթ ի հայս, Թիֆլիզ 1901 երես 407:)

Այս յօդուածներով ոչ միայն կը շեշտուի մկրտատան անջատ լինելու անհրաժեշտութիւնը, այլ տեղն ալ կորոշուի որ սեղանին աջ կողմը պէտք է լինի առանձին բաժանումով:

Եւ որովհետև նորածին երախան ալ իբրև հեթանոս ու անմաքուր կը համարուէր դեռ չի մկրտուած, ուստի և նախ քան տաճարը մտցնելը՝ աւանդատան կողմնակի դռնէն ներս կը մըտցնէին, և երբ մկրտութիւնը աւարտէր այն ատեն քահանան ի-

բաւոճնք ունէր աւանդատան տաճարին հետ հաղորդակցող դռնէն մտցնել և հաղորդութեան խորհուրդ մատակարարել նորածինին սեղանի առջև:

Իմ ծննդավայրիս Շ. Գարահիսարի եկեղեցին արեւելեան կողմէն ունի երկու մատուռներ հիւսիսային և հարաւային պատերուն կից. մկրտութեան աւազանը կը գտնուի հիւսիսային կողմի մատուռին մէջ. դրսէն առանձին դուռ ունի, ուրկէ կը մտցնեն մկրտուելիք նորածինք: Ասոր պատճառը հարցուցի ես պատանի-կութեանս օրերուն քաղաքին կրօնագէտ համարուած Տէր-Գրիգոր քահանային, պատասխանեց որ նորածինը աներեւութապէս վրին փաթաթուած ունի աղամական մեղաց դատավճիռը որով արժանի չէ Պ. տաճար մտնելու՝ ուստի նախ պէտք է սրբել երեսան աղամական մեղքի դատակնիքէն և յետոյ տաճար մտցնել:

Թէև Մակար եպիսկոպոսի կամ Արիստակէս հայրապետի օրով հայոց եկեղեցու մէջ արեւելեան սենեակներ չիկան մկրտարան լինելու յարմարութիւններով, սակայն կարող է յետագայ դարերուն մէջ Մակար եպիսկոպոսի օրէնքի ոյժ ստացած լինի և կերպով մը օգտուիլ փորձէին փոխանակ առանձին անշատ մկրտատան, սեղանի կամ խորանի աջակողմեան աւանդատունէն: Արեւելեան կողմի սենեակներու վրայ արտաքին դուռ ունեցող եկեղեցիներէ այժմ ինծի յայտնի են էջմիածնի տաճարը (այժմ փակուած) Հոփսիսիմէի վանքի եկեղեցին (այժմ փակուած բայց տեղը յայտնի) Բագարանի Ս. Թէոդորոս եկեղեցին, Աւանի եկեղեցին (հետ «գօսիլ» որովհետեւ արեւմտեան սենեակներ ունին արտաքին դուռներ):

Ուրեմն քանի որ այս օրինակներով կը հաստատուի մկրտարաններու որոշ տեղը, հետեւեալ 5-դ դարէն մինչև 7-դ դարու կէսը կանգնուած եկեղեցիներուն արեւմտեան կողմի քառակուսի սենեակներէն ոչ մէկը մկրտատուն չէր կարող լինել, պէտք է ուրիշ պաշտօն կամ կոչում փնտռել անոնց: Ըստիս ոչ մէկ պաշտօն չենք կարող յատկացնել անոնց բացի ապաշխարողաց կայանէ:

Բայց քանի որ նախնական եկեղեցիներու մէջ հաւանական համարեցինք թէ ապաշխարողաց կայանը արտաքին սիւնազարդ ծածկոյթի տակն էր, ուրեմն ի՞նչ հարկ պիտի ստիպէր այդ ձևը թողուլ և սենեակներ շինել: Ասոր ալ պատճառը կարելի է քանի մը կերպով բացատրել. նախ՝ ամենայն հաւանականութեամբ portique ունեցող հնագոյն եկեղեցիները կամ մեհեաններ էին և կամ մեհեանական ազդեցութեան տակ կանգնուած եկեղեցիներ որոնց գոյութիւնէն օգտուել են իսկզբան ապաշխարողաց կայանի նկատմամբ:—Այս մասին երկար բացատրութիւն տեսնել իմ Տեկորի տաճարը ուսումնասիրութեանս մէջ. Թիֆլիս 1911:—երկրորդ

ցուրտ ձմեռը սաստիկ երկրի մը մէջ անկարելի էր բացօդեայ կանգնել ապաշխարողներու համար ձմռան օրերուն, ուստի հարկ էր ձմեռուան օրերուն համար յարմար տեղ ունենալ: Այս ենթադրութեանս ուղղակի հետեանք կը համարիմ Երերուքի եկեղեցին portique ներու հետ միասին. արևմտեան սենեակներ ալ ունենալը: Ուստի փորձով երբ տեսնուեցաւ թէ արևմտեան երկու սենեակները ըստ ամենայնի բաւականութիւն կուտային ապաշխարողներու քանակութեան, հետզհետէ աւելորդ համարուեցաւ արտաքին ծածկոյթը և 7-դ դարուն միանգամայն վերջ դրին portique շինելու սովորութեան. բաւականանալով միայն արևմտեան սենեակներով:

Որպէսզի իրաւունքներէ զրկուած ապաշխարողը կարենայ առանց տաճարին դռնէն ներս մտնելու ուղղակի ապաշխարողաց կայանը մտնէ, այդ պատճառով ալ անշուշտ դուռ ունին արևմտեան սենեակները ներսի հետ հաղորդակցող: Թէև մեծ մասամբ այժմ փակուած, ինչպէս էջմիածին, Հոփսիմէ: Եւ այլն և այլն:

Բացառաբար Երերուքի եկեղեցիին արևմտեան սենեակները արտաքին դուռ չունին: Սակայն այդ ալ դեռ լուրջ քննութեան կարօտ է, գուցէ կար ի հնունս: Դժբաղդաբար դեռ չեն վերջացած իմ Երերուքի վրայ կատարած հետազոտութիւններս:

Անշուշտ միևնոյն աւանդութեան շարունակութիւնն է որ մինչև այսօր կը գտնենք բազմաթիւ նորագոյն եկեղեցիներ, որոնց մէջ թէև արևմտեան սենեակներ չիկան, սակայն այդ սենեակներու տեղը առանձին plate—forme ուլ զատուած են և վանդակորմով ծածկուած. յաճախ փոքր Ասիոյ մէջ Պիմամազ սեփիսի անունը կրտսան անոր որ շատ մօտ է ապաշխարողաց կայանի նշանակութեան:

Վերն յայտնեցի որ 7-դ դարուն արևմտեան կողմի սենեակներու սովորութիւնն ալ իր կարեւորութիւնը սկսած էր կորսնցնել, որովհետև նոյն դարուն կան շինուած շարք մը եկեղեցիներ որոնք արևմտեան սենեակներ չունին այլևս: Այս պարագան կը բացատրուի անով որ 7-դ դարուն մէջ ապաշխարութեան համար պարտադիր օրէնքներն ալ թուլացած էին և տեղի կամ կայանի խտրութիւն չիկար ժողովրդի համար: Այո մասին գեղիցիկ փաստ կուտայ մեզի Ներսէս Քամբրոնացին իր պատարագի մեկնութեան զրքին մէջ. և կը բացատրէ թէ ինչու «մի ոք յերախայից»-ի ժամանակ սովորութիւնը խօսքով կը պահենք և սուրբ տաճարին անարժանները զուրս չենք հաներ, և թէ որ ժամանակէն սկսուած էր այս սովորութիւնը թուլանալ:

Դեռ Բարսեղ Կեսարացւոյ և Գրիգոր Աստուածաբանի օրով

ինկ կրաէ թուլցած էր այդ սովորութիւնը, որովհետեւ ապաշխարութեան կոչուածները ճնշելով, բռնի եկեղեցիէն դուրս հանելով վիրաւորանք կը պատճառէին անոնց, որուն հետեանքով ժողովուրդը պաշտամունքէ ու եկեղեցիէ սառած այլեւ եկեղեցի չէին գար, ուստի շատ հին ժամանակ ուրիշ քրիստոնեայ ազգեր ալ ժողովուրդը եկեղեցիէն չի սառեցնելու համար սկսեցին թող վարուիլ օրէնքի գործադրութեան մէջ:

Մըրոյն Ներսէսի Լամբրոնացւոյ Տարսոնի Եպիսկոպոսի խորհրդածութիւնը ի կարգս եկեղեցւոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին. Վենետիկ 1847 երես 328):

Հայոց ազգային եկեղեցական կանոններն արդէն ապաշխարութեան մասին այնքան խիստ չեն ինչպէս ուրիշ ազգերունը, բնականաբար աւելի շուտ կորսնցուցեր են իրենց նշանակութիւնը Հայաստանի մէջ: Ինչպէս կերևի, նոյն իսկ 7-դ դարուն բոլորովին վերջ գտեր է հայոց եկեղեցւոյն մէջ առանձնացած ապաշխարել տալու սովորութիւնը, որով նաև վերջացեր է արևմտեան սենեակներ շինելու սովորութիւնը:

Այժմ կը մնայ գիտենալ թէ, քանի որ ապաշխարութեան օրէնքի գործադրութիւն չիկար որպէսզի հարկ լինէր ապաշխարողաց կայան կամ գաւիթ շինելու, ուրեմն, ինչպէս համար շինուած են այն բազմաթիւ նախասրահները եկեղեցիներու առ հասարակ արևմտեան կողմին որմակից և երբեմն ալ կրկնուած հիւսիսի կամ հարաւի կողմերուն վրայ:

Այդ նախասրահները մեզ յայտնի են ժամատուն և գաւիթ անուններով, սակայն ոչինչ չի գիտենք հաստատապէս անոնց իսկական կոչման մասին: Նաև որոշ չէ թէ ի հնումն ալ այս երկու տարբեր անունները միեւնոյն նշանակութեամբ կը դործածուէին:

Առաջուց տեսանք որ ամենահին եկեղեցիներու շուրջը սիւնազարդ ծածկոյթներ և արևմտեան կողմերուն վրայ սենեակներ կան, որոնց ենթադրաբար ապաշխարողաց կայանի կոչումը վերադրեցի՝ ամենահաւանականը համարելով:

Ժամատուն բառին մասին ալ տեսանք որ 7-դ դարուն պաշտօնակատար քահանայներու բնակարան կը նշանակէր, եկեղեցիէն դուրս անջատ շինուած: Անտարակոյս 7-դ դարու ժամատուններ ունէին իրենց մէջ կանոնաւոր սենեակներ, քահանայի, ժամկոչի և այլ եկեղեցական գիշերապահ պաշտօնէից համար, ինչպէս մինչև այժմ ալ կան արևմտեան եկեղեցիներու մէջ. (presbytere): Փոքր ասիական հայաբնակ դաւաւաններու մէջ տակաւին կը շարունակուի այս շինութեան սովորութիւնը, և ժամա-

տուն, խուց, մասնատուն, մատաղատուն և այլն անուններ կը տրուին անոր:

Այն ժամատունները որոնցմով պիտի զբաղիմ այստեղ, որոնք երբեմն ալ որ դաւիթ անունը ունեցեր են, բոլորովին տարբեր են 7-դ դարուն մէջ եզր կաթողիկոսի շինած ժամատան ձևէն և նպատակէն: Վերջին տեսակները ընդարձակ սիւնաղարդ ծածկոյթաւոր և երբեմն ալ զմբէթաւորեալ նախասրահներ են եկեղեցւոյ մէկ կամ միւս կողմին կալած, եթէ այս ձևի շինութեան սովորութիւնը 11-դ դարէն անդին չանցնիր:

Նախ փորձեմ ապացուցանել ժամատուն անուանուած ընդարձակ նախասրահներու սովորութեան 11-դ դարէն առաջ գոյութիւն չունենալը. և յետոյ անոնց անուան կամ կոչման մասին յայտնեմ կարծիքս:

Ամենահին ժամանակներէ սկսած մինչև 10—11-դ դարերուն շինուած եկեղեցիներէն ոչ մէկը չունին յարակից նախասրահներ: Եթէ երբեմն կը պատահին, անոնք ալ, թէ ճարտարապետական ոճի, և թէ արձանագրութեանց տուած թուականներու անվրէպ ապացոյցներով կը հաստատուի որ յետնագոյն յաւելուածներ են հին շէնքերու վրայ 10—11-դ դարերէն ոչ առաջ:

Նախասրահներուն մինչև 10-11-դ դարու շինութիւններուն վրայ յետնագոյն յաւելուածներ լինելը շինարարական տեսակէտով քննելով, վերին աստիճան պարզ կը տեսնուի թէ ինչպէս նոր շէնքի կցումէն յառաջ եկեր են շատ մը անախորժ երևոյթներ: Բացի այն որ շէնքին ընդհանուր ներդաշնակութիւնը խաթարուած է այլև կցուած մասերու տակ մնացեր են քանդակաղարդ սիւներ. կամարներ և արձանագրութիւններ: Յաւելեալ մասերու տակ մնացած արձանագրութիւններէն կարելի է գտնել Անիի Առաքելոց եկեղեցւոյ հարաւային պատին վրայ: Հոռոմոսի վանքի Ս. Յօաննէսի տաճարի հիւսիսային անկիւնի մօտ և ուրիշ շատ տեղեր: Եկեր է ժամանակ որ Անիի կաթողիկէին արեւմտեան կողմէն ալ կցեր են մի ընդարձակ նախասրահ որուն բարձրութիւնը հասած է եղեր մինչև պատուհաններու ստորին եզերքներուն: Նոյնպէս առանց նախասրահի շինուած է Անիի Առաքելոց եկեղեցին որ 10-դ դարու վերջերու շինութիւն է ամենայն հաւանականութեամբ: Գաւիթը կըցուած է հարաւային կողմին վրայ 13-դ դարու սկիզբին՝ ծածկելով միանգամայն որմասիւններ, աղեղներ, խորշեր և պատուհաններ: Վերջին պեղումները ցոյց տուին որ Առաքելոց եկեղեցւոյ միւս կողմերն ալ ենթարկուեր են նոյն յաւելումներուն դարձեալ 12—13-դ դարերը շիններուն:

Ուրիշ բազմաթիւ օրինակներ կարելի է ցոյց տալ, սակայն

amadan

այսպէս
տեսնու

են պիտի բաւականանամ մի շատ ընտրող օրինակ ևս ցոյց տալով:
 Հոռոմոսի Ս. Յովհաննէսի տաճարին նախասրահը որ, ըստ
 արձանագրութեան, տաճարի շէնքին հետ միաժամանակ պէտք էր
 որ շինուած լինէր: Դարձեալ պարզ քննութեամբ մը կը տեսնենք
 թէ եկեղեցին ամբողջապէս աւարտելէն տարիներ յետոյ աւելցուած
 է արևմտեան կողմին վրայ: Անշուշտ Յօհաննէս Թազաւորը, ի
 սկզբան մինչև եկեղեցւոյն ի կատար ածուիլը, երբէք ի նկատի
 չէ ունեցիր նախագաւիթ շինել, յետոյ ունէ պատճառով հարկ տե-
 սեր է յարայցել:

Նախասրահներու կամ նախագաւիթներու ամենէն շատ ընդ-
 հանրացած շրջանին 12—14-դ. դարերուն մէջ կանգնուած եկե-
 ղեցիներու կից անգամ չէ կարելի գտնել նախասրահ մը որուն
 շինութիւնը տաճարի շէնքին հետ միաժամանակ կատարուած լի-
 նի: Այս վերջին շրջաններուն ալ միեւնոյն անախորժ երևոյթները
 յառաջ եկած են ինչպէս մինչև 10—11-դ. դարերուն կանգնուած
 եկեղեցիներու կից նախասրահներու յաւելումով:

Այս իրողութիւնը հաստատող անվիճելի փաստերէն մէկն է
 և՛ Անիի ս. Գրիգոր Լուսաւորչի (Յս. Խելի) եկեղեցին, որուն շինու-
 թեան թուականը իր վրայի արձանագրութենէն գիտենք որ 1215
 թուականին կանգնեց է Տիգրան Հոսեանց զօրավար Զաքարէ Սպա-
 սարի:

Այս եկեղեցին որ իր ժամանակի ճաշակով չորս կողմէն քան-
 դակագրուած է, արևմտեան կողմին վրայ նախասրահի յետ-
 նագոյն յաւելումով ծածկուեր են անոր քանդակներուն մեծ մասը:

Եկեղեցիներու կից նախասրահներ աւելցնելու ամենահին
 օրինակներէն մէկը պէտք է համարել Հոռոմոսի վանքին ս. Յօ-
 հաննէսի տաճարին սիւնազարդ գմբէթաւոր նախասրահը, որ կանգ-
 նուած է ըստ արձանագրութեան 1038 թականին:

Հոռոմոսի նախասրահը ամենահին օրինակներէն մէկը հա-
 մարելուս պատճառը այն է նախ որ, աւելի հնագոյն օրինակը դեռ
 չէ պատահած ինծի, երկրորդ մի ուրիշ պատմական վկայութիւն
 ալ կուգայ ապացուցանելու որ Բագրատունի Թազաւորաց ժա-
 մանակ այդ սովորութիւնը տակաւին գոյութիւն չունէր: Այս վը-
 կայութիւնը կը գտնենք Ներսէս Լամբրոնացիի պատարագի մեկ-
 նութեան գրքին մէջ հետեւեալ կերպով:

«Յարձանացեալ խորանացն որք կան մինչև ցայսօր հաստա-
 տուն և ոչ ունին աւրնթեր ժամածուն. և Սահակ ս. հայրն մերձ
 առ սեղանն տէրունական նստելով ետես զհրաշագանն տեսիլ ըստ
 որում ասէ պատմութիւնն. նաև Թազաւորք Բագրատունեաց և որ-
 առ նորօք հայրապետը ընդ նոյն գնացին շաւիղ եկեղեցին միայն

շինեալ տունս աղօթից: (Սրբոյն Ներսէսի Լամբրոնացոյ Տարսոնի Եպիսկոպոսի խորհրդածութիւնք ի կարգս Եկեղեցոյ եւ մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին: Վեներսիկ 1847 երես 26)

Գուցէ տեղի հեռաւորութեան պատճառով Լամբրոնացիին ծանօթ չէր Յօհաննէս Թազաւորի շինած ժամատունը, բայց այս ալ ապացոյց է որ 11-դ. դարէն առաջ հայոց եկեղեցիներուն համար բոլորովին անսովոր էր, որուն պատճառաւ Ներսէս Լամբրոնացին համոզուած է թէ նոյն իսկ Բագրատունիք իրենց Եկեղեցիները առանց ժամատան շինած են:

Նախասրահներու յետնագոյն յաւելուած լինելուն անվիճելի փաստերէն հետեցընելով կարելի է որ կարծուի թէ Յօհաննէս Թազաւորի արձանագրութեան մէջ ակնարկուած ժամատունը նախասրահ չէր, այլ առանձին շէնք մը եկեղեցիէն հեռու, նման եղբ կաթողիկոսի Գայիանէի վկայարանին մօտ շինածին: Այս մասին ալ դարձեալ Ներսէս Լամբրոնացին մէկ ուրիշ վկայութիւնը ոչ միայն կը հաստատէ թէ Յովհաննէս Սմպատի շինած ժամատունը նոյն իսկ այժմեան մեր տեսած սիւնաղարդ նախասրահն է, այլև շատ հետաքրքրական կարծիք կը յայտնէ ժամատուններու ծագման ժամանակին և պատճառներուն վրայ:

Ինձ թուի թէ յորժամ ըստ մեղաց մերոց ի ծառայութեան մատնեցաք այլազգեաց և տիրեաց հասարակաց ի վերայ աշխարհին հայոց սուրն իսմայէլացւոց, փախստական եղին բնակիչք աշխարհին՝ տարաբերեալք յերկիրս յորում եմք որ էր հռոմոց. և ոչ ունելով ընդ նոսա հազորդութիւն, զորոյ պատճառն քննեալ է յայլում վայրի, ոչ թուլացուցին նոցա հռոմք յիւրեանց սեպհական յեկեղեցիս որք են յայս աշխարհի՝ աղօթել. իսկ նոցա Թափառական գոլով և բարեյոյս ի վերստին գառնալն յաշխարհն հայրենի, շինեցին միայն ըստ ժամանակին պիտոյից մատրուս փոքրիկունս որպէս և տեսանեմք. և զի ոչ գտին վերստին դարձ և աստ սկսան բազմանալ, տկարանայր եկեղեցին ամփոփել զնոսա և իհարկէ շինեցին առ ընթեր գտունն. իսկ այն շինութիւն տանց որ իհարկէ փոխմամբն ժամանակի առ յետինս արմատ չարի եղև և հեշտութեան. քանզի աղօթելն յեկեղեցին զդոյշ չինէին որպէս իտուն Աստուծոյ և յարաբանոյն թուանային որպէս ի տուն մի հասարակաց: (Սրբոյն Ներսէսի Լամբրոնացոյ Տարսոնի Եպիսկոպոսի խորհրդածութիւնք ի կարգս Եկեղեցոյ եւ մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին: Վեներսիկ 1847 երես 29 — 30.)

Այս հաստատածէն այլևս պարզ կերևայ որ, նախ այս ձևը գուտ հայկական ստեղծագործութիւն է բոլորովին տարբեր ա-

բևեռան եկեղեցիներու porche կամ nartex ըստած բաժանումէն, երկրորդ, ծագում առեր է Կիլիկիոյ կամ փոքր Ասիոյ հայերուն մէջ և կամաց հասեր է բուն Հայաստան, հաւանականօրէն 11-դ դարէն առաջ:

Այժմ կը մնայ քննելի խնդիր մը թէ մասնաւորապէս Յօհաննէս Սմբատ Թագաւոր ինչո՞ւ շինեց Հոռոմոսի վանքի նախասրահը և ինչո՞ւ ժամատուն անուանեց: Ասով արդէն պիտի հասկնանք բոլոր ուրիշ նախասրահներու ալ նպատակը:

Նախապէս մէջ բերուած ապացոյցներէն կը հետևի որ իբրև ապաշխարութեան պալիթ չէր կարող շինուած լինիլ, քանի որ ապաշխարութեան կանոնը անգործադրելի էր, իսկ իբրև ժամատուն պաշտօնակատար քահանայից համար, (presbytere), այդ ալ չէր կարող լինիլ, որովհետև անոնց մեծ մասը բնակութեան յարմար սենեակներ չունին: Եթէ բացառիկ օրինակներ կան այդ կարգի նախասրահներու կամ ժամատուններու մէջ վրան կամ կողքերը սենեակներ ունեցող, այդ սենեակներուն մէջ ալ պատարագի խորաններ շինուած են, բնականաբար անոնց մէջ բնակութիւն ունենալ սրբապղծութիւն պիտի համարուէր: Հոռոմոսի և Բագնայրի վանքերու ժամատունները, ծածքի տակ իբրև երկրորդ յարկ ունին մանր սենեակներ, որոնցմէ ոմանք խորաններ ունին. կան որ խորան չունին, բայց անոնք ալ կանոնաւոր վերելքի ճամբայ կամ սանդուխ չունին. հետևաբար դժուար է ենթադրել թէ այդ սենեակները իբրև բնակարան շինուած էին. առհասարակ պատկերուն մէջէն նեղ անցքերով մը միմիայն կը հասնուի այդ սենեակներուն որոնց մէջէն մէկ մարդ դժուարաւ կրնայ սղոսկիլ:

Ինձի կը թուի թէ 11-դ դարէն սկսած երկցող նախասրահներու ժամատուն անունը տրուելը պարզապէս նախկին ժամատուններուն աւանդական ազդեցութիւնն է որոնք գոյութիւն ստացեր էին հայոց ձեռքով Հայաստանէն դուրս: Իսկ վերջիններուն նպատակին մասին պիտի յայտնեմ կարծիքս հիմնուած մասնաւոր հետազոտութիւններու վրայ:

Ինչպէս ուրիշ քրիստոնեայ ազգերու մէջ նոյնպէս ալ հայոց մէջ իհնումն մեծ ձկտում եղեր է եկեղեցւոյ մէջ մեռել թաղելու, սակայն հայոց եկեղեցական կանոնները խստիւ արգելեք են այդ սովորութիւնը՝ սրբապղծութիւն համարելով. այս խիստ արգելքի հետևանքով իշխաններ, ազնուականներ և ուրիշ բարձր աստիճան մարդիկ սկսեր են եկեղեցիներու շուրջը տեղ զրաւել առանձին շիրիմներ և դամբարաններ կանգնելու համար:

Հոռոմոսի վանքի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ արևմտեան ճակատի վրայ Յօհաննէս Թագաւորի արձանագրութիւնէն կերևայ որ այդ

տեղը արքայական դամբարան էր, այս եկեղեցւոյ հարաւ արեւելեան անկիւնին մօտ կայ շիրիմ մը վրան «Աշոտ Թագաւոր» փորագրուած, թէև յայտնի չէ թէ «Ողորմածն» է կամ անոր Թոռ Ծօհաննէսի եղբայր Աշոտը: Նոյնը կը հաստատէ նաև արեւելեան ճակատի Գաղիկ Ա. ի անունով գրուած արձանագրութիւնը: Այս արձանագրութեան վրայ հիմնուած կարելի է կարծել որ Գաղիկ Ա. ալ թաղուած է Հոռոմոսի վանքի մէջ: Զի գիտեմ ի՞նչ հիման վրայ հայր Ալիշան իր Շիրակ երկասիրութեան մէջ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ հիւսիս արեւելեան կողմը գտնուող բոլորակ մատուռը հանգստարան Գաղկայ կանուանէ: Նոյնպէս Ս. Ծօհաննէսի արեւելեան կողմը բարձունքի վրայի մատուռը Սմբատ Տիեզերակալի դամբարանը կը համարի: Այս ամենուն մէջ մի բան շատ պարզ է որ բոլոր իշխանական ցեղեր իրենց իւրաքանչիւր անհատի անունով առանձին դամբարաններ ունեցեր են շատ անգամ: Ասոր ոչ նուազ ապացոյց է Ապուղամբենց Ս. Գրիգորի կից Ապլղարիպ մարզպանի շինած փոքրիկ տապանատունը երկու մատուռներով ուր երեք մեծ և մի փոքր երախայի գերեզմաններ կային: Ս. Գրիգորի վրայի Ապլղարիպ մարզպանի արձանագրութենէն կերևայ որ իւր միւս եղբայրները ոչ այդտեղ թաղուած էին և ոչ ալ անոնց համար հոգեհանգիստ սահմանուած էր, նոյն դամբարանը յատուկ էր միայն իր հօր Գրիգոր իշխանին, մօրը Շուշիկին, քրոջը Սէդային և փոքրիկ եղբօր Համգէին:

Ապլղարապի եղբայրը Վահրամ Պահլաւունին շինեց է Մարմաշէնը որպէս հանգստարան իր սերունդին համար ուր թաղուած են ինքը, իր կինը և անոր Թոռ Դարիփը. թերևս ամբողջ սերունդը այնտեղ են, սակայն մեզ յայտնի չէ: Ապլղարապի գերեզմանը յայտնի չէ, սակայն ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է լինի Անիի Փրկիչ եկեղեցւոյ մօտերը որնոր ինք շինել տուած է առանձնապէս: Եթէ սովորութիւն լինէր անպատճառ ամբողջ տոհմը մի դամբարանի մէջ ամփոփել, այն ատեն այս բաժանումները տեղի չէին ունենար: Թէ Բագրատունի Թագաւորներու և թէ Պահլաւունի իշխանական տան իւրաքանչիւր անդամի անհանձն դամբարաններ ունենալէն կարելի է հետևեցնել որ Ծօհաննէս Սմբատ Թագաւորն ալ ունեցաւ իւր անկախ դամբարանը և ամենայն հաւանականութեամբ այդ դամբարանը կը լինէր իր կանգնած եկեղեցւոյ մօտը: Ուստի մեծ սխալ դործած չեմ լինիր եթէ ըսեմ որ Ծօհաննէս Սմբատ Թագաւորն ալ թաղուած է իր շինուած եկեղեցւոյ մօտ, կամ ժամատուն ըսուած նախագաւթին մէջ և կամ անոր հարաւային կողմին որմակից տապանատան մէջ:

Ս. Ծօհաննէսի հարաւային պատին որմակից տապանատունը

Թէև 13-դ դարու սկիզբին կանգնուած է վրան երեք փոքր մատուռներով, և շինողն է խաթուն զուտոր Ռազուքանայ որնոր իր արձանագրութեան մէջ կըսէ թէ «Եփնեցի զիմ նախնեաց տապանաւորսն եւ զերեսին եկեղեցիս ի վերայ սորա», բայց արձանագրութենէն կերևայ որ ի հնումն ալ այնտեղ տապանատուն կամ դամբարան եղած էր, և խաթուն խաթուն վերաշիներ է իրեն և իր սերունդին համար: Այսօրուան մեզ հասած տապանատունը խաթուն խաթունին շինածն է, բացի արեւելեան պատէն, որուն վրայ կան չորս գեղաքանդակ խաչքարեր 10—11-դ դարու ոճով քանդակուած: Այս չորս խաչքարերէն մէկը թէ շինութիւնով և թէ ձևով բոլորովին նման է Ս. Յօաննէսի ժամատան գմբէթի մէջ գտնուողած ութ քարերէն մէկուն, որնոր ինծի կարծել կուտայ թէ միևնոյն ժամանակ շինուած են ժամատան հետ և միևնոյն քանդակագործի ձեռքով: Շատ հաւանական է որ Յօաննէսի դամբարանը այստեղ եղած է և խաթուն խաթուն ունէ ազգակցական կապ ունէր Բագրատունիներու հետ որով իրաւունք կստանար «զիմ նախնեաց տապանաւորսն» անուանելու:

Ինչ կը վերաբերի Ս. Յօաննէսի տաճարին կից ժամատան, անոր ալ իբրեւ տապանատուն կամ դամբարան շինուած չի նկատուի ոչ մի կասկած չեն թողուր. թէ պատմական ուրոշ վկայութիւններ և թէ ուրիշ նոյնօրինակ բազմաթիւ շինութիւններ մեզ հասած որոնց վրայ եղող արձանագրութիւններ և մէջը գրուած բազմաթիւ տապանաքարեր պարզ կը բնորոշեն անոնց կոչումը և նպատակը:

Քիչ մը վերը ըսի թէ ժամատուններու ամենէն շատ ընդհանրացած շրջանին (12—14-դ դար) կանգնուած եկեղեցիներուն կից ոչ մի ժամատուն միաժամանակ շինուած չի լինելէն զատ անոնցմէ ոմանք տասնեակ տարիներ յետոյ են յարակցուած: Այս իրողութիւնը բացատրելու համար պէտք է ընդունել միանգամայն թէ եկեղեցիներ շինողներ բնաւ պարտաւորուած չէին անպատճառ միասին ժամատուն շինել, անոնք կամ իրենց վերջին օրերուն իբրեւ հանգստարան աւելցուցեր են և կամ անոնց ժառանգները շիներ են հանգուցելոյն իբրեւ շիրիմ ուր իրենք ալ իրաւունք պիտի ունենային ամփոփուելու: Նոյն իսկ կան վերջին 13—14-դ դարաշրջաններու մէջ կանգնուած եկեղեցիներ ալ որոնք ամենեւին չեն ունեցեր նախագաւիթներ:

Անիի Լուսաւորիչ (Նախշի) եկեղեցւոյ նախագաւիթը, դատելով իր զարդաքանդակներու ոճէն, պէտքէ որ մօտաւորապէս 40-50 տարի յետոյ շինուած լինի, որովհետեւ, առաջին համեմատութեամբ իսկ կարելի է տեսնել նախ եկեղեցւոյ և նախագաւի-

Թի զարգաքանդակներու անհունապէս տարբերութիւնը, յետոյ ալ գաւիթի զարգաքանդակներուն աւելի մշակուած և յետնագոյն ճաշակի պատկանիլը: Անիի մէջ թէև շատ կան Լուսաւորչի գաւիթին զարգաքանդակներուն ոճը յիշեցնող քանդակներ զանազան հատուկոտոր բեկորներու վրայ և մասնաւորապէս նոր բացուած վաճառատան դրանց մասերուն վրայ: սակայն քանի որ անոնց մասին ժամանակագրական ճիշտ տեղեկութիւն չունինք, բնականաբար Լուսաւորչի քանդակներուն հետ չենք կարող համեմատութեան զնել ժամանակագրական կարգ որոշելու համար: Բայց Անիէն գուրս կան յիշատակարաններ որոնց թէ շինութեան թուականները յայտնի են և թէ անոնց վրայ կը տեսնենք քանդակներու նմոյշներ որ շատ բնորոշ մասերով նման են Լուսաւորչի նախագաւիթի զարգաքանդակներուն: Հոռոմոսի վանքին նշխարատան միջին սենեակի և անոր կից մեծ դամբարանի արեւելակողման սեղանի վրայ, որոնք շատ ուշ շինուած են քան Լուսաւորչի եկեղեցին, քանդակաղարդեր կան որոնք ըստ ամենայնի կը յիշեցնեն Լուսաւորչի գաւիթի զարգաքանդակներուն ոճը: Նմանապէս Խաթուլ-խաթունի տապանատան վերնայարկ փոքր մատուռներէն մէկուն վրայ կան նոյն ոճով զարգաքանդակ խաչքարեր:

Անիի Լուսաւորչի եկեղեցւոյ նախագաւիթին շատ ուշ ժամանակ շինուած լինելուն իբրեւ ապացոյց, վերեւ դրուած բացատրութիւններէն զատ, նաև կը հաստատուի ներսի և դրսի նկարուած պատկերներու ոճի և աշխատութեան տեսակներուն տարբերութեամբ: Ներսը և դուրսը նկարուած պատկերներու տարբերութիւնը թէև եւս վաղուց նկատած էի, սակայն չուզելով իբրեւ ոչ մասնագէտ այդ ճիւղին հիմնուիլ միայն իմ կարծիքիս վրայ, 1910 թուին խնդրեցի նկարիչ պ. Նզիշէ Թաղէոսեանին քննել և իմ տարակոյսներս փարատել: Խորին շնորհակալութեամբ պիտի արձանագրեմ այստեղ որ յարգելի պարոնը սիրով յանձն առաւ առաջարկս և լուրջ քննութենէ յետոյ եկաւ այն եզրակացութեան թէ, ոչ միայն ներսի և դրսի նկարներ տարբեր նկարիչներու գործեր են այլև դրսի նկարներու մէջ գունաւորման անհամեմատ տարբեր բաղադրութիւններէ զատ նկարները եւ շատ նոր են քան ներսիները: մասնաւորապէս շեշտեց թէ հակառակ երկար տարիներ դրսի նկարները արեգակի և անձրևներու խոնաւութեան աւերիչ ազդեցութեան ենթարկուելուն, դարձեալ գոյները աւելի թարմ պահուած են քան ներսի նկարներու գոյները:

Մի քանի պարագայ եւ ինծի ենթադրել կուտան որ նախագաւիթը, եկեղեցին շինող Հոսենց Տիգրանի գործը չէ և կամ մի-

նոր օրով ալ շինուած չէ։ Ուստի այս մասին աւելորդ չեմ հա-
մարիր իմ կարծիքներս յայտնել։

Ինչպէս տեսանք յօդուածիս ընթացքին մէջ, հայոց եկեղե-
ցական կանոններով խստիւ արգելուած էր եկեղեցիներու մէջ մե-
ռել թաղելը։ Հակառակ այս արգելքին Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ
մեռելներ թաղուած են նոյն իսկ բեմի առջև որոնց մէկուն տա-
պանաքարին վրայ վրացերէն արձանագրութիւն կայ։ Նաև ինչ
որ աւելի բնորոշ է, յաւելեալ նախագաւիթը զուտ հայկական ոճի
ժամատուններէն բոլորովին տարբեր ձևով շինուած է։ Հայկական
նախագաւիթները կամ ժամատունները առանց բացառութեան
շինուած են փակ շրջորմով և կանոնաւոր ծածկոյթով յաճախ զբ-
բէթաւորուած։ Մինչդեռ Անիի Լուսաւորչի նախագաւիթը կանգ-
նուած է բացօդեայ, առանց շրջափակի միմիայն կամարակիր
սիւններու վրայ (portique)։ Այս ձևը որ բնաւ հայկական չէ,
միացած եկեղեցւոյ մէջ մեռել թաղելու հանգամանքին հետ, կա-
պացուցանէ որ անպատճառ Տիգրան Հոնենցէն յետոյ եկեղեցին
անցեր է ուրիշ այլադաւան ժողովուրդի ձեռք որոնք ամեն փո-
փոխութիւն մտցուցեր են իրենց դաւանութեան և ծէսերու թոյ-
լատրած ձևերով։

Իսկ 4-դ. դարէն սկսած յունական եկեղեցւոյ համար ներե-
լի էր մեռել թաղել տաճարին մէջ, և մինչև վերջն ալ անոնց
մէջ արգելք չէ եղած։ Հետևաբար արդեօք կարելի է պահ մը են-
թադրել որ Տիգրան Հոնենց ալ յունադաւան էր, և իր եկեղեց-
ւոյն մէջ թաղուած մեռելներն ալ անորոտոհմին կը պատկանին։ *)
Իմ կարծիքով մեր Հոնենց Տիգրանի վրայ ունեցած տեղեկու-
թիւններով, դժուար է հաստատել անոր յունադաւանութիւնը,
փաստերը աւելի ինպատու հայկական եկեղեցւոյ կը խօսին։

Հոնենց Տիգրանի անունով երկու արձանագրութիւններ կան
երկու ուրիշ եկեղեցիներու վրայ որոնք յունադաւան եկեղեցիներ
լինելու կտակածանքէն շատ հեռու են։ Այս եկեղեցիներէն մէկը
Անիի կաթողիկէ մայր եկեղեցին է իսկ միւսը Խժկոնքի ս. Աս-
տուածածինը։ Այս երկու եկեղեցիներուն ալ Տիգրան զանա-
զան նուիրաբերութիւններ ընելով հոգևոր պաշտօնէութիւնը
պարտաւորացուցեր է անընդհատ պատարագել իրեն հոգւոյ փր-
կութեան համար։ Մինչդեռ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ արձարագրու-

*) Յ. Օրբելի լիովին համոզուած է Տիգրան Հոնենցի քաղկեդոնիկ լի-
նելուն, յայտնի չէ թէ ինչ հաստատուն ապացուցի վրայ հիմնուած։ Յանկալի
էր որ պարզաբանուած լինէր այս հետաքրքրական հարցը իր գրքոյին մէջ
(Տես. Անիի աւերակները. Թարգմ. Յուսիկ Արքեպիսկոպոս. Վաղարշապատ 1911
երես 32)

թեան մէջ, հակառակ անագին նուիրաբերութեան իր անձին համար բնաւ այդ պահանջը չէ դրած, այդ եկեղեցւոյ խորհրդակատարութիւնը նուիրեր է բացառապէս իր տէրերուն—Ջաքարեան տոհմին:

Ջաքարէ սպասաւարի շրջանը դաւանաբանական կոիւններու և երկու յարանուանութեանց մէջ գոյութիւն ունեցող ատելութեան այնպիսի շրջան մէ որ, նոյն իսկ Ջաքարէ սպասաւարի բոլոր ջանքերը իզուր անցան փոքր ինչ մերձեցում յառաջ բերելու համար երկու տարբեր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ, չի նայելով որ Ջաքարէ քանիցս բռնի ոյժի ալ դիմեց, սակայն Գօշ Մխիթարի յանդիմանութեամբ ստիպուեցաւ համակերպիլ հայ ժողովրդի աւանդապահութեան զգացումներուն: Այսպիսի շրջանի մը մէջ կապրէր Հոնենց Տիգրան ևս, պատարագներ կատանար զուտ հայկական եկեղեցիներու մէջ: Եթէ Հոնենց Տիգրան յունադաւան լիւնէր, ևս կը կարծեմ որ ոչ ինք կը զիջանէր իրեն ատելի դաւանութեան մը պատկանող եկեղեցիներուն նուիրաբերութիւններ ընելով բազմաթիւ պատարագներ պահանջել և ոչ ալ հայերը յանձն կառնէին իրենց կրօնի հակառակորդի մը համար պատարագ մատուցանել հայկական եկեղեցիներու մէջ: Հետեաբար Տիգրան Հոնենցի յունադաւան լիւնելուն վրայ կասկածիլ միանգամայն անտեղի է: Բայց ինչպէս պարզել այն առեղծուածը որ Լուսաւորիչ եկեղեցին ունի յունադաւան եկեղեցւոյ շատ մը յատկութիւններ, և ինչպէս անցած կարող է լինել յունադաւաններու ձեռքը: Այս մասին այստեղ կը գրեմ իմ կարծիքս բանասէրներու լուրջ քննութեան յանձնելու համար:

Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ վրայ Տիգրան Հոնենցին արձանագրութեանէն պարզ կերևայ որ այդ եկեղեցին շիներ է յանուն Ջաքարեան տոհմի որոնց պօրավարն էր ինք, հետեաբար եկեղեցին բացարձակ սեփականութիւն կը դառնար Ջաքարէի սերունդին: Քաղաքական նկատումներով Ջաքարէ սպասաւարը եթէ ձգտում ունեցաւ պահմը յունադաւան եկեղեցւոյ սովորութիւններ մտցնել հայոց եկեղեցւոյ մէջ, այնուամենայնիւ չի յաջողելէն զատ, այաջտօնապէս ալ չօտարացաւ հայոց եկեղեցիէն և հայադաւան ալ մեռաւ ու Սանահնի վանքի մէջ ալ թաղուեցաւ:

Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շինութեան վերջացած թուականէն (1215) արդէն մօտաւորապէս երկու տարի առաջ Ջաքարէն մեռած էր և անոր իշխանութիւնը անցած էր իւր փոքրահասակ որդւոյն Շահնշահին, և այդ պատճառաւ ալ արձանագրութեան մէջ քահանայից վրայ պարտականութիւն կը դնէ պատարագել միայն Շահնշահի եւ անոր որդիներու համար, Ջաքարէի անունը չկայ:

Ուստի եկեղեցւոյ արձանագրութիւնը գրուած օրէն եկեղեցին դարձաւ Շահնշահի սեփականութիւնը, որուն ապացոյցը պիտի տեսնենք քիչ յետոյ:

Ըստ Վարդան Բարձրաբերդցիի վկայութեան Չաքարէի մահուան ժամանակ որդին Շահնշահ հինգ տարեկան էր, հետեալաբար եկեղեցին ժառանգած օրը պէտք էր եօթ տարեկան մանուկ լինէր, ուստի նոյն ժամանակ Շահնշահ ևս չէր կարող յունադաւան լինել, նախ որ շատ փոքր էր. յետոյ ալ դեռ կենդանի էր իր հօր խոստովանալոյ Գօշ Մխիթարի նման ազդեցիկ վարդապետը: Եթէ Շահնշահ յունադաւան լինէր Տիգրան ալ այնքան մեծ նուիրաբերութիւններ չէր ընէր այդ եկեղեցւոյն, պարզեւելով անոր մի ամբողջ իշխանական հարստութիւն:

Բայց Շահնշահին մեծնալէն յետոյ արդէն հանգամանքները փոխուած են. Շահնշահ իւր հայրենի դաւանութիւնը փոխելով յունադաւանութիւնը ընդունելու է Իւանէի կնոջ Սօշաքի Չանքերովի (Վարդան Բարձրաբերդցի Մոսկւա 1861 երես 183—184): Ահա՛ այս ժամանակէն սկսեալ պէտք է վնասուի Անիի Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ յունական տարազի զգեցման սկզբնաւորութիւնը:

Որ գրեթէ ամբողջ մէկ դար Շահնշահի սերունդը այս եկեղեցւոյ բացարձակ աւերն էր, այդ կապացուցանէ եկեղեցւոյ արեւելեան կողմի արձանագրութիւնը: 1310 թւականին Շահնշահի թոռը Շահնշահ բ. եկեղեցիին նուէր տուելու է ոմն Մաթէսի և իր կնոջ ու եղբորը Մարկոսին (Հ. Ղ. Ալիշան Շիրակ. երես 79):

Ապացոյցի կարօտ է վճռելու համար թէ Շահնշահի սերունդը մնաց միշտ յունադաւան կամ քաղկեդոնիկ հայ, և Մաթէս, Թէնի և Մարկոս, եկեղեցւոյ վերջին ժառանգներն ալ քաղկեդոնիկներ էին: Այս վերջիններու արձանագրութիւնը հայերէն լեզուով գրուած լինիլը մեծ գրաւական է անոնց քաղկեդոնիկ չլինելուն, եթէ ոչ թէ՛ հարկ պիտի ստիպէր զիրենք որ անպատճառ հայերէն գրէին, քանի որ եկեղեցւոյ նախորդ տէրերը ամեն քան փոխեր էին, ներսի պատկերներուն մէջ նորոգութիւն կատարելով վրաները գրեր էին վրացերէն *), խորանի առջև թաղուած մեռելի տապանաքարին վրայ վրացերէն արձանագրեր էին, հայոց եկեղեցական ոճին հակառակ գաւիթը փոխանակ շրջափակով շինելու, բացօդեայ շինէր էին: Վերջապէս օտարացնելու ամին ջանք ակներև է նախորդներու կողմանէ:

Շահնշահ Ա. էն յետոյ Լուսաւորիչ եկեղեցին ժիշտ քաղ-

*) Գ. Ե. Թադէասեան և Ս. Ֆէթվաճեան ներսի և դրսի պատկերներու վրայ գրուած դարերու ոճին մէջ տարբերութիւն չի գտան, հաւանական համարեցին միաժամանակ գրուած լինելը:

կեդոնիկ մնացած լինելուն ապացոյց կը լինի, եթէ հաստատուէր որ Շահնշահ Ա.ի սերունդը շարունակեց յունադաւանութիւնը, եթէ ոչ, ժամանակաւորապէս միայն Շահնշահ Ա.ի օրով, գուցէ քիչ մը աւելի մնացեր է քաղքեղոնականներու ձեռք: Յետոյ ալ արդէն ինչպէս արձանագորութենէն կերեի, անտէրութեան մատնուերէ Ջաքարեաններու Անիէն հեռանալուն պատճառաւ, Մաթէս օգտուելով եկեղեցւոյ անտէր դրութենէն խնդրեր է Շահնշահէն նուիրել իրեն:

Շատ հաւանական է որ բացառապէս Անիի Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ գաւիթը շինուած է իբրեւ ապաշխարողաց գաւիթ յունադաւան հայերու ձեռքը եղած ժամանակ, որոնց մէջ թերեւս գործադրութեան մէջ էր ապաշխարութեան կանոնը, և իհարկէ անունն ալ ժամատունը չէր կարող լինել, ինչպէս բոլոր Վիւս հա եկեղեցիներու նախասրահները: Իբրեւ հանգստարան տապանաքարեր ալ չեմ տեսած այնտեղ, եթէ չեն տարուած:

Այժմ կը մնայ գիտնալ թէ ինչու համար հայոց եկեղեցիներու կից սրահներուն ժամատուն և գաւիթ իրարմէ տարրեր անուններ անխտիր գործածեր են, և երբ է սկսեալ այդ անխտիր գործածութիւնը:

Հայոց մէջ եկեղեցւոյ նախասրահներ ծագում առած ժամանակ, 10—11-դ դարէն մինչև 12-դ դարու վերջերը նոյն նախասրահներուն միմիայն ժամատուն անունը տուած են թէ արձանագորութեանց մէջ և թէ պատմագրական տեղեկութիւններու մէջ: 12-դ դարու վերջերէն է որ սկսած է ոչ միայն գաւիթ այլև զանազան տեսակ անուններ տրուել անոնց որոնց նշանակութիւնը և պատճառները փնտռել ըստ իս կարևոր է:

Հայոց եկեղեցիներուն հետ կապուած գաւիթ բառը թէև շատ հին է, սակայն 10-դ դարէն առաջ գաւիթ բառը այն նշանակութիւնը չունէր ինչոր 10-դ դարէն յետոյ: Իհնումն գաւիթ կը նշանակէր եկեղեցւոյ շուրջը պատող ընդարձակ շրջափակէ մը գոյացած բացօդեայ մաս: Այս նշանակութեամբ ալ ցոյց աւերուած են հին պատմագրաց մէջ որոնցմէ մէջ կը բերեմ մէկ երկու օրինակներ:

Գործ

ՖՕԼԿԼՕՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼՅԱՆԻ

Արդէն քանի տարի է միտք էր ծագել իբրեւ յոյժ անհրա-
ժեշտ բան՝ կազմել Ֆոլկլօրի միջազգային դաշնակցութիւն, որի
նպատակն է լինելու օգնել այն բոլոր հետազոտողներին, որոնք
կը կամենան օգտուել կամ որոնել օտար երկրներում և օտար
լեզուներով լոյս տեսած կարեւոր նիւթերը Ֆոլկլօրի վերաբերմամբ:
Այդ անհրաժեշտութիւնը վերջերս աւելի ևս զգալ էր տալիս իւր
մասին, երբ նկատի առնենք, թէ որքան մեծ ծաւալ էին ստացած
ամենուրեք հաւաքած նիւթերը և թէ ինչ զժուարութիւն է ներ-
կայացնում այդ զանազան լեզուներով ժողոված նիւթերից օգ-
տուելը: Ուստի Հիսթրիքֆօրսի համալսարանի պրօֆեսսոր Կրօնը և
Կոպէնհագէնի պրօֆ. Ա. Օլրիկը ձեռներեց եղան այդ նպա-
տակն իրագործելու և յաջողեցան սկզբում հետաքրքրել այդ
հարցով Սկանդինաւեան գիտնականներին ու ֆոլկլօրիստներին:
Վերոյիշեալ դաշնակցութեան հիմնադիրների կարծիքով՝ իւրա-
քանչիւր երկրում, նոյն իսկ նահանգում, որը իր ազգագրական
բնոյթով մի ամբողջութիւն է ներկայացնում, պիտի հիմնուեն
առանձին տեղական կօմիտեաներ, որոնք միջնորդ են հանդիսանալու
միջազգային դաշնակցութեանը մասնակցող ֆոլկլօրիստների միջև:
Եւս դաշնակցութեան գործունէութիւնը շուտով մեծ համակրանք
գտաւ նաև Գերմանիայում և Աւստրիայում:

Երկար և լուրջ փոխադարձ բանակցութիւնների հետեանքն
եղաւ ֆոլկլօրիստների դաշնակցութեան աշխատանքների մանրա-
մասն ծրագրի մշակումն: Ակնյայտնի գիտնականներից ու ֆոլ-
կլօրիստներից շատերը համաձայնութիւն տուին դաշնակցութեան
աշխատանքներին ամենամօտ մասնակցութիւն ունենալու: Այսպէս
օրինակ՝ պրօֆ. Հաուֆէնը Պրագայում կազմակերպել է կօմիտեա
ցուցադրելու գերման—չեխական բոլոր նիւթերը, Բօլտէ և
Բէրլինը պրօֆեսսորները նոյնը արին Բերլինում և այլն այլն:

Այսպիսով Արեւմտեան Եւրոպայում ֆոլկլօրիստների փոխա-
դարձ օգնութիւնն աստիճանօրէն իրականութիւն է գտնում
կեանքում և այդ ուղղութեամբ արդէն որոշ փորձեր են եղել
թեթեւացնելու ֆոլկլօրիստների գիտական պարապմունքները:

Ֆուլկլորիստների միջազգային ֆեդերացիան, շնորհիւ ֆինլանդական Ակադեմիայի, հնարաւորութիւն է գտել նաեւ ձեռնարկել յատուկ օրգանի հրատարակութեանը, «Communications», որի առաջին հատորը լոյս է տեսել: «Communications-ի ծրագիրն է 1) ֆուլկլորական նիւթերի տեսութիւնը, 2) յատուկ ֆուլկլորական գրացուցակներ, 3) որեւէ մի հեքիաթի զանազան վարիանտների համապատումն. 4) մետաֆորօգիական հարցեր:

Չնայած մի քանի թերութիւններին, որոնք սովորական են ու անխուսափելի իւրաքանչիւր նոր գործում, այնուամենայնիւ Ֆիդերացիայի հիմնարկութեան գաղափարն ըստ ամենայնի արժանի է գնահատութեան ու խրախուսանքի: Ցանկալի էր, որ այդ գաղափարն իրականանար նաեւ Ռուսաստանում, որը իւր լայնածաւալ տարածութեան վրայ բովանդակում է այնքան հարուստ ազգագրական նիւթեր: Այդ ուղղութեամբ արդէն որոշ փորձեր եղել են, թէև ոչ բուն Ռուսաստանում: Իւրեւում (նախկին Դորպատում) դոկտօր Կալլասը պրօֆ. Կրօնի հրաւերին հետևելով հիմնում է էստօնական գրական ընկերութեան կից ֆուլկլորային կօմիտեա: Ռուսական Աշխարհագրական ընկերութիւնն էլ Պետերբուրգում այդ հարցն արդէն արծարծել է, բայց տակաւին դործնական իրականութիւն չէ ստացել Պետերացիայի կօմիտետի կազմակերպումն:

Բայց և այնպէս իւր օրգան՝ «Живая Старина»-յի վերջին հատորում գտնում ենք ֆուլկլորիստական ֆեդերացիայի գլխաւոր խնդիրներից մէկի կատարումն, այն է պ. Սմիրնովը սկսել է կազմել Աշխարհագրական ընկերութեան զիւանում պահուած հարուստ ֆուլկլորային նիւթերի սխտեմատիկ նկարագիրը: Նմանապէս այդ հարցն արծարծուել է և հաւանօրէն մօտիկ ապագայում կ'իրականանայ նաեւ Մօսկուայի Ազգարական բաժնին կից, որտեղ վ. Թ. Միլլերի առաջարկի համաձայն կազմակերպուել է «Ժողովրդական բանահիւսութեան յանձնաժողով» որ նպատակ է դրել ցուցակագրելու ողու լեզուով լոյս տեսած ու ժողոված ֆուլկլորային նիւթերի ամբողջ պաշարը:

Ի հարկէ միայն Պետերբուրգն ու Մօսկուան շատ քիչ են և անձեռնհաս Ռուսաստանի ամբողջ տարածութեան ազգագրական նիւթերը կանոնաւորելու և ցուցակագրելու. այդ նպատակի յաջող իրականացման համար անհրաժեշտ է, որ միւս ողուսական խոշոր կէտերում էլ կազմակերպուեն նոյն օրինակ կօմիտէտներ:

Այդ տեսակէտից խիստ կարեւոր է Կովկասի մասնակցութիւնը, մի երկրի, որը ազգագրական տեսակէտից մի բացառիկ տեղ է բռնում և այնքան անսպառ, հարուստ նիւթ պարունա-

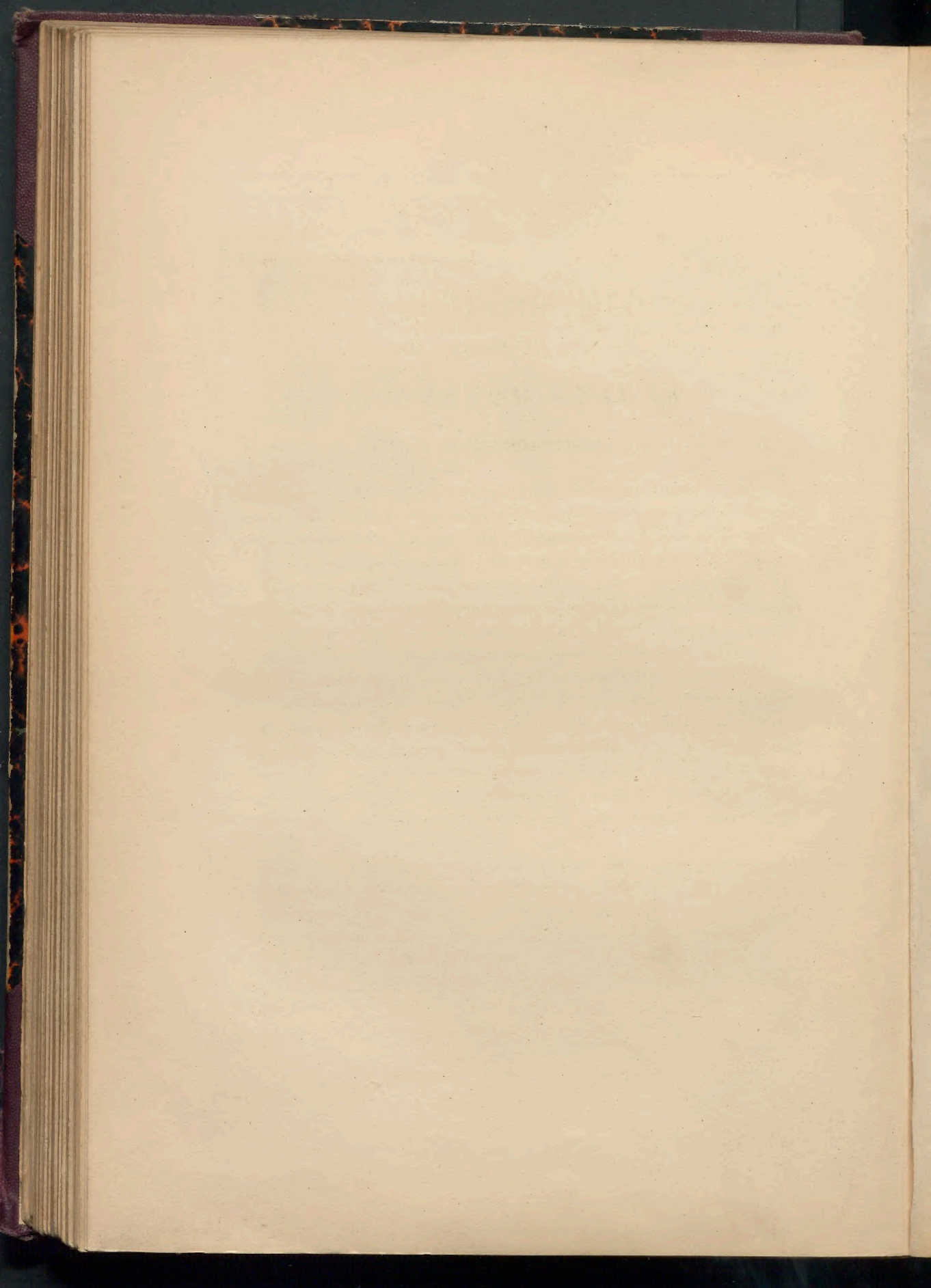
կում: Մանաւանդ պէտք է ուշադրութեան անոնք այդ հարցը մենք հայերս, երբ մտաբերենք, թէ ինչ հարուստ ժողովրդական բանահիւսութեան պաշար ունենք, որ ոչ միայն տակաւին չէ ժողոված լիակատար կերպով, այլ և մասնուած է կորուստի վտանգին: Ժամանակի ու քաղաքակրթութեան նոր ալիքների յորձանքներից: Մեր բանասէր ֆոլկլորիստներին անհրաժեշտ է շտապել ու շուտով ժամանակ կորցնելու մի կողմից՝ ժողովել աւելի մեծ չափերով ու ծրագրով ժողովրդի բանահիւսութեան նիւթերը և մնացած բեկորները և միւս կողմից՝ որոշ սխտեմատիկ ցուցակի (каталогъ) ենթարկել այդ բոլորը: Այս դէպքում մենք հասած կը լինենք երկու նպատակի, այն է կիրականացնենք միջազգային ֆոլկլորիստների ֆեդերացիայի գլխաւոր նպատակներից մէկը, ծանօթացնելով եւրոպական բանասէրներին հայ բանահիւսութեան հետ և հնարաւորութիւն տալով նրանց գիտականօրէն օգտուելու նաև հայ ֆոլկլորիստական հարստութիւնից և ապա ինքներս էլ փրկւած և ի մի հաւաքած կը լինենք այն ցիր ու ցան հղած հայ ֆոլկլորային նիւթերը ու ամբարած նոր նիւթեր, ազատելով այն ապագայի անփութութիւնից ու կորուստի վտանգից:

Այս վերջին հանգամանքում, մեր կարծիքով, մեծ ծառայութիւն մատուցած կը լինէր Հայոց Ազգագրական ընկերութիւնը, եթէ սա ձեռնարկէր մեր արծարծած առաջարկների լուծման: Հայոց Ազգագրական ընկերութիւնը մեր մէջ միակ հիմնարկութիւնն է, որ ձեռնհաս է իրականացնելու որոշ ծրագրով ու սխտեմատիկ աշխատանքով այն նպատակները, որ նա առաջադրել է ֆոլկլորիստների միջազգային ֆեդերացիան և մենք ցանկանում ենք իւր կողմից ընդ առաջ գնար վերջինիս՝ պարզելով փոխադարձ աշխատակցութեան ձեռքը:



Նարեկայ վանքը.

Monastère de Narek dans l'Arménie-Turque.



ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Ե. ԼԱՆԱՅԵԱՆԻ.

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ:

ՆԱՐԵԿԱՅ ՎԱՆՔ.

Տեղադրովթիւն.—Նարեկայ վանքը գտնուում է համանուն գիւղում, որ տարածւում է Վանայ լճի հարաւային ափից հազիւ 4 կիլոմետր հեռու, Ռշտունեաց գաւառում: Վանքը շինուած է գիւղի գրեթէ կենտրոնում բարձրացող փոքրիկ բլրակի վրայ:

Պատմական տեսովթիւն.—Թէպէտ երկար պրպտեցի մատենագիրները և ձեռագրների յիշատակարանները, սակայն Նարեկայ վանքի հիմնարկութեան և զարգացման վերաբերեալ ստոյգ և մանրամասն տեղեկութիւններ չկարողացայ գտնել:

Ժ. դարում Բիւզանդական կայսրութեան մէջ եղած հայ կրօնաւորները հալածուելով Ռոմանոս կայսրից, որ աշխատում էր զաւանթեամբ միացնել նրանց բիւզանդական եկեղեցու հետ, փախել են Հայաստան և այստեղ վերանորոգել ու շինել բաւականաչափ վանքեր: Այսպէս և՛ «յայսմ ժամանակիս, ասում է Ասողիկը *), շինեցաւ Նարեկ ի Ռշտունեաց գաւառին նոյն կարգաւորութեամբ, բազմազարդ պաշտօնապայծառ երգեցողովք և գրական գիտողօք»:

Վանքը կոչուել է Նարեկ հաւանականօրէն այն գիւղի անունով, որ մինչև այժմ էլ պահել է իւր այդ կոչումը. եկեղեցիներից մինը, որ ըստ երևութին առաջինն է շինուած, նուիրուած է ս. Սանդխտի անուան, ինչպէս հաստատուում է ԺԶ. դարի մի ձեռագրի յիշատակարանից **), միւսը ս. Աստուածածնի: Աւանդաբար պատմում է, թէ ս. Սանդխտի անուան նուիրուած եկեղեցու հարաւային խորանում եղած գերեզմանում ամփոփուած են ս. Սանդխտի նշխարները, սակայն գրաւոր վկայութիւններ պակասում են:

*) Ասողիկ. գիրք Դ. գլ. Է. եր. 174.

**) Տաշեան Ցուցակ ձեռագրաց. եր. 78.

Նոյնպէս աւանդաբար ցոյց է տրուում Անանիա Նարեկացու գերեզմանը ժամատան հարաւ-արեւելեան կողմում: Անանիա Նարեկացին եղել է այս վանքի թերեւս առաջին վանահայրը, մի «մտավարժ փիլիսոփայ», «այր անուանի և գիտնական», որ ամբաստանուելով թոնրակեցիներէ աղանդի համամտութեան մէջ՝ գրել է «Դիր խոստովանութեան որ յաղագս սուտ կարծեացն որ ի վերայ նորա»:

Անանիայի հետ այս միենոյն վանքում ապրել է նաև Պետրոս վարդապետը, որ Ս. Գրքի մեկնութիւն ունի գրած *):

Սակայն Նարեկայ վանքի պարծանքը և նրան հռչակ տուողն ու նուիրական ուխտատեղի դարձնողը անզուգական բանաստեղծ ս. Գրիգոր Նարեկացին է, «հրեշտակն ի մարմնի», որի սուրբ նշխարները հանգչում են այստեղ և որի ճգնաբանը, ուր «սրտի խորքերից խօսելով Աստծու հետ» նա պարգեւել է հոգեպարար «Նարեկը», հետո չէ վանքից: Այստեղ է թաղուած նաև նրա եղբայր Յովհաննէսը, որ որոշ չափով գործակից է եղել նրան այս աղօթքագիրքը յօրինելիս:

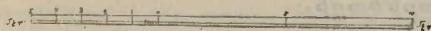
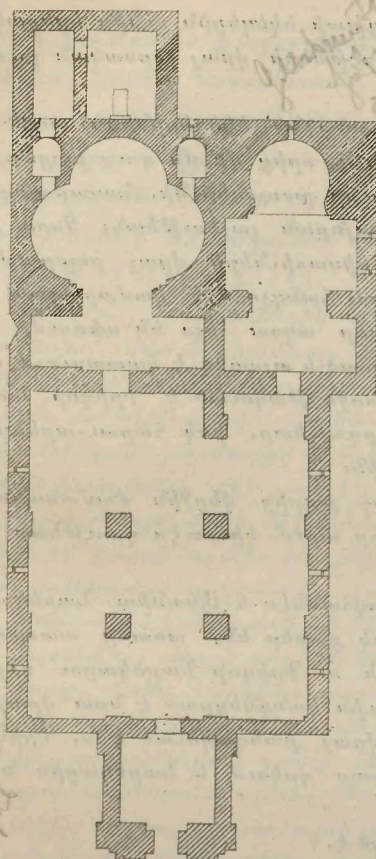
Այս լուսատու աստղերից յետոյ խաւարը պատել է Նարեկայ վանքին, ուստի և ոչինչ յայտնի չէ. միայն 1787 թուին Քարսեղ վարդապետը շինել է սրա ժամատունը կամ դարպասը՝ և 1812 թուին Աղթամարի Յարութիւն կաթողիկոսը կառուցել է եկեղեցու գմբէթը, վանեցի մեծատուն Յակոբ աղա Ղարաաէֆերեանի ձեռնաւորութեամբ:

1896 թուի Տաճկահայոց կոտորածների ժամանակ Գաւաշի բռնապետ քիւրդ Գուլի-խան բէկը յարձակուել է Նարեկի վանքի վրայ, սպանել վանահայր Եղիշէ վարդապետին իւր տասներկու մարդկանց հետ, թալանել վանքը, ինչպէս և՛ գիւղը՝ կոտորելով 130 հոգի: Յաջորդ տարին այստեղ բացուել է հիւանդանոց, որը այստեղ բացուած է տարրական դպրոց:

Աղթամարի Խաչատուր կաթողիկոսի ջանքերով այս վանքը ենթարկուած է Աղթամարի կաթողիկոսութեան, և այսօր գրկուած վանահայրից՝ ծառայում է իբր գիւղական եկեղեցի:

Նկնդեցու նկարագրութիւնը.—Նարեկայ վանքը շինուած է Նարեկի ուխտատեղու քառաժայռից բերուած թիւ-քարից, պարսպապատ է և բաղկացած Ս. Սահակի և Ս. Աստուածածնի տաճարներից և ս. Գրիգոր Նարեկացու մատուռից, մի ժամատնից և մի զանգակատնից:

*) Չամչեան. պատմ Բ. 824.



Նարեկայ վանքի շինությունը և ս. Գրիգոր Նարեկացու գերեզմանի վրայ:

Ս. Սանդխատի եկեղեցուն հարաւային պատին կից է Ս. Աստուածածնի եկեղեցին, որ նոյն երկարութեան է, միայն աւելի նեղ: Սա անսիւն է, խորաններ չունի, միայն արեւմտեան կողմում ունի երկու կամարակապ խորշ, որ յառաջացել են երկու որմնասիւնների շնորհիւ: Այս խորշերի և կողակի որմնասիւնների վրայ բոլորում են պայտածե կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է ութանկիւնի գմբէթը, բրգածե կաթողիկէով:

Այս եկեղեցուն կողակը կամարակապ է և ունի մի նեղ պատուհան:

Ս. Սանդխատի եկեղեցին արտաքուստ քառանկիւնի է և միանգամայն պարզ, միայն հիւսիսային պատի մէջ ունի մի ներսանկուած: Ներքուստ եկեղեցին խաչածե է և ունի չորս խորան, որոնցից երկուսը, արեւմտեանները, փոխարկուած են 2 մետր խորութեան կամարակապ խորշերի, շնորհիւ երկական որմնասիւնների: Սա չածե մասում բոլորում են պայտածե կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում են ութանկիւնի գմբէթը, բրգածե կաթողիկէով:

Հարաւային խորանում գտնւում է Սանդխատի, Սանատրուկ թագաւորի դրստեր, գերեզմանը: Հիւսիսային խորանից մի գուռ է բացւում մի քառանկիւնի, հասարակ շինութեան մէջ, որ իբր գաւիթ է ծառայում սրան և ս. Սանդխատի եկեղեցու արեւելեան պատին կից շինուած փոքրիկ, գլմբէթազարդ մատրան, որ

Թէ այս և թէ սուրբ Սանդխտի եկեղեցին ունին երեքական փոքրիկ պատուհաններ, իսկ զմբէթների վրայ չորսական լուսամուտ:

Ս. Սանդխտի և Ս. Աստուածածնի եկեղեցիների առջև շինուած է մի ընդարձակ ժամատուն, որից մի մի դուռ բացւում է այս եկեղեցիների մէջ: Ժամատունը քառանկիւնի, հասարակ շէնք է, 11 մետր երկարութեան և նոյնքան լայնութեան: Չորս քառանկիւնի ամբողջական և ութ կիսասիւնների վրայ բոլորում են պայտածե կամարներ, որոնց վրայ հանգչում է կամարակապ ձեղունը: Վեց փոքրիկ լուսամուտներ աղօտ լոյս են սփռում: Այս ժամատան մէջ խաչկալ է կապուած և այստեղ է կատարւում ժամասացութիւնը: Այս խաչկալի առջև թաղուած է Գրիգոր Նարեկացու եղբայր Յովհաննէս վարդապետը, իսկ հարաւարեկեան անկիւնում՝ Անանիա Նարեկացին:

Ժամատան առջև սրբատաշ քարից վերջին ժամանակներս շինուած է մի զանգակատուն, որ այժմ կիսաւէր դրութեան մէջ է գտնւում:

Թէ ս. Սանդխտի և թէ Յովհաննէս և Անանիա Նարեկացիների տապանաքարերը հասարակ քարեր են, առանց տապանազրի, նոյն վիճակին է եղել նաև ս. Գրիգոր Նարեկացու գերեզմանը, սակայն միայն 1867 թուին կանգնեցրած է նրա վրայ մի մարմարոնեայ խաչքար, որի վրայ քանդակուած է ս. Գրիգորի տեսիլը՝ Աստուածածին՝ Քրիստոս գրկում և Նարեկացին նորա առջև չոքած:

Տապանաքարի վրայ գրուած է.

Քերովբէն Նարեկայ հրեշտակ ի մարմնի

Սքանչելի հոետոր սուրբ Նարեկացի.

Որոյ կենդանի հրաշագործ կմաղք

Կայ աստ ամփոփեալ ի սոյն տապանի:

Ի ներկայ տարւոյս վանահայր կարգի

Նարեկայ վանուց Յովսէփ բաբունի:

Տապանաքարիւս պատուէ գայս շիրիմ,

Ի փառս պարծանաց սրբոյն Գրիգորի: Յամի Տոն 1867.

Մարտի 3 օրից:

Ժամատան կամ դարպասի վրայ:

Թվ. Ռ Մ 1 2. (=1787) Տ. Բարսեղ վարդապետ որ

շինեաց զդարպասս:

Զանգակատան դրան ճակատին.

Զքնաղ գումբէթս քաղցրագունդ

կերտեալ նորոգ հաստատուն,

Եւ դէտ նորին Յարութիւն.

Մտօք բարի և արթուն.

Բնիկ յերկրէն Տարօնուն.

Ծառայ սրբոյ Ամլորդուն:

Թվ. Ռ Մ Կ Ա (=1812):

Նարեկայ ուխտատեղին.—Նարեկայ վանքից դէպի արևմտահիւսիս, մօտ 2 կիլոմետր հեռու, մի լեռան ուղղահայեաց լանջին կրային նստոյցքից յառաջացած մի ընդարձակ ժայռի մէջ կան բաւականաչափ ընական և արհեստական քարայրեր, որոնց մէջ կան բազմազան և հրաշագեղ շիթաքարեր, և որոնց կազմած խոռոչների մէջ բուն են դրել բազմաթիւ թռչուններ: Այս քարայրներից մինի մէջ ճգնել է ս. Գրիգոր Նարեկացին և ասել իւր «ի խորոց սրտի» խօսքերը: Այս քարայրը գտնուում է ժայռի ամենաբարձր կէտում, որի առջև բացւում է մի սքանչելի տեսարան.—կապուտակ լճի մէջ ցցւում են Առտէր և Աղթամար կղզիները, փոքր ինչ արևելահիւսիս բարձրանում է Արտոս լեռը, ուղիղ հանդէպը տարածւում է Վան քաղաքը, իսկ փոքր ինչ արևելահարաւ Վարազայ լեռը իւր Աստղկան բերդ և Գալիլիա գագաթներով, որոնք ամեն առաւօտ փողփողում են արշալուսի երփներանգ լուսով: Քարայրից փոքր ինչ հեռու, նրա հարաւային կողմում քարածայռի բարձունքից մի ջրվէժ է ժայթքում, փոքր ինչ խանդարելու քարայրերում տիրող անհուն անդորութիւնը: Այս քարայրերը դասաւորուած են միմեանց վերև, կազմելով երեք յարկ: Ստորին յարկը միանգամայն մատչելի է, մէջին յարկը բարձրանալու համար պէտք է անցնել չափազանց նեղ կածաններով, իսկ երրորդ յարկը բարձրանալու համար անհրաժեշտ է կօշիկները հանել և մեծ զգուշութեամբ մագլցել քարէ արդէն մաշուած սանդուղի վրայով: Սակայն և այնպէս՝ շատ քչերին է յաջողւում բարձրանալ երրորդ յարկը: Ստորին յարկի քարայրին առանձնապէս ուշադրաւ չեն: Երկրորդ յարկը բարձրանալիս՝ պատահում ենք նախ մի սրահի, որ մօտ 3 մետր երկարութիւն, 2 մետր լայնութիւն և 1½ մետր բարձրութիւն ունի: Այստեղից մի դռնաձև անցք բացւում է մի ուրիշ, 2 մետրաչափ քառակուսի քարայրի մէջ: Սրա արևմտեան կողմում գտնւում է մի կամարակապ փորուածք, որ 1½ մետր բարձրութիւն, նոյն քան լայնութիւն ու մի մետր խորութիւն ունի: Մի քիչ հեռու, կէս մետրաչափ բարձրութեան մի բեմաձև

տեղ կայ, որի մէջ երկու մետր խորութեան մի փոս կայ, երեւի իբր ջրամբար շինուած. այժմ ջերմ ունեցողները գալիս են այստեղ ուխտ և եօթն անգամ ցատկում սրա մէջ, յուսալով բժշկութիւն գտնել:

Այս քարայրի հարաւային պատի մէջ փորուած մի զոնով կարելի է անցնել մի ուրիշ քարայր, որ 2 մետր երկարութիւն և $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութիւն ունի: Սրա արեւմտեան պատի մէջ ևս խորանաձև մի փորուածք կայ, մի մետր բարձրութեան, նոյնքան խորութեան և 0,70 մետր լայնութեան: Իսկ սրա առջև մի թոնրաձև փորուածք՝ դէպի արեւելք դարձած սնուածքով:

Այս միջին յարկից հինգ աստիճանի մի քարէ սանդխտով կարելի է բարձրանալ վերին, երրորդ յարկի առաջին սրահը, որ 3 մետր երկարութիւն, 2 մետր լայնութիւն և $1\frac{1}{3}$ մետր բարձրութիւն ունի: Այս սրահը դէպի արեւելք մի մեծ և մի փոքր բացուածք ունի, յատակի վրայ կան երկու քառանկիւնի ծակ, որ բացուած են միջին յարկի երկրորդ սրահի մէջ: Մի անկիւնում կայ թոնրաձև մի փորուածք, իսկ պատերի մէջ խորշեր: Հիւսիսային պատի մէջ փորուած մի զուռ բացում է մի ուրիշ քարայրի մէջ, որ երկու մետր երկարութիւն ունի, $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութիւն և երեք մետր բարձրութիւն, կամարաձև ձեղունով: Արեւելեան կողմը կայ կիսաբոլոր մի կողակ, մի մետր բարձրութեան բեմով: Ըստ երևութիւն սա այս քարայրերում բնակւողների ընդհանուր աղօթատեղին է եղել: Կողակի մօտ կայ մի բացուածք դէպի արեւելք, որտեղից առատ լոյս է թափանցում:

Այս գլխաւոր այրի հիւսիւային պատի մէջ բացուած դռնից կարելի է մտնել մի փոքրիկ այր, որ հազիւ $1\frac{1}{2}$ մետր երկարութիւն և մի մետր լայնութիւն ունենայ, սրա արեւելեան կողմը գտնւում է մի վէմքար, իսկ յատակի վրայ փոսիկներ: Աւանդաբար պատմում է, թէ սա է ս. Գրիգոր Նարեկացու աղօթատեղին, և այդ փոսիկները յառաջացած են նրա անթիւ ծունրադրութիւններից: Այս քարայրն այժմ հայ ժողովրդեան համար մի նուիրական սրբավայր է համարւում և այստեղ եկող ուխտաւորներն իրենց հանդերձների կտորներից խրում են սրա խորշերի մէջ, յուսալով այսպիսով ս. Նարեկացու բարեխօսութեամբ այդ կտորների հետ բեռնել այդտեղ իրենց ցաւերն ու հիւանդութիւնները:

Նարեկայ աղօթատեղու հարաւ-արեւելեան կողմում, բլրակի գագաթին կան մի հինաւուրց ամրոցի հիմնապատեր, որ այժմ կոչւում են Արտրի քերդ:

ԱՌՏԷՐ ԿՂՋՈՒ ՎԱՆՔԸ.

Առաջը կղզու *) վրայ երբեմն եղել է վանք, սակայն այժմ մնում են միայն երկու աւեր եկեղեցիներ, որոնցից մինի վրայ կարգացւում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

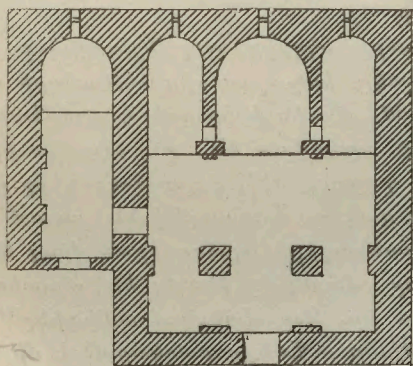
Ի թուին ՉԽԱ (=1292) ի հայրապետութեան Տեառն Ստեփանոսի որ մականունն հա... բարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան...

Կղզին այժմ միանգամայն անմարդաբնակ է և պատկանում է Աղթամարին:

Ս. ՎԱՐԴԱՆԻ ՎԱՆՔ.

Այս վանքը, որ այժմ աւեր է, գտնուել է Նարեկայ վանքից արեւելք և Պատական գիւղից արեւմուտք: Մինասէնց Թովման, իւր տարեգրութեան մէջ (ԺԴ. դարի) յիշում է այս վանքի վանահայր Թովմային, որ Ոստանի եղբինշէրի քիւրդ ամիրայի ժամանակ նորոգել է այս վանքը **):

ՉԱՐԱՀԱՆ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆ.



Ս. Եղիշէ մատենագրի աճիւնն ամփոփող Չաղար սուրբ Նշան եկեղեցին գտնուում է Ոստան գիւղից հարաւ, Արտոս լեռան լանջին: Վանքը շրջապատուած է պարսպով, որի մի մասն այժմ կիսաւեր է:

Պատմական տեսութիւն.—Այս վանքն այժմ յայտնի է չորս անունով. Չարահան սուրբ Նշան, որ ստուգաբանութեամբ է իբր չարերից հանող, փրկող որին օգնութեան պի-

Չարահան սր. Նշան.
ս. Նշան. Չաղար սր. Նշան, իբր ս. Նշան,

*) Տես Տեղագրական բաժնում:

**) Փիրղալամեանի տետրից:

տի կանչել, թուրքերէն չաղար (կանչել) բառից, որովհետեւ բժշկել է մի դիւահար թուրքի. Դիրա Շրբարան, այսինքն Շրբացիների (քրդական մի ցեղ, որ ապրում է այս վանքի մօտ) վանք և Պատրկայ վանք, որովհետեւ աւանդութեան ասելով, Վարդ Պատրիկն է շինել:

Եկեղեցու դռան և սեան վերայ եղած արձանագրութիւններից երևում է, որ այժմեան եկեղեցու շէնքը շինուած է 1761 թուին Աղթամարի Թոմայ կաթողիկոսի ժամանակ Վարդան վարդապետի ձեռքով, սակայն ձեռագրների յիշատակարաններից յայտնի է, որ սա գոյութիւն է ունեցել մոտ նուազը ժեշդարում. որովհետեւ նոյն վանքում եղած մի աւետարանի 1428 թուին գրուած յիշատակարանում ասուած է. Ես... Արրահամ... կրօնաւորս... ետու զսա (աւետարանը) ընծայ և նուէր ի մեծ և ի հոգակաւոր ուխտս Պատրկի վանք կոչեցեալ՝ որ կայ հանդէպ Ոստան քաղաքի. ի դռնս սբ. Աստուածածնի և սուրբ Գէորգ զօրավարին *):

Այստեղ, մատրան մէջ ամփոփուած են Եղիշէ մատենագրի նուիրական նշխարները: Մրանք սկզբում թաղուած են եղել մօտակայ Վառնիշատ, այժմ աւեր, գիւղի եկեղեցում, ինչպէս վկայում են ոչ միայն աւանդական պատմութիւնները, այլև ձեռագրների յիշատակարանները **):

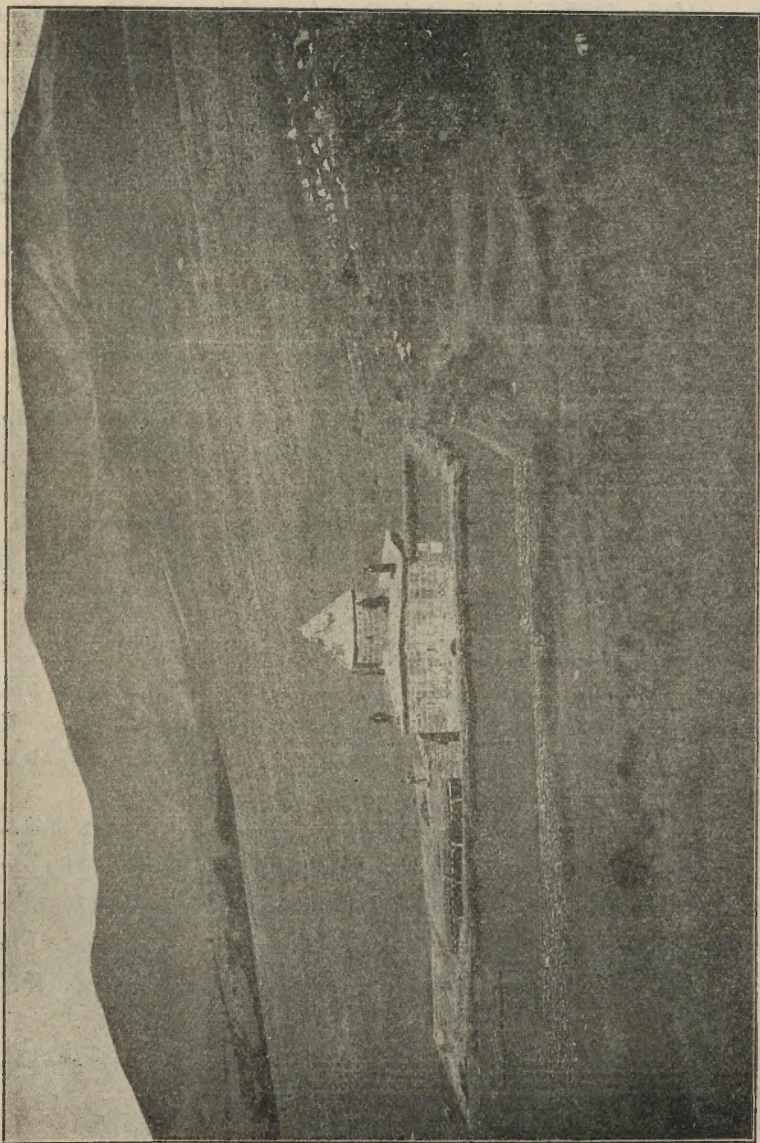
Այստեղից անցեալ դարի սկզբից այդ նշխարները տեղափոխուել են այս վանքի բակը, իսկ այստեղից Աղթամարի վերջին կաթողիկոս Խաչատուրը 1882 թուին փոխադրել է այժմեան մատրան մէջ: Ականատեսները պատմում են, թէ այս նուիրական նշխարները գտնուել են մի կարասի մէջ, բոլոր ոսկորները լրիւ են եղել, սակայն պակասել է գանգը: Աւանդութիւնն ասում է, թէ երբ այս մեղրաշուրթն մատենագիրը Արտոս լերան վրայ ձգնելիս վախճանուել է, հովիւները մարմինը թաղել են այստեղ, իսկ գլուխը կտրել տարել Մոքս սբ. Զօրավանքում ամփոփել ***):

Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքը բաղկացած է մի եկեղե-

*) Նոտարք Հայոց եր. 88.

**) 1426 թուի մի ձեռագիր աւետարանի յիշատակարանում ասուած է. Ես Եվառչայ ի յՈստան քաղաքէ ստացայ զսուրբ Աւետարանս... և եդի սա ի դրան Ս. Եղիշէ վարդապետին՝ ի գեաւդն, որ Վառնիշատ կոչի, ի թուաբերութեանս Հայոց Պէն. Նոտարք Հայոց եր. 81:

***) Եղիշէի և ս. Նշանի մասին եղած հրաշապատումը տես Հաւատքի բաժնում:



Զարահան սբ. Նշան:

ցուց, որ ս. Նշան է կոչւում և սրան կից մի մատուռից: Շուրջը
կան միաբանների և ուխտաւորների համար 10 սենեակ:

Եկեղեցին շինուած է անտաշ և մասամբ տաշած քարով: Ար-
տաքուստ չափազանց պարզ է, ներքուստ՝ երկու քառանկիւնի
ամբողջական և վեց նմանօրինակ կիսասիւնների վրայ բոլորում են

պայտաձև կամարներ, կրելով իրենց վրայ կրոր գմբէթը, կոնաձև կաթուղիկէով: Պայտաձև կամարով զարդարուած կողակի մէջ տեղում բացուում է մի փոքրիկ պատուհան, իսկ երկու կողմից մի մի դուռն զէպի խորանները, որոնք, սակայն, սեղանի են փոխարկուած, ունենալով մի մի վէմ քար և առջևի դռան փոխարէն կամարաձև բացուածք: Այս սեղանների ներքև կան մի մի աւանդատուն, որ թէև 2 մետր խորութիւն ունին, սակայն սրանց զըռները եկեղեցու յատակից միայն մի մետր բարձրութիւն ունին:

Եկեղեցու արևմտեան կողմը խորաններ չկան, այլ երկական կամարներ, որ բոլորում են որմնասիւնների և սիւնների վրայ:

Եկեղեցին ունի տասը պատուհան, որոնցից չորսը գտնուում են գմբէթի վրայ: Արևմտեան կողմը կայ մի դուռն:

Մատուռը փոքրիկ, թաղակապ մի շէնք է, կապ չկալի եկեղեցու հիւսիսային պատին: Նրա միակ, արևմտեան, դուռը փակուած է և զէպի եկեղեցին մի նոր դուռ բացուած:

Այս մատրան հարաւային պատին կից ամփոփուած են ս. Եղիշէ մատենագրի նշխարները, իսկ հիւսիսային պատին կից գտնուում է մի ոմն Նիկողայոս եպիսկոպոսի գերեզմանը, առանց թուականի:

Մատրան արևմտեան պատի մօտ, արտաքուստ, դրուած է մի մեծ ծակ քար, որի վրայ նշմարուում են արձանագրութեան հետեւալ բառերը. «ՅԿԶ (=917) թվականութեանս Հայոց»: Այս քարը թալալոց է կոչուում և ուշաթափուող կանայք ու երեխայք գալիս են սրա առջև լողանում, որպէս զի բժշկուեն:

Արձանագրութիւններ.—Եկեղեցու արևմտեան դռան վերև.

Շինեցաւ տաճարս այս յաջողութեամբ Աստուծոյ հայրապետութեան Աղթամարայ Թումայ կաթուղիկոսին Զուլամերկու պարոն Աբղլա խան բէկ Ոստանայ պարոն Բայրամ բէկ. առաջնորդ անարժան Տր. Վարդան Թվ. ՌՄԺ (=1761).

Միևնոյն իմաստով մի արձանագրութիւն էլ կայ եկեղեցու աջակողմեան սեան վրայ.—

Ի հայկազան մեծ թվականին

Հազար երկ հարիւր և Ժ ընդ նմին.

Եղև շինումն տաճարին,

Զեռամբ Տր Վարդանին.

Հօրն Սահակին և եղբաւրն Յոհաննին.

Այս վանքն ունի 60 չափ ջրարբի, 20 չափ անջրդի վարե-
լահող, (112 արտ). մի ջրաղաց, երկու այգի և արօտատեղի:

Վանքը իւր բոլոր կալուածքով կապալով է տրուած (!) մի
վարդապետի (Երեմիա վրդ. Պաշատրեան) տարեկան 162 դահե-
կանով: (12 ր. 96 կ.)

ՍՊԻՏԱԿ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ԱՂԲԻԼԻՍԱ, և ԿԱՄ ԾՈՎԱՀԱՅԵԱՅ ՍԲ.
ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ և ԿԱՄ ԲԵՐԴԱԶՈՐՈՅ ՎԱՆՔ

Տեղադրութիւն.—Այս վանքը բարձրանում է Արտոս լեռան
հիւսիս-արեւելեան կողմում ձգուող մի բլրի հարթ գագաթին, ուր
կայ նաև 16 տնից բաղկացած հայաբնակ մի գիւղ՝ Թաղիկ (Ոս-
տանի մի թաղ) անունով: Այս բլուրը Արտոս լեռից բաժանւում
է մի ձորակով, որի միջով անցնում է մի հեղեղատ: Արտոս լե-
ռան հիւսիսային լանջին կից բարձրանում է մի սրածև քարա-
ժայռ, որի վրայ նկատելի են ամրոցի հետքեր. սա այժմ կոչւում
է Բերդ, և սրա անունով էլ այս վանքը անուանւում է նաև Բեր-
դաձորոյ վանք:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքը բաղկացած է միմիայն
մի եկեղեցուց, պարսպապատ է և իւր շուրջն ունի մի քանի սե-
նեակ:

Եկեղեցին շինուած է ստորին մասը անտաշ, իսկ վերին մա-
սը տաշած քարից: Արտաքուստ շատ պարզ է և քանդակներ չու-
նի: Ներքուստ՝ արեւմտեան կողմը, հիւսիսային և հարաւային պա-
տերին կից 2 մետր երկարութեամբ առաջ են ձգւում երկու որ-
մնասիւններ, որոնց վրայից պայտաձև կամարներ են ձգւում սե-
ղանի երկու կողմի որմնասիւնների վրայ. իսկ այս կամարների
վրայ հանգչում է ութանկիւնի մի գմբէթ, կոնաձև կաթողիկէով:

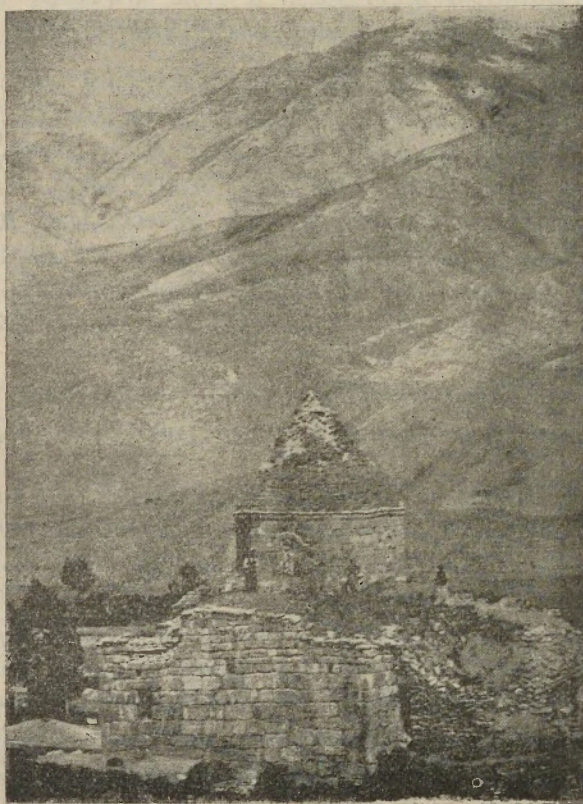
Եկեղեցին ունի երկու խորան արեւելեան և երկու կամարա-
կապ խորշ՝ արեւմտեան կողմում: Խորանները երկյարկանի են:
Կողակը կիսաբոլոր է, պայտաձև կամարով զարդարուած և մի նեղ
և երկար պատուհանով լուսաւորուած: Մի պատուհան ևս բաց-
ւում է արեւմտեան կողմը, միակ դռան վերև:

Եկեղեցու երկարութիւնն է մօտ 10 մետր, լայնութիւնը 8
մետր, և բարձրութիւնը մօտ 10 մետր:

Վանքն ունի 100 օրավար վարելահող, և մի ջրաղաց, որ
կապալով են տրուում յօգուտ Աղթամարի կաթողիկոսութեան: Տա-
րեկան հասոյթը համարւում է 130 չափ ցորենի:

ԻԼՈՒ ԳԻՒՂԻ ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԽՈՐԱՆ ՍԲ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ:

Ռամկարար Քառասուն խորան կոչուած ս. Աստուածածնի վանքը գտնուում է Ռշտունեաց Իլու գիւղում: Սա բաղկացած է երկու, միմեանց կից տաճարներից, որոնցից հիւսիսայինը դեռ ևս կանգուն է, չիսկ հարաւայինը՝ կիսաւեր:



Իլու վանք:

Առաջին տաճարը շինուած է անտաշ քարով, զարդարուած է ումանական կամարներով և ութանկիւնի գմբէթով՝ բրգաձև կաթուղիկէով պսակուած: Այս տաճարի առանձնատկութիւնն այն է, որ նախնական եկեղեցիների նման ունի չորս աւանդատուն, արեւելեան և արեւմտեան կողմերում երկական, և սրանց վերայ դարձեալ չորս այլ աւանդատուն, որոնց դռները դրսից են, բաւական բարձր:

Միւս տաճարը, որ հաղորդակցւում է տաճարի հետ մի դռով

Հիւսիսային տաճարը, որ հաղորդակցւում է տաճարի հետ մի դռով
 2. Երկրորդ տաճարը, որ հաղորդակցւում է տաճարի հետ մի դռով
 3. Երրորդ տաճարը, որ հաղորդակցւում է տաճարի հետ մի դռով
 4. Չորրորդ տաճարը, որ հաղորդակցւում է տաճարի հետ մի դռով

նով, կիսաւեր է, ձեղունն ամբողջովին քանդուած. երևում են ներքին չորս աւանդատները, որոնց վրայ երևի դարձեալ եղել են աւանդատներ, որ ժողովուրդը չափազանցնելով Քառասուն խորան է կոչել վանքը:

Այս վանքը համարւում է Գագիկ Արծրունուց շինուած և այժմ ծառայում է իբր Իլու գիւղի ծխական եկեղեցի:

Այս վանքում 1415 թուին Ղազար գրիչը գրել է մի յայտմաւորք և նուիրել է ս. Յակոբայ վանքին *):

ԼՈՒՍԱՊՏՈՒՂ Ս. ՍԱՀԱԿԻ ՎԱՆՔ.

Այս վանքը գտնւում է համանուն գիւղում և ճարտարապետական տեսակէտից ոչ մի արժէք չի ներկայացնում, որովհետեւ շատ հասարակ շէնք է, անտաշ քարից շինուած, բաղկացած մի անսիւն, թաղակապ տաճարից և մի գաւթից: Տաճարի մէջ, հարաւային կողմում, գտնւում է Ս. Սահակի գերեզմանը **), իսկ սրա աջքը պահւում է այստեղ՝ իբր մասունք: Վանքը ըստ երևութին շատ հին է, իսկ գաւթը շինուած է 1608 թուին Գասպար եպիսկոպոսի ձեռքով, ինչպէս երևում է արձանագրութիւնից:

Ս. Սահակի վանքը ունեցել է 100 չափ վարելահող, մի ջրաղաց և մի այգի: Սկզբում այս վանքը կապալով է տրուած եղել մի քահանայի, որի գերդաստանը հետզհետէ մեծանալով կազմել է 10 ընտանիք և օգտուելով Աղթամարայ կաթողիկոսութեան անփութութիւնից՝ սեպհականացրել ամբողջ հողը ու մի փոքրիկ գիւղ կազմել: Այժմ Աղթամարի կաթողիկոսարանը այս վանքից ոչ մի եկամուտ չի ստանում:

Արձանագրութիւն.—Ս. Սահակի վանքի գաւթի քարերից մինի վրայ.

Ի թուականութեան Հայոց ՌԾԷ (=1608). ի յերեկոց ժմակի . . . շինեցաւ ժամատունս և խցերս սր. խշկալս ձեռօք մհտսի Գասպ. եպիսկոպոսին յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց յիշեցելոցն ի Քս:

Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆՔ.

Յակոբ Մծբնայ հայրապետի անուան նուիրուած այս վանքը գտնւում է Ռշտունեաց գաւառում, Աղթամարից արեւմտահիւսիս,

*) Փերղալամեան. Նօտաքք Հայոց եր. 45:

**) Սրա մասին եղած հրաշապատումները տես Հաւատքի բաժնում:

Ընծակ. գիւղի մօտ: Կապուտ-կողի լեռները պայտածե լողորելով
 ներփակում են մի լեզուածե բլուր, որ ձգւում է արեւմուտքից
 արեւելք: Ահա այս բլրի վրայ բարձրանում է վանքը: Կապուտ-կողի
 լեռնաշղթայի միջին գագաթի վրայ նկատուի են մի հին ամրոցի
 հիմնապատեր, արանից հիւսիս կան երեք բնական, մեծ քարայր:
 Լեռնաշղթայի հարաւային ճիւղի վրայ, Բեյլու տանող ճա-



Ս. Յակոբայ վանք:

ինչպէս Մանածիհր Ռշտունին ձգում է ծովը Յակոբ Մժրնայ հայրա-
 պետի ութ սարկաւազները, և թէ ինչպէս Յակոբ հայրապետը բարձ-
 րանում է Ընծաքիարս լեռը և անիծում Ռշտունեաց երեւիքը, որից
 Մանածիհրի կինը իւր եօթը որդիների հետ երկու օրից մեռնում է,
 Մանածիհրը որդնալից լինելով, «սատակում է», և Ռշտունեաց
 երկիրը երեք տարի մնում է անբերրի, մինչև որ Մանածիհրի քոյրը
 և ուրիշներ եկել են սբ. Յակոբի գերեզմանը ուխտ, վերցրել են
 նրա հողից և ս. Յակոբի ճկոյթ մատն, ու բերել դրել Ընծաքայ
 վանքի մէջ, ուր և յետոյ շինուել է մեծափառ վանք *):

Մի այլ մատենագիր էլ ասում է, թէ Հայերը Մժրնացու

*) Չամչեան. Պատմ. Հայոց. Ա. եր. 681:

մատի կոճը առնելով Աղձնեաց գաւառը հասան, Երկաթահանք կոչուած բլուրը և երբ այստեղից դէպի Ռշտունեաց երկիրն էին իջնում այս փառուական նշխարները անշարժ մնացին և տեսիլքով հրաման ստացան որ այնտեղ հանգուցանեն, ուր և փառաւոր եկեղեցի շինեցին: Մի առ ժամանակից յետոյ այս տեղը գնեց Արծրունեաց ցեղից Հայոց մի թագաւոր և մի փառաւոր եկեղեցի, քահանաների և կրօնաւորների բնակութեան տեղ և վանք շինեց: Հայր Գ. Զ. առաջ բերելով վերոյիշեալը՝ կարծում է թէ շատ հաւանական է, որ Գրիգոր Նարեկացու ժամանակ եղած լինի այդ Արծրունի թագաւորը, որ յիշատակուած լեռը գնել և փառաւոր եկեղեցի և վանք է շինել և սրա նաւակաւորի առթիւ է, որ Գրգ. Նարեկացին գրել է «Գովեստ ի սուրբն Յակոբ Մծբնայ Հայրաբետ» ճառը, որի հետեեալ խօսքերը թերեւս այս կարծիքի ստուգութիւնն են ակնարկում.— Հիմնեցուցես այս քար գովեստի ի շինուած յարկի քումդ հանդատի՝ զաւանարանի այս բարի հովուի*):

Վարդան պատմիչն էլ աւանդում է թէ Նարեկի վանքի մէջ պահուում էր ս. Յակոբի ճկոյթ մատը և Ընծաքիսարայ վրայ մի վանք կար նոյն սրբի անունով:

Ս. Յակոբայ վանքում մնացած մի Մաշտոցի յիշատակարանում, որ գրուած է 1445 թուին Մինասենց Թումայ գրչի ձեռքով Աղթամարում և ընծայուած է այս, ս. Յակոբի վանքին, ասուած է, թէ «սակաւ ինչ պատմութիւնս... գծադրեցից, զի զկնի մեր եղողքն գիտացին, յորոց ոմանց շինեցաւ և յորում ժամանակի սուրբ ուխտս այս և հանդիսաւոր կրօնաստանս՝ որ կոչի սբ. Յակոբ որ ի վաղուց ժամանակաց ամայի էր լեալ՝ և անքնակ ի մարդկանէ: Արդ՝ որպէս լուաք ի պատմութեանց առաջին սկիզբն շինութեան նորա եղև յառաջին թագաւորացն ի Սենեքերիմայ և յորդոց նորա ի ժամանակին յորում գնաց քոյրն Մանածիհրի հեւրոտս, ջերմեռանդ հաւատով և յորդաբուղիս արտասուօք ի նըսէքին (Մծբին) և երեւ զսուրբ Յակոբ հայրապետի ճկոյթն մինչ ի տեղիս այս. և աստ հաճեցաւ սբ մատն հայրապետին Յակոբայ բնակել. և ազատեցաւ երկիրս Ռշտունեաց յանիծիցն սուրբ հայրապետին, վասն որոյ աշխարհաժողով արարեալ թագաւորն Հայոց շինէ զփառաւոր եկեղեցիս՝ զսուրբ Սատուածածին և զսուրբ Յակոբ և զսուրբ Յովհաննէս և զսուրբ Մանկունին և ժողովեալ բազում կրօնաւորս՝ առնէ զսա վանս միաբանակեցաց բազմաց, մինչ զի ասէր աւանդութեամբ՝ թէ քան զերեք հարիւրն աւելի արեղայ եղեալ է ի վանքս այս: Եւ հաստատէ թագաւորական

*) Հայկ. հին դպրութեան պատմ. Գ. տ. եր. 542.

հրամանաւ՝ ի բոլոր ծովուս ամենայն իշխանութեամբ իւրով՝ գեօղս և արտորայս՝ այգիս և դրախտս և ծառատունկս՝ ոխով (յիշատակ) և մուլք (կալուած) վանացս: Եւ մնայ բազում ժամանակ շէն՝ այնպիսի փարթամութեամբ մարդով և մլքով. և այս առաջին շինութիւնս յառաջ էր քան զհայ թուականն: Բայց զկնի ժամանակաց աւերեալ տեղիքս՝ լինի անմարդաբնակ՝ իբր զհողաբլուր մի մեծ. ոչինչ մնացեալ նշան շինութեան՝ բայց միայն եկեղեցիքն անշարժ մնացին: Եւ թէ զինչ եղև պատճառ աւերմանն՝ և քանի ամ մնաց աւերակ՝ ոչ դիտեմ հաստատ. բայց կարծեօք թուի թէ քան զերկու հարիւր տարին աւելի աւերակ մնաց *): Ապա իբր ժամանակակից պատմում է, որ 1412 թուին Փիր Ստեփաննոս վարդապետը, որ Ռշտունեաց երկրից է եղել, Բախվանց գիւղից, և որ աշակերտել էր Կախիկ մականունանուած Յովհան Որոտնեցուն, վից վարդապետների հետ եկել է «մեծահռչակ թագաւորաշէն ուխտս», շինեն զվանքս ծագէ ի ծագ, նորոգեն կղմնդրաշէն և կրամած զսբ. Յակոբայ գմբէթս...»

Փիր Ստեփաննոսը 1427 թուին գնացել է Երուսաղէմ, ուր և վախճանուել է, իսկ սրան յաջորդել է իբր վանահայր ս. Յակոբայ վանքին նրա աշակերտը Սիմէոն Ռշտունցին, որ բաւականաչափ գանձեր է յօրինել **):

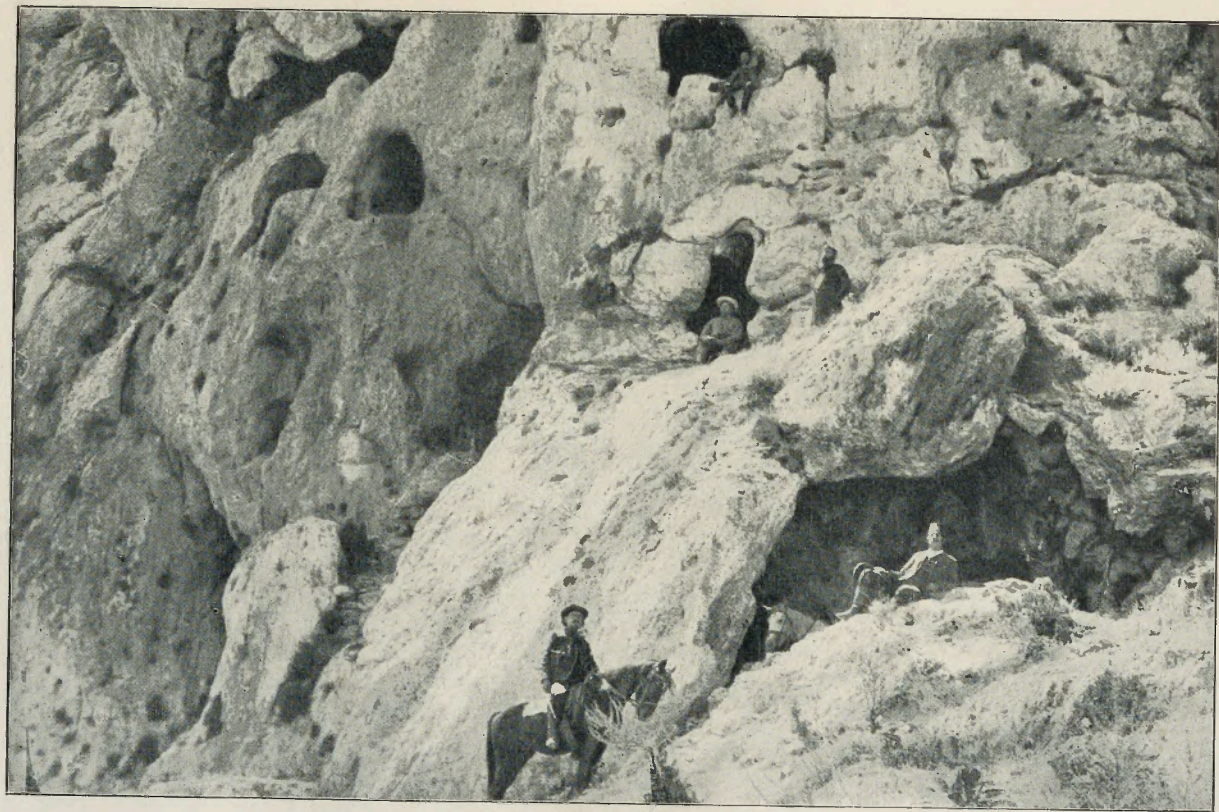
Վանքի նկարագրութիւնը. — Ս. Յակոբայ վանքը բաղկացած է մի տաճարից և երեք մատուռից, պարսպապատ է և ունի միքանի սենեակներ և գոմեր: Տաճարը, որ նուիրուած է ս. Յակոբի անուան՝ շինուած է անտաշ քարից, անսիւն է, խաչաձև, ռոմանական կամարներով և մի ութանկունի կաթուղիկէով: Ունի չորս խորան, երկուսը արեւելեան և երկուսը արեւմտեան կողմում: Կողակը շինուած է սրբատաշ քարով, կիսաբոլոր է և կամարակապ: Երկու նեղ և փոքր պատուհան միայն կայ տաճարի պատերի մէջ, մինչդեռ գմբէթի վրայ ութն է բացուած, պարզ է որ գողերի երկիւղից ստիպուած: Տաճարի երկարութիւնն է 10 մետր, լայնութիւնը 6 մետր և բարձրութիւնը 7 մետր:

Առաջին մատուռը, որ կոչւում է ս. Աստուածածին, գտնւում է տաճարի արեւելեան կողմը, պարսպի մէջ. շինուած է անտաշ քարից և շատ պարզ է:

Երկրորդ մատուռը գտնւում է պարսպից դուրս, դէպի արեւմտահիւսիս, բլրի վրայ: Սա ևս շինուած է անտաշ քարից և կոչւում է Երեք Մանկունք:

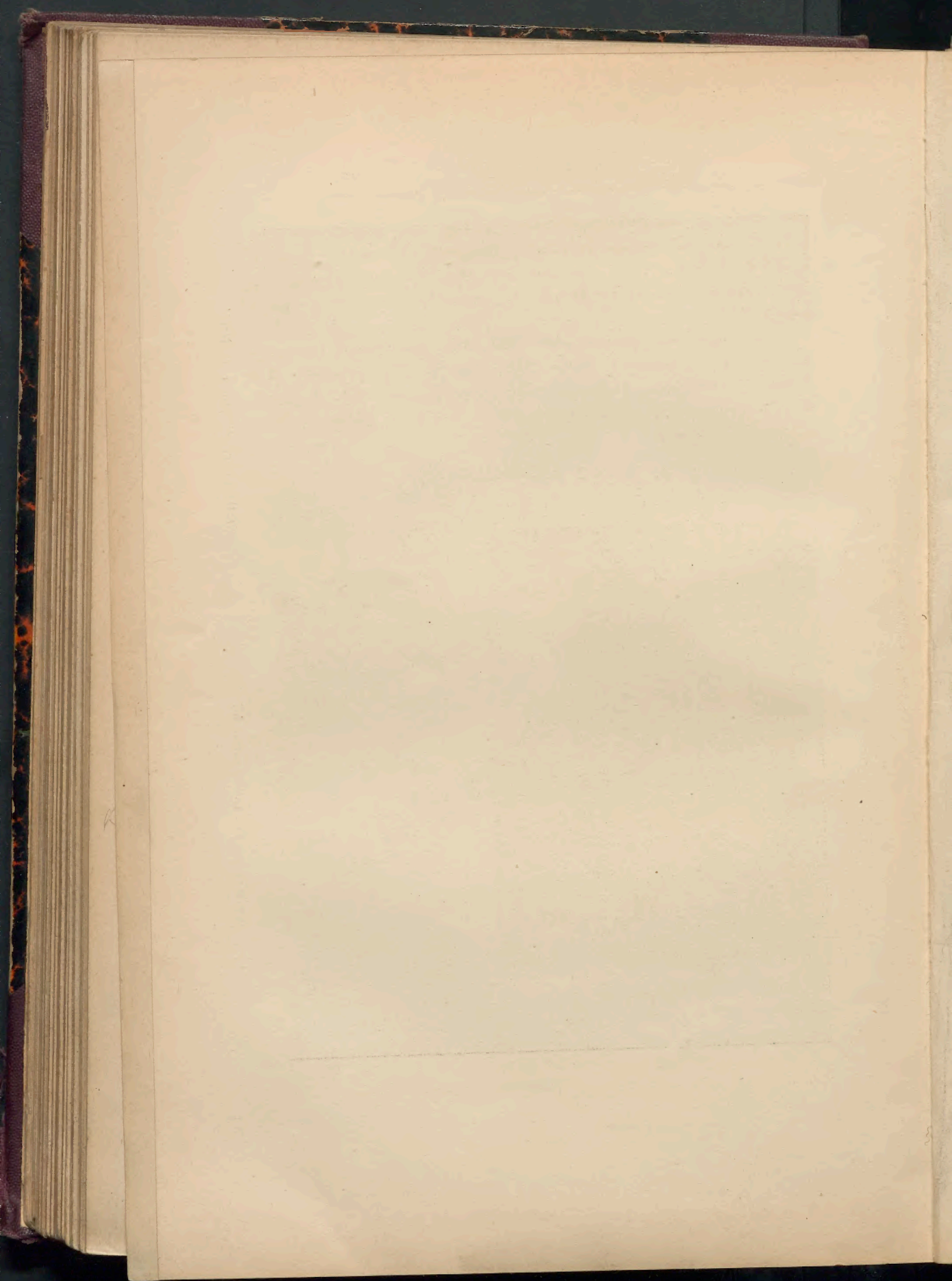
*) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրներ ս. Յակոբի վանքի ձեռագիր № 2.

**) Նօտարք Հայոց, եր. 87.



Գրիգոր Նարեկացու սպորաբնիկն.

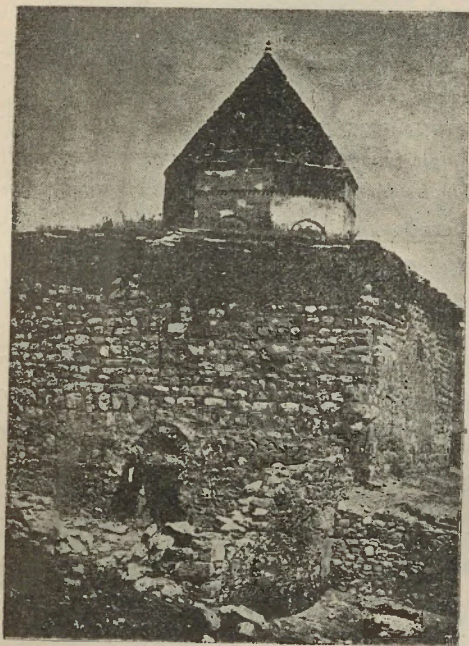
Grotte où priaît Grigor de Narek.



Երրորդ մատուռը ընկած է վանքի արևմտահարաւային կողմը, ձորակի մէջ. սա էլ անտաշ քարից է շինուած, կոչուում է ս. Յովհաննէս: Այս մատրան մօտ կայ մի յորդ աղբիւր, որ անաղութեան ասելով ս. Յակոբն է բղխեցրել, ուստի և սուրբ և բուժիչ է համարուում *):

Ս. Յակովբայ վանքը ունի 200 չափ վարելահող, 5 չափ խոտատեղի, մի պուրակ և մի ձիթեհանք Բելլու գիւղում: Այս վանքը անմիջապէս ենթարկուում է պատրիարքարանին և վանի առաջնորդարանի կողմից կապալով է տրուած մի վանեցու, տարեկան 98 լիւրայով:

Ս. ԹՈՎՄԱ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ՎԱՆՔ:



Տեղադրութիւն.—Ս. Թովմա Առաքեալի վանքը գտնուում է Ռշտունեաց գաւառի Գանձակ գիւղի մօտ, ծովափին: Բլրակների մի շարք շրջանաձև բլուրներով մտնում է վանի լճի մէջ և նրանից մի փոքրիկ մաս ներփակելով կազմում մի փոքրիկ լճակ: Այս շրջանաձև, պուրակներով զարդարուած բլրակների մէջ արեւմուտքից դէպի արեւելք ընկած է մի բլուր, որի փոքրիկ, հարթ գագաթին կառուցուած է վերոյիշեալ վանքը: Այս բլրի առջև, ձորակի մէջ, եղել է Մանրգկերտ գիւղը, որի միակ, փոքրիկ եկեղեցին, այժմ կիսաւեր, կանգնած է մի քարածայռի վրայ: Այստեղից դէպի արեւելք, լճակի ափին, գտնուում է մի ուրիշ, փոքրիկ, կիսաւեր վանք ևս, որ յայտնի է Արծուաբէր ս. Աստուածածին անունով:

Ս. Թովմայի վանք
րակի մէջ, եղել է Մանրգկերտ գիւղը, որի միակ, փոքրիկ եկեղեցին, այժմ կիսաւեր, կանգնած է մի քարածայռի վրայ: Այստեղից դէպի արեւելք, լճակի ափին, գտնուում է մի ուրիշ, փոքրիկ, կիսաւեր վանք ևս, որ յայտնի է Արծուաբէր ս. Աստուածածին անունով:

*) Տես Հաւատքի բաժնում:

Պատմական տեսութիւն.—Ս. Թովմայի վանքի մասին թէ ճառընտիրները և թէ յայտնաբերած (օգոստ. 22) մէջ պատմւում է թէ Կոստանդիանոս Մեծի և Յակոբ Մծբնայ հայրապետի ժամանակ յայտնուեցան ս. Թովմայի նշխարները Միջագետքում, ուր բերել էր Հնդկաստանից նրա աշակերտ Քսանթիկոսը, Յուլիանոս Ուրացողի մահից յետոյ, երբ այն նշխարները ընկան անհաւատների ձեռքը, Իւսիւֆ անուանով մի մարդ «յայտնութիւն առեալ յերկնից» բերեց նրանց Հայաստան Աղձնեաց գաւառի Պաղ կոչուած տեղը, Սեմյ ամրոցի հանդէպ, Խողջ կամ Հողձ գիւղը, և դրեց եկեղեցու մէջ, որ կոչուեց Պալիվան. ինքն էլ կրօնաւորուելով ծառայում էր նրան: Վեց տարուց յետոյ դարձեալ վերին յայտնութեամբ վերցրեց այդ տեղից և տարաւ մինչև այն բլրակը, որ կայ Մանազկերտի հանդէպ և դրեց այնտեղ, ապա Արծրունեաց նախարարները շինեցին այստեղ մի վանք: *)

Այս միեւնոյնը պատմուած է նաև վանքի հին, ձեռագիր կոնդակի մէջ, որ այժմ պահւում է նոյն վանքում:

Նոյն վանքի մի ձեռագիր Ճաշոցի մէջ յիշուած է որ ՊԽԸ=1399 թուին այստեղ վանահայր է եղել Թումա վարդապետը **):

1801 թուին Յովհաննէս եպիսկոպոսը Դաւիթ ամենայն Հայոց կաթողիկոսից կոնդակ ստանալով ժողովարարութիւն է արել և վերանորոգել է այս վանքը, որ «խառնակութիւն է կողմանց և ի յանդուգն յարուցմանց և յաւարառութեանց թշնամեաց կողոպտեցեալ և խանգարեալ էր» ***):

Այժմ Ս. Թովմայի վանքն ունի 130 չափ վարելահող, երկու պուրակ, խոտատեղի 5 չափ տարածութեամբ, և ընդարձակ արօտատեղի, որոնք մի վարդապետի կապալով են տրուած տարեկան 100 չափ ցորենով:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Ս. Թովմայի վանքը պարսպապատ է և բաղկացած է մի տաճարից և մի գաւթից: Պարսպի մէջ կան միքանի սենեակ և ախոռներ:

Տաճարը շինուած է սորատաշ քարից, արտաքուստ շատ պարզ է, ունի մի ութանկ ի վմբէթ, բրգաձև կաթողիկէով, որ պսակուած է ոչ թէ սովորական խաչով, այլ մի նիզակով, որի թևերի մի երեսին քանդակուած է Աստուածածնի պատկերը, իսկ միւսին Քրիստոսի խաչելութիւնը: Եղծուած արձանագրութիւնից կարդացւում է լատիններէն տառերով գրուած Եղիսաբէթ թագուհի բառերը:

*) Չամչեան Պատմ. Դ. 587:

**) Նոտարր Հայոց. եր. 11:

***) Պատմ. Դ. 143. Դիվան Հայոց պատմութեան. Գ. 2. եր. 143.

1903 թուին Աղթամարի կաթողիկոսական փոխանորդ Արսէն վարդապետը վերցնել էր տուել այդ նիզակը, բերել Աղթամար և մի խաչ տնկել նրա տեղում. սակայն նոյն թուին մի ընկնաւոր կին ս. Թովմայի անունից պահանջել էր, որ այդ նիզակը վերահաստատեն իւր տեղը: Յուզուած ժողովուրդը եկել էր Աղթամար և պահանջել կաթողիկոսական փոխանորդից, որ վերադարձնի նիզակը, որ և կատարել էր:

Տաճարը ներքուստ՝ հիւսիսային և հարաւային պատերին կից ձգւում են մի մի որմնասիւն, որից ումանական կամարներ են բոլորում թէ՛ դէպի սեղանը և թէ՛ դէպի արեւմտեան պատը, որով և՛ կազմւում են կամարակապ խորշեր: Կողակը բոլորակաձև է, ումանական կամարով և զարդարուած է ոսկեզօծ, գեղեցիկ խաչկալով: Կողակի երկու կողմում կան մի մի աւանդատուն, որոնցից հարաւայինի մէջ ամփոփուած է ս. Թովմա առաքեալի մատուցը: Աւանդատների վերև կան զաղտնի պահարաններ: Արեւմտեան պատին կից, խորշերի վերև, կան նոյնպէս երկու աւանդատուն, որոնց դռները բացւում են տաճարի գաւթի կտրան վրայ: Այս աւանդատներից մինը նուիրուած է ս. Պետրոս, միւսը ս. Պօղոս առաքեալի անունին:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 11 մետր, լայնութիւնը 7 մետր, իսկ բարձրութիւնը մօտ 8 մետր:

Գաւթի շինել է Աղթամարայ Թովմա կաթողիկոսը: Սա ևս սրբատաշ քարից է: Չորս ամբողջական և 8 կիսասիւնների վրայ բոլորում են պայտաձև կամարներ, բռնելով թաղակապ ձեղունը: Գաւթի արևելեան պատի մօտ, տաճարի միակ դռան երկու կողմում կանգնած են մի մի վէմքար:

Պարսպից դուրս, հարաւային կողմը, գտնւում է Իւսիւֆի և նրա կնոջ ու ջորու գերեզմանները՝ քարէ շրջապատով պաշտպանուած:

Միքի ներքև խոխոշում է մի սառնորակ աղբիւր՝ որ սուրբ է համարւում:

Արծանագրութիւն.—Ս. Թովմայի վանքի պարսպի վրայ.

Ես Թոմա վրդպտ ծառայ Փիլիպոս կաթողիկոսի արդեամբ գաւազանաւ իմով նորոգեցի զպարիսպս թվ. ՌՃԻ (=1671):

Վերոյիշեալ Թոմա վարդապետը և Աղթամարի Փիլիպոս կաթողիկոսը այստեղ են թաղուած, որոնց տապանազրից զուրկ գերեզմանները այժմ էլ ցոյց են տրւում:

ԴԱՒԱԲՈՅՆԻ Ս. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ:

Գտնուում է Ռշտունիքում, Դաւաքոյնի կոչուած հրուանդանի վրայ, Շատվան գիւղի մօտ: Սա թաղակապ մի հասարակ տաճար է, փայտաշէն դարպասով: Այժմ անխնամ ձգուած է, իսկ նրա 50 չափ վարելահողն ու փոքրիկ պուրակը կապալով է տրուած Աղթա-մարի կաթողիկոսարանի կողմից:

ԷՐԵՄԵՐԱՅ ՍԲ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ:

Տեղադրութիւն. Այս վանքը տեղաւորուած է Ռշտունեաց գաւառի Էրեմէրայ գիւղի արեւելեան կողմը, հազիւ կէս կիլոմետր հեռու, մի հարթութեան վրայ և պատած է մի հին պարսպով:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց ու մի գաւթից և շինուած է հասարակ, անտաշ քարից: Եկեղեցին 8 մետր երկարութեան և 6 մետր լայնութեան, անսիւն և թաղակապ մի հասարակ շէնք է, մի քառանկիւնի և կամարակապ կողակով ու երկու խորաններով: Հիւսիսային և հարաւային պատերին կից բոլորում են երկական կիսաբոլոր կամարներ՝ երեքական որմնասիւների վրայ:

Միակ, արեւմտեան դռան առջև կայ մի գաւթ, նոյնպէս անսիւն, և նոյն ձևի, միայն սրա առաստաղը ոչ թէ կամարակապ է, այլ փոքր ինչ գմբէթայարկ, և մէջտեղում ունի մի փոքրիկ բացուածք: Սրա վրայ հնումը եղել է մի փոքրիկ գմբէթ, որտեղից կախուած են եղել զանգեր:

Պարսպի դարպասի վրայ արձանագրուած է.

Շինեցաւ պարիսպս ձեռամբս մէմար *) Գրիգորին յիշատակ Տէր Աւետիս հերպետին. թվ. ՌՃԺԲ. (=1663):

Ժողովրդական աւանդութիւնն այս վանքի շինութիւնը Թադէոս առաքեալին է վերագրում և «ծիծաղաբեր» մակդիրը տալիս, բացատրելով, թէ երբ ու Թադէոս առաքեալն այս կողմերն է եկել՝ Կուռ-դար անունով մի բլրի վրայ նստել է, և յոգնած լինելով, անմիջապէս ննջել: Այս միջոցին նա տեսել է Տիրամօրը՝ ծիծաղկոտ դէմքով:

— Ինչի՞ ես ծիծաղում, հարցրել է Թադէոս առաքեալը:

— Կը ցանկայի, որ այստեղ մի վանք շինուի, պատասխանել է Տիրամայրը:

Թադէոս առաքեալը լսել է այս և հէնց հետեւալ օրը հիմք ձգել այս վանքին:

*) Թուրքերէն հարտարապետ:

ԿԱՐՄՐԱԿ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ:

Ս. Սահակի վանքի լեռան միւս կողմը, ձորակի մէջ գտնւում է Կարմրակ ս. Աստուածածնի վանքը, որ հնումը Միանձն անապատ է կոչուել և շինուել է Արծրունեաց Գագիկ Թագաւորի ձեռքով: Այժմ Կարմրակ է կոչւում, որովհետեւ այստեղ պահուելիս է եղել Կենաց փայտի մասունքը՝ կարմիր ակով գարդարուած *):

Վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց, որ շինուած է տաշած քարից, գմբէթայարկ է և հարաւային դռան վերեւ ունի մի քարէ վանդակով պատած մի տեղ, որ վերապահուած է եղել Արծրունի Թագաւորներին:

ՎԵՐԻՆ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ՎԱՐԱԳ:

Տեղադրութիւն.—Վանից դէպի արեւելահարաւ, հազիւ 5 կիլոմետր հեռու բարձրանում են Վարագայ լեռները՝ ապառաժոտ գագաթներով: Այս լեռներն երկու շղթայով ձգուելով հիւսիսից հարաւ, մի ձորակ են կազմում, ուր խախտւում է մի սոռակ, բաղկացած բազմաթիւ սառնորակ աղբիւրներից: Այս ձորակի արեւմտեան լանջին գտնւում է Վերին Վարագի վանքը: Այստեղից էլ մի սքանչելի տեսարան է բացւում. արեւմտեան կողմում երեւում են Վանայ լիճը, Սիփան լեռը, իսկ արեւելեան կողմում ցցւում են Վարագայ լեռան Գալիլիա և Աստղկան բերդ կոչուած քարաժայռերի կատարները, որոնք զրեթէ անմատչելի են: Սրանցից առաջինը Վարագայ լեռան արեւելեան ամհնաբարձր կատարն է, ուր հինգ մարդ հազիւ հազ կարող է տեղաւորուիլ, կիսակարմիր գոյն ունի և նշանաւոր ուխտատեղի է համարւում, որովհետեւ, աւանդութեան ասելով, ս. Հռիփսիմէ կոյսը իւր պարանոցից կախած Կենաց փայտը այստեղ է թաղցրած եղել: Հայ ժողովուրդը հաւատում է, թէ ով մի օրում ծոմ պահելով քառասուն անգամ կարողանայ բարձրանալ այս սեպացած քարաժայռի գլուխը, նա կեանքի մէջ միշտ յաջողութիւն կունենայ:

Պատմում են, թէ անցեալ դարի եօթանասնական թուականներին Մալխաս անունով մինը 38 անգամ բարձրացել, իջել է, սակայն 39 անգամին զլորուել է գետին և անմիջապէս հոգին աւանդել:

Աստղկան բերդ կոչուածը հաւանօրէն Աստղկան մեհեան է եղել. սրա երեք կողմից ցցւած են ժայռեր, իսկ արեւելեան բաց

*) Այս մասունքի հրաշքի մասին տես Հաւատքի բաժնում:

կողմում պատ է քաշուած: Այս Աստղկան բերդի հանդէպ ևս կայ մի նոյնպիսի քարաժայռ, որ միենոյն անունն է կրում և որի մի կողմը ևս պատ է քաշուած:

Վերին Վարազի վանքը բաղկացած է երկու եկեղեցիներից. —մինը, որ հաւանօրէն աւելի հին պիտի լինի, խաչաձև է և առանց խորանների, իսկ միւսը՝ որ սրան կից է՝ քառանկիւնի է և ունի երկու խորան ու երկու խորշ՝ արեւմտեան կողմում:

Այս երկու եկեղեցիներից էլ կիսաւեր պատերն են միայն մնում: Սրանց շուրջը կայ կիսաւեր պարիսպ և խցերի աւերակներ:

Վանքից փոքր ինչ բարձր, մի մեծ ժայռ քարի տակ գտնւում է մի քարայր, ուր, աւանդութեան ասելով, ճգնել է Թողիկ ճգնաւորը իւր աշակերտ Յովելի հետ: Այս քարայրի մօտ դեռ ևս մնում են մի մատրան կիսաւեր պատեր, ուր Թողիկ ճգնաւորը աղօթելիս է եղել: Փոքր ինչ ցածր բլիւն է մի սառնորակ աղբիւր՝ որ կոչւում է Բրիստոսի աղբիւր: Կայ նաև մի ուրիշ աղբիւր, որ Կաթնաղբիւր է կոչւում:

Վերին Վարազի վանքից փոքր ինչ հարաւ բլիւն է «Ապարանջանների» կոչուած աղբիւրը, ապարանջանների տրամագիծն ունեցող երեք կլոր ծակերից: Աւանդութեան ասելով այս երեք ծակերից հրկուսի ջուրը Սենեքերիմ արքան նուիրել է իւր դուստր Շուշանին, և մինչև այժմ էլ այս ջրից օգտւում են այդ դստեր կառուցած Շուշանց գիւղի բնակիչները: Երրորդ ծակի ջուրը պատկանում է Ներքին Վարազին:

Այս Ապարանջանների աղբիւրի մօտ ևս կայ մի կիսաւեր մատուռ, որ կոչւում է Ուրբաթ-այր:

Վերին Վարազի ոչ եկեղեցիների և ոչ մատուռների վրայ չկայ ոչ մի արձանագրութիւն, միայն եկեղեցիներից փոքր ինչ բարձր մի քարաժայռի կրճքի վրայ գրուած է.

ՉՄիրջն յէք ի Քս.

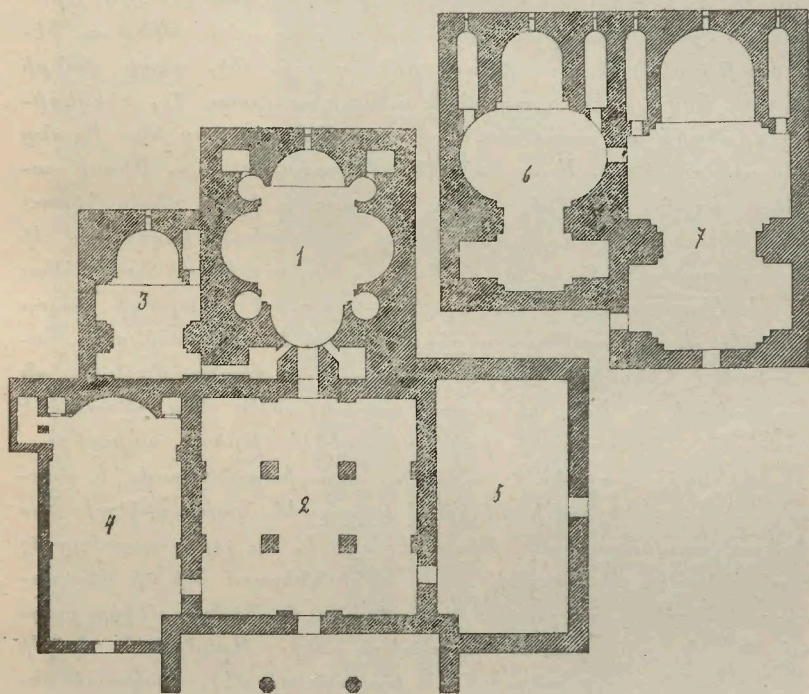
Թվ. ՌԽԲ (=1593).

Ներքին Վարազ. —Ներքին Վարազը բարձրանում է համանուն լեռան արևմտահայեաց լանջին, փոքրիկ, արհեստական հարթութեան վրայ, շրջապատուած հաստ պարսպով, որի անմիջական շրջակայքը ծածկուած են զանազան ծառերով, իսկ արեւմտեան կողմում խոխոջում է մի սաստիկ յորդ աղբիւր: Մի սքանչելի առեօարան պարուրում է այցելուի հոգին. —արեւմտեան կողմում երևում է Վանայ լիճը, որ երեկոյեան վերջալուսին արևի մայր մանելը հրաշապեղ տեսք է ստանում, մի քիչ հեռու ցլում է

Վանի մերկ, ապառաժոտ բերդը, իսկ սրա կողքին՝ Այգեստանը՝ իւր բարձրուղէշ բարդիններով ու ուռենիններով: Հետուն երևում է Սիփանը: Արևելեան կողմում ցցւում են Վարազայ ժայռապատ, ասեղնաւոր կատարները:

Կառքի մի անյարմար ճանապարհ ձգւում է Այգեստանից մինչև վանքը:

Ներքին Վարազը բաղկացած է եօթ, միմեանց կից եկեղեցիներից, այս պատճառով և թուրքերը նրան կոչում են Ետտի քիլիսէ (եօթ եկեղեցի): Սրա շուրջը կայ երկյարկանի մի ընդարձակ շինութիւն, պատած հաստ պարսպով, որի ստորին մասը կա-



Ներքին Վարազ

1. ս. Աստուածածին. 2. ս. Գէորգ. 3. ս. Նշան. 4. ս. Խաչ. 5. ս. Սիոն. 6. ս. Յովնանէս. 7. ս. Սուրիա:

ուղցուած է քարից, իսկ վերին մասը՝ անթրճել աղիւսից: Սրա վրայ եղած արձանագրութիւններից երևում է, որ 1777 և 1803 թուականներին այս վանքի Գրիգոր և Ղազար առաջնորդները վերանորոգել են տուել այս պարիսպը:

Այս եօթ եկեղեցիները դասաւորուած են այսպէս.— փոքրիկ խորաշէն նախագաւթից մտնում են ս. Գէորգ անունով գաւթը (յատակագիծ 2.) այստեղից՝ սրա արեւելեան կողմը շինուած ս. Աստուածածնի եկեղեցին (յատ. 1.) սրա արեւմտահիւսիսային կողմի խորանից ս. Նշան եկեղեցին (յատ. 3.): Ս. Գէորգ գաւթի հիւսիսային կողմը, հետեապէս և՛ ս. Նշան եկեղեցու առջև, գտնուում է ս. Խաչ եկեղեցին, (յատ. 4), որ երկու դուռ ունի, մինը բացւում է ս. Գէորգ գաւթի մէջ, միւսը՝ արեւմտեան կողմից վանքի բակը: Ս. Գէորգ գաւթի հարաւային կողմն էլ գտնուում է ս. Սիոն եկեղեցին (յատ. 5), որ նոյնպէս երկու դուռ ունի, մինը ս. Գէորգ գաւթի մէջ, միւսը՝ հարաւային պատի մէջ, դէպի վանքի բակը: Ս. Յովհաննէս (յատ. 6) և ս. Սոփիա (յատ. 7), եկեղեցիները սրանցից անջատուած են, միայն միմեանց կից են: Սրանք տեղաւորուած են ս. Աստուածածնի հարաւային և ս. Սիոնի արեւելեան կողմը, առաջինից մի և երկրորդից երեք մետր հեռու: Երկու եկեղեցիներն էլ ունին իրենց արեւմտեան կողմերում մի մի դուռ, սակայն մի դռնով էլ հաղորդակցւում են միմեանց հետ:

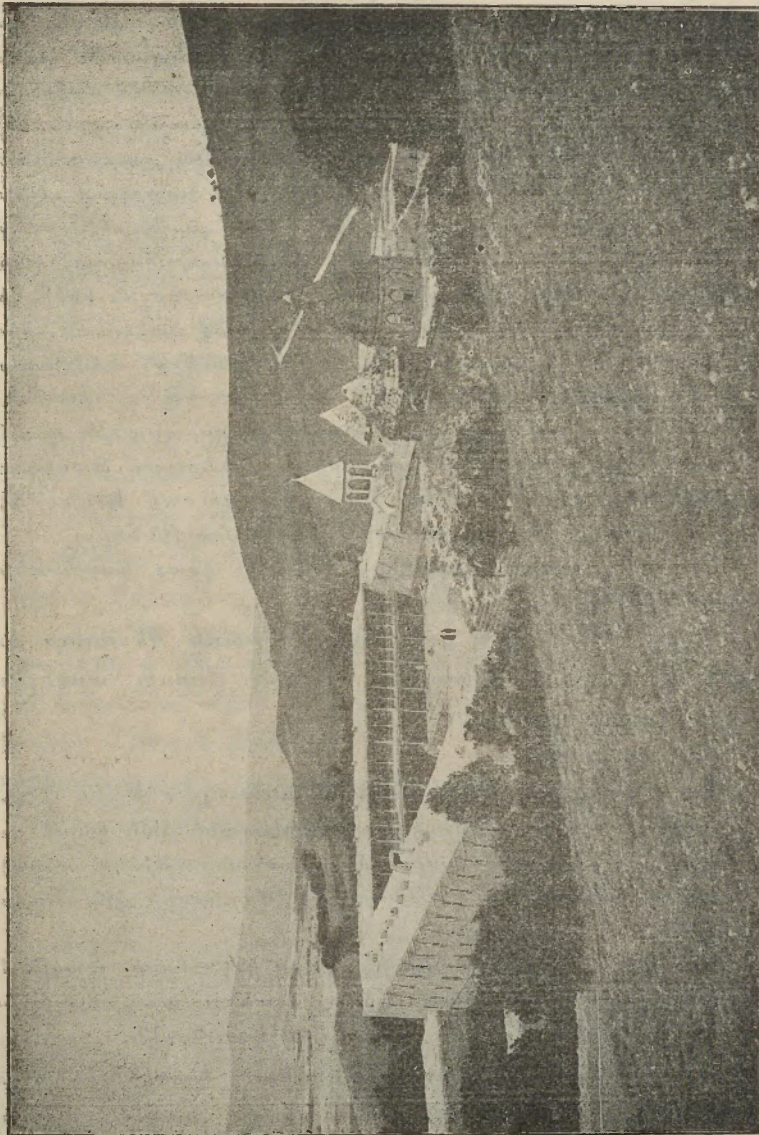
Ս. Աստուածածնի եկեղեցի.—(յատ. 1) Վարագի բոլոր եկեղեցիները մէջ ամենագեղեցիկը, թերևս և՛ ամենահինը, ս. Աստուածածնի եկեղեցին է, որի յատակագիծը միանգամայն նման է Աղթամարի ս. Խաչ եկեղեցու յատակագիծին: Աս շինուած է անտաշ, մեծ մեծ քարերից, իսկ կաթուղիկէն՝ թրծած աղիւսից:

Եկեղեցին խաչաձև է, անսիւն, չորս խորաններով, և զարդարուած 12 անկիւնանի զմբէթով և բրգաձև կաթուղիկէով: Այս եկեղեցու առանձնայատկութիւնն էլ այն է, որ չորս պատերը ոչ թէ անմիջապէս միանում են, այլ անկիւններում մի մի մետրաչափ տրամագծով խորշեր են յառաջացնում, որոնց միջից բացւում են մի մի դուռ՝ խորանների մէջ: Արեւմտեան կողմի խորշերի դռները, որ բացւում են խորանների մէջ, փակուած են, որովհետև այս խորշերից մինը Արծրունի թագաւորի, միւսը՝ Թադուհու իւր աղօթատեղի է յարմարացրած եղել:

Եկեղեցու բոլոր կամարները պայտաձև են: Չորս փոքր և նեղ պատուհան աղօտ լոյս են սփռում: Միակ, արեւմտեան դուռը բացւում է գաւթի մէջ, որ յայտնի է ս. Գէորգ անունով: Եկեղեցու պատերն սպիտակացրուած են, մի անկիւնում միայն երեւում է մի գեղեցիկ խաչքար՝ որի տակ երկաթագրով արձանագրուած է.

Չայս տիպ պանծալի գերահրաշ նշան սուրբ խաչիս, յորում անպարագրելին Աստուած անմեղ մարմնով կա-

մաւ Հաւր և սուրբ Հոգւոյն ի մահ պատարագեցաւ վասն
փրկութեան աշխարհիս, զոր կանգնեցի ես Յովասափ կրօ-



Ներքին Վարագ.

Wagner

նստորս վասն փրկութեան Հոգւոյ իմոյ. որք երկրպագա-
նէք Քսի Յսի Աստուած զձեզ յիշեսցէ:

Սուրբ Գէորգ զսուիթը. (յատ. 2) շինուած է սրբատաշ քարից և պատերը ծածկուած են իւղաներկ պատկերներով: Գաւիթը քառասնկիւնի է, 11,5 մետր մեծութեան: Չորս քառասնկիւնի սիւների և ութ որմնասիւնների վրայ բոլորում են նոյնպէս պայտած և կամարներ, կրելով ութանկիւնի գմբէթը՝ բրգած և կաթողիկէով: Երեք փոքր և նեղ պատուհաններ բացւում են արևմտեան պատի մէջ, ութ պատուհան էլ կայ գմբէթի վրայ:

Այս գաւթի արևելեան պատն ամբողջովին զարդարուած է սրբերի պատկերներով, և յաճախ այստեղ է կատարւում առաւօտեան և երեկոյի ժամասացութիւնը: Սրա արևելահիւսիսային կողմում գտնւում են միմեանց կից երեք տապանաքար, որոնք մի ժամանակ գաւթի յատակից փոքր ինչ բարձր են եղել, իսկ այժմ հաւասարուած են և փախաթով ու գորզով ծածկուած, որովհետև այստեղ են կանգնում վանքի միաբանները՝ ժամասացութեան ժամանակ:

Այս երեք տապանաքարի տապանազրերը ցոյց են տալիս, որ այստեղ են անփոփոխ Սեդրունեաց Սենեքերիմ թագաւորի, նրա կին՝ Բագրատունի Գագիկ թագաւորի դուստր՝ Խուշուշ թագուհու և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի մարմինները:

Այս երեք տապանաքարերից երկուսի վրայ կայ հետեւալ տապանազրերը.

Թվին ԴՃՀԱ. Այս է հանգիստ Տեառն Պետրոսի կաթողիկոսին, որ ի Տրապիզոն զգետն Ճորոխ արգելեաց առաջի Վասիլ արքային:

Սրա աջակողմը.

Այս է հանգիստ Սենեքերիմ թագաւորին Թվին ԴՃՀԸ.

Երբորդ՝ Պետրոս կաթողիկոսի գերեզմանի ձախ կողմի տապանաքարը չունի տապանազիր, միայն աւանդութիւնն ասում է, թէ այստեղ ամփոփուած է Սենեքերիմ թագաւորի կին Խուշուշ թագուհին:

Այս երեք տապանաքարերից փոքր ինչ հեռու, պատի մէջ ամրացրած մի խաչքարի վրայ էլ կայ հետեւալ տապանազիրը.

ՉԾԲ. Այս արձան գերահրաշ կենսունակն... աւծեալ արեամբ Արարչին Յի զոր կանգնեաց Խաչիկ ի վերայ գերեզմանի հաւրեղբաւրն... Պետրոսի առաջնորդի սբ. ուխտիս, զոր տարաշխարհիկ եղեալ փոխեցաւ... և վասն ոսկերաց իւրոց պատուիրեաց. եղբայրն իւր Վարդան մեծաւ աշխատանօք բերեալ հանգուցին ընդ հովանեաւ սբ.

Նշանիս. որք երկրպագէք զվերջացեալս ի բարեաց զաշխատողս սորայ զԳորգ քահանայ յիշեսցիք ի Քր և Ած զձեզ...

Այս գաւթի արեւմտեան դռան ճակատին արձանագրուած է.

Ի հայրապետութեան Տեառն Փիլիպպոս կաթողիկոսի

եւ Յաբեթեան թուականին Ռ. Ղ. է. ամին

եւ յօբելեան Ի. և մին, Խ. է ընդ նմին.

Կամօք Տեառն բարերարին.

եւ զօրութեամբ սուրբ Նշանին.

Գմբէթայարկ խորանք նորին.

Դարպաս եւ պարիսպ ընդ նմին.

Շինեալք հաստատեն.

Վերակացութեամբ Տէր Կիրակոս վարդապետին.

եւ իշխանաշուք խօճայ Ամիրխանին.

Սարուխանին, Ռուհիճանին եւ Մարտիրոսին

եւ հաւասար ժողովրդեանն.

եւ մէյմար Տիրատուրին.

Յիշեա Քրիստոս յաւուր անեղին:

Սրանից փոքր ինչ ներքեւ.

Դարձեալ ի մեր Հայոց թուին,

Որ է հասեալ մինչ ի Շիմին *)

Խօճայ Մինասն Վանեցին

Օրհնեալ որդիք եղբօր նորին.

Առին կիւթան բոլորովին

Ետուն ի դուռն սուրբ Նշանին.

Որոց Քրիստոս ողորմեսցի

Յաւուր մեծի դատաստանին. ամէն:

Սրանից ներքեւ

Ի հայրապետութե Ածատուր կաթողիկոսի շնորհօք ամենագորին Աստուծոյ. եւ առաջնորդութեամբ սբ կուսին Մարիամու եւ Վանեցի ի գիւղէն Շուշանայ: Տրուպ Բարթողիմէոս վարդապետս, աշակերտ Տն Կարապետ քաջ և անյալթ վարժապետի որ մականունն Կալօ ասի գոլով ա-

*) Այս հինգ տառերի թուական գումարը կազմում է 1148 որ ասել է թէ հայոց նոյն թուին (=1691):

շակերտ ապրանցի Միմէոնեանց վարդապետացն: Տեսի
գաւերումն քրիստոսաշէն մաւրն վանօրէից, սբ ուխտս
Վարագայ, վս ծովացեալ մեղաց մերոց, զի կամբէթներն
սեղանքն ամենայն աւերեալ և եկեղեցւոյ ամենայն ինչս
պակասեալ, և իմ յուսալով Ած. վերստին հաստատեցի ամ
գարդիւք, թէ եկեղեցական անօթս թէ խաշինք և առ-
ջառք. և Բ կամարք դարպասին. մինչ կատարեալ եղև,
և ամէն եղբարք սբ տր Մարկոսն, Աւետիս վրդպտն,
Յովասափ վրդպտն, տէր Սարգիսն, տր Ովանէսն, տէր Կա-
րապետն. Այս եղև թվին ՌՃՀԳ (=1724) ամին, տեղա-
պահութե վազիր Աւդուլա փաշին: Եւ օգնութք Վանայ
քաղաքի և գիւղօրէից օրհնեալ ժողովրդեան, և պարտ է
տեսողացն վայելել և ողորմիս ասել յամ ժամ ամէն:

Եւ զսբ Խաչապանք ևս նորոգեցի Մուխսի Կարապետս
Թվ ՌՃԽԶ

Մի քիչ ներքև.

Եւ շնորհօք սրբոյ Խաչին
Եղև ծաղկել գաւիթ սորին
Եւ շրջապատըս պարսպին
Համայնգամայն բոլորովին
Նորոգեցաւ ի գարդ սմին
Ի ՌՄԻԶ թուականին
Ի Սեբտեմբեր ամսոյ մէկին
Էջմիածնի նուիրակին
Տեառն Պաղտասար վրդպտին
Ողորմութք իշխանաց քաղաքին
Գերապատուացն ամենեկին:

Ս. Նշան. (յատ. 3).—Ս. Աստուածածնի եկեղեցու արևմտեան
կողմի ձախակողմեան խորանի վերև մի գաղտնի պատուհանաձև
դռնակ կայ, որտեղից մի գաղտնի պահարան տարածւում է մին-
չև եկեղեցու դմբէթը: Աւանդութեան ասելով այս գաղտնի պա-
հարանի մէջ երկար ժամանակ պահուել է Վարագայ Աւագ սուրբ
Նշանը: Նոյն եկեղեցու աջակողմեան խորանից մի նեղ, երկար անցք
տանում է մի փոքրիկ եկեղեցի, որ մի ժամանակ մի դուռ է ու-
նեցել դէպի ս. Գէորգի գաւիթը, որ այժմ մի խաչքարով ծածկ-

ւած է: Այս փոքրիկ եկեղեցին կոչւում է ս. Նշան: Այս եկեղեցին ևս պահպանել է նախնական չորս խորանային եկեղեցիների տիպը, միայն արևմտեան կողմի երկու խորանները փոխուել են կամարակապ խորշերի, շնորհիւ բաւական յառաջացած որմնասիւնների, իսկ արևելեան կողմի արևելահիւսիսային խորանը զաղտնի պահարանի:

Սրա որմնասիւնների վրայ ևս բոլորում են պայտաձև կամարներ, որոնց վրայ յանկած գմբէթը երկրաշարժից քանդուել է. այժմ փայտէ գմբէթ են յարմարեցրել:

Ս. ԽԱՀ. (յատ. 4).—Այս եկեղեցին հիմնովին վերանորոգուած է 1817 թ. Գրիգոր վարդապետի նախաձեռնութեամբ և Յակոբ աղայի ծախքով: Վերանորոգութեան միջոցին աւագ խորանի մի գաղտնի պահարանի միջից գտնուել է մի տուփ, որի մէջ ամփոփուած է եղել այն Կենաց փայտը, որով Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը Տրապիզոնում 1022 թ. յունաց Վասիլ կայսեր ներկայութեամբ ջրօրհնէքին զետեղ կանգնեցրել է: Եկեղեցին շինուած է մաքուր, սրբատաշ քարից, ունի մի կիսաբոլոր կողակ և երկու խորան. թաղակապ է, և մէջտեղում, ութանկիւնի փոքրիկ հերթիկի վրայ բարձրանում է մի փոքրիկ, փայտաշէն գմբէթ: Երեք փոքրիկ պատուհաններ աղօտ լոյս են սփռում: Եկեղեցին ունի երկու դուռն, մինը բացուում է ս. Գէորգ գաւթի մէջ, իսկ միւսը՝ գէպի վանքի բակը, արևմտեան պատի մէջ: Վերջինիս կամարակալ քարը բեռագիր արձանագրութիւնով ծածկուած մի մեծ սալքար է:

Ս. ԽԱՀ եկեղեցու մէջ մի խաչքարի վրայ արձանագրուած է վերանորոգողի յիշատակարանը, որ չէ աւարտուած, որովհետև աւանդութեան ասելով, ժողովուրդը թոյլ չէ տուել, քանի որ միայն նրա ծախսով չէ կատարուել վերանորոգութիւնը:

Այս արձանագրութիւնը հետեւեալն է.

ԹՎ ՌՄԿԶ (=1817) սբ Խաչս բարեխօս է նորոգ շինեցեալ սբ Նշանից եկեղեցուս վսն փրկութեան հոգւոյն Յակոբ ածասէր աղային և որդոյն Գրիգոր աղային և միւս և որդոցն. որ եղև պատճառ շինող սբ Նշանի եկեղեցոյս. և օգնութեամբ.

Այժմ այս եկեղեցին դարձուած է մատենադարան, և այստեղ են պահուում եկեղեցու 278 ձեռագիրները. այստեղ է դրուած նաև Խրիմեան Հայրիկի բերել տուած Գուտտեմբերգի մամուլը և երոպական ձեռ գութանները:

Ս. ՍԻՈՆ. (յատ. 5).—Այս եկեղեցին գտնուում է սուրբ

Պէտրոք գաւթի հարաւային կողմը: Սրա կաթուղիկէն և պատերի մի մասը քանդուելու պատճառով, տեղը 1849 թուին ս. Սոփիա եկեղեցու քարերով ցորենի թաղակապ տեմարան են շինել: Սրա հարաւային դռան վերև կայ մի մեծ քար՝ սեպածև արձանագրութիւնով ծածկուած:

Ս. Յովհաննէս. (յատ. 6).—Այս եկեղեցին կոչւում է նաև Քառասուն Արեղայից. շինուած է սրբատաշ, մաքուր քարից և բաւական գեղեցիկ տեսք ունի: Երեքական որմնասիւններ ձգւում են հիւսիսային և հարաւային պատերին կից, որոնց վրայ բոլորում են պայտածև կամարներ, կրելով ութանկիւնի կաթուղիկէն, որ զարդարուած է չորս պատուհանով:

Եկեղեցին ունի մի կիսաբոլոր կամարակապ կողակ, կողքերին մի մի խորան, իսկ արևմտեան կողմում երկու քառանկիւնի խորշ: Կողակի, ինչպէս և սրա ու միջին որմնասիւնի միջի տարածութիւնը, կիսաբոլոր է: Եկեղեցին ունի երկու դուռ, մինը արևմտեան պատի մէջ, իսկ միւսը հարաւային, որ բացւում է Ս. Սոփիա եկեղեցու մէջ:

Ս. Սոփիա. (յատ. 7).—Այս եկեղեցին աւանդաբար Բերդաւոր է կոչւում, ուստի և հաւանական է, որ վերին մասը յարմարացրուած է եղիլ պաշտպանութեան: Այժմ կիսաւեր է, կանգուն են միայն պատերը: Շինուած է անտաշ, չափազանց մեծ քարերից: Հիւսիսային և հարաւային պատերին կից բարձրանում են երեք որմնասիւն, որոնց վրայ դարձեալ պատերին կից բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ: Աւանդաբար ասում է, որ եկեղեցին ունեցել է գմբէթ: Կողակը կիսաբոլոր է, կողքերին ունի մի մի խորան, իսկ արևմտեան կողմում մի մի խորշ:

Արևմտեան պատի վրայ կայ հետեւեալ կարեւոր արձանագրութիւնը.

ՆԱ (=981) թվին. Ես Խուշուշ խաթունս դուստր Գազկայ յազգէն Բագրատունեաց կենակից Սենեքէրիմ ար... սրբ տաճարացս յիշեցէք ի մաքուր...

Այս եկեղեցիների արևելեան հարաւային կողմը տարածւում է մի գեղեցիկ այգի, որ Խրիմեան Հայրիկը կոչել է Դրախտիկ:

Վանքի շուրջը կայ երկյարկանի մի շինութիւն, բաղկացած 47 սենեակներից, փռից, բաղանիսից և 8 սենեականի դպրոցական շէնքից, ինչպէս նաև Առաջնորդարան կոչուող երկու մեծ զահլիճից:

Վանքի բակում բղխում է մի աղբիւր:

Պարսպի դարպասի ճակատին գրուած է.

Ի թվին ՌՄԾԲ (=1803) ողորմութեամբն ԱՅ շինեցաւ պարխապս ձեռամբ Տոն Ղազարու սրբոն առաջնորդի:

Վարազայ գերեզմանատան մէջ կան հետեւեալ տապանադրները.

Կանգնեցաւ սբ խաչս բարեխօս առ Աստուած. վսն փրկութեան հոգոյ Գրիգոր վարդապետին, որ էր... աւագ սբ. Նշանին Վարազայ. թվ. ՌՄԺԸ (=1769) նոյեմբերի ի տօնի Հրեշտակապետին:

Սբ. խաչս բարեխօս է առ Ած վսն փրկութե հոգոյ արքեպիսկոպոս Յարութի. վարդապետին, որ է զէտ քաղաքին, թվ. ՌՄԾԷ (=1808):

Ծաղկեալ յարեւ մահ խաչին,

Արեամբ անմահ Վան հայրենեաց.

Սուր, սով ի հուր ազգային

Ազատութեան զոհ անմոռաց:

Եկեղեցւոյ ախոյեան

Ահաւորին փող անողոք

Անբիծ վարուք լոյս բանին,

Սիրոյ ծաւալ կենսանորոգ:

Հոգեաշունչ բանաստեղծ

Սրբութեան սուրբ յերգս աղի,

Յիշատակաւ լից անկեղծ

Զուգիս հայկեան շուք տաճարի:

Այլ ծով արեան արտասուաց

Ի վերջ սե սուգ զիւրսն համակեաց.

Սիրտն ի ծոցին ի հարուած,

Վան ի Վարագ աւանդ մընաց:

Երեմիա եպիսկոպոս Տէր-Սարգսեան Տէվկանց ծընանի 1831 վախճանի 1885 Յուլիս 10

Պատմական տեսութիւն.—Վարազայ լեռը իւր անմատչելի, սեպացած կատարներով փախստականների մի լաւ ապաստարան է ներկայացնում, ուստի և՛ այստեղ են տապօտանել Սըմբատ Բագրատունին Արտաշէս մանկան հետ, 1) Հռիփսիմեան կոյ-

1) Թովմա Արծրունի էր 54.

սերը երկու քահանաների հետ, որոնք, այժմ Ուրբաթայրք կոչուած, մատրան տեղում եղած քարայրում ուրբաթ օրերը պատարագ են մատուցել և հաղորդութիւն են տուել ս. կոյսերին: 1) Հռիփսիմեանք Վարագի Գալիլեա կոչուած կատարում թագցրել են ս. Նշանի մասունքը և իրենք անցել Վաղարշապատ, թողնելով այստեղ երկու քահանաներին մի քանի կոյսերի հետ՝ ի սպաս ս. Նշանին 2): Յետոյ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը եկել է այստեղ և սլաւոնաց համար շինել եկեղեցի՝ հաւանականօրէն «Ուրբաթայրք» մատուռը: Գրիգորն էութիւնը Հայաստանում պաշտօնական կրօն դառնալուց յետոյ այս լեռը գտնուելով Վան քաղաքի մօտ և ունենալով սքանչելի տեսարան, գրաւել է դէպի իրեն շատ ճգնաւորներ, որոնք լսած լինելով Հռիփսիմեանց այստեղ թագցրած ս. Նշանի մասին, սկսել են որոնել և հաւ է. դարում, Վարդ Պատրիկի իշխանութեան միջոցին Թողիկ ճգնաւորի աղօթքով «յայտնի եղև սբ խաչն և, զայն եկեղեցի, կամ գտունն աղօթից ուր եմուտ սբ խաչն, թողուցեալ ի վիմէ անտի լերին, ընդարձակեալ նորոգեցին և հաստատեցին վանս միանձանց՝ որ յանուն լերին կոչեցաւ Վարագ»: 3)

Նաև շինեցին ուրիշ տաճաներկու եկեղեցի «յանուն իւրաքանչիւրոցն ըստ տեսչութեան լուսաւորացն որ ցուցաւ» 4): Այս տաճաներկու եկեղեցիները, աւանդութեան ասելով, եղել են՝ 3 վերին Վարագում, 7 ներքին Վարագում, երկուս ս. Գրիգորում և մէկ Կարմրուորում: 5)

Ի նկատի առնելով, որ Վարագայ վանքը երկար ժամանակ եղիլ է եպիսկոպոսանիստ և այստեղի վանահայրերը համարուել են Վան քաղաքի և նրա շրջակայքի առաջնորդ՝ հետևապէս և բաւական մեծ ազդեցութիւն են ունեցել Վասպուրականի մտաւոր, հոգեկան և հասարակական կեանքի վրայ, կարևոր ենք համարում գոնէ համառօտակի առաջ բերել սրա վանահայրերի պատմութիւնը 6):

1) Մով. Խորինացի պատ. սրբոց Հռիփսիմեանց.

2) Վանքի կոնդակից.

3) Ինճիճ. Ստոր. Հայաս. եր. 191.

4) Ճառնոտիւր. հմմտ. Ինճիճ. Ստոր, եր 191.

5) Սարգսեան. եր. 238.

6) Բացի ձեռագրների տպագրուած ցուցակներից թերթել եմ նաև Ս. Տէր Աւետիքեանի Նոր-Ջուղայի և իմ Վասպուրականի անտիպ ցուցակները. նաև օգտուել եմ հ. Ղևոնդ վ. Փիլղալամեանի անտիպ աշխատութիւնից, որ արժ. Գիւտ ա. ք. Աղանեանը գրեց իմ տրամադրութեան տակ: Խորին շնորհակալութիւն եմ յայտնում վերոյիշեալ երկու գրականագէտներին:



Հայ գիւղացի մանուկներ.

Enfants arméniens villageois.

Հաւանօրէն այս վանքի վանահայր եղել է նախ Թողիկ ճըզ-
նաւորը և ապա նրա աշակերտ Յովելը, որին յաջորդել է Տաճատ:
Սա պատրաստել է այս վանքի վանահայրերի պատմութիւնը
մինչև իւր ժամանակը, որի մի օրինակը ունեցել է հայր Փիրղա-
լամեանը, որ խոստացել է հրատարակել, սակայն չի կարողա-
ցել 1):

Սրան յաջորդել է Գրիգոր վարդապետը:

Իննհրորդ դարու սկզբին Վարագն ընկել է Ամիւկ բերդի
տէր Ութմանիկ տաճիկների իշխանութեան ներքոյ, և Աշոտ իշ-
խանը, մօտաւորապէս նոյն դարի երկրորդ կիսին, իւրել է Վա-
րագը նրանցից և նրա վանահայր Գրիգորին բանտից ազատել 2):

949 թուին Վարագայ վանքի պաշտօնորդ եղել է Անանիա
Մոկացին, որ դարձել է Աղթամարայ կաթողիկոս 3):

975 թուին Վարագի միաբանութիւնը բանադրել է Ապղա-
րիպ իշխանին, որ Անձաւացեաց Դերենիկ թագաւորի հրամանով
զրկուելով սպարապետութեան պաշտօնից, պաւստանութեամբ մատ-
նել է նրան Հեր քաղաքի ամիրային 4):

981 թուին Սենեքերիմ թագաւորի կին Սուշուշ խաթունը
կառուցել է Ներքին Վարագի Ս. Սոփիայի տաճարը, ինչպէս ե-
րևում է արձանագրութիւնից:

Հաւանօրէն նոյն ժամանակ Սենեքերիմ թագաւորը, ինչպէս
ասում է Թովմա Արծրունին, «շինեաց ի նոյն տեղուջ (Վերին
Վարագում) եկեղեցիս մեծածախս, և ի ստորոտ լերինն շինեաց
զխոյակապ և զհոգակաւոր մայրաքաղաք մենաստանացն զՎարագ,
և կարգեաց ի նմա արս հաւատարիմս, և զարդարեաց բազում
կրօնաւորօք, և երկնագումար դասիւք սուրբ քահանայիւք. և
կարգեաց նոցա ոռճիկս, և կէին ի խաղաղութեան ի գաւառն Վաս-
պուրականի. ամենայն աշխարհս ց անկելոց և գերելոց տեղի
ապաստանի ի նա գտանիւր 5):

1022 թուին Վարագայ վանքում Սերաստիայից բերել ամ-
փսփել են Սենեքերիմ թագաւորի մարմինը, «ուր առաջին թա-
գաւորքն Հայոց թաղեալ կան ի Վարագայ վանքն սրբոյ Նշանին և
անդ թաղեցին զՍենեքարիմ ընդ հարսն իւր, 6) ասում է Մատ-
թէոս Ուռհայեցին, թէպէտ և՛ յայտնի է որ Արծրունեաց դամբա-

1) Ձեռագիր տետրից:

2) Թովմա Արծրունի. եր. 241.

3) Չամչեան. Հ. պատմ. Բ. 827.

4) Մատթէոս Ուռհայցի. Վաղարշապատ. 1898 եր. 31—32.

5) Թովմա Արծրունի. եր. 345.

6) Մատթէոս Ուռհայեցի. եր. 55.

րանը եղել է Աղբակի և Աղթամարի ս. Պաշ կոչուած վանքերը, գուցէ Ուռհայեցի շփոթել է:

1421 թուին առաջնորդ է եղել «քաջ հոետոր և տիեզերալոյս վարդապետ» Մարգարէն, որ աշակերտել է Գրիգոր Տաթևացուն 1):

1440-ական թուականներին Վարազայ առաջնորդ յիշուած է Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որ 1441 թ. մասնակցել է էջմիածնում Կիրակոս կաթողիկոսի ընտրութեան ժողովին 2):

1085 թուին Անտիոքի Փիլարտոս իշխանի հրաւիրանօք Վարազայ վանքի վանահայր Պօղոս վարդապետը գնացել է Մարաշ և այստեղ կաթողիկոս օծուել ամենայն Հայոց, մինչդեռ կային ուրիշ երեք կաթողիկոսներ էլ: Սա վեց ամսից յետոյ հրաժարուել է կաթողիկոսութիւնից և կրկին վերադարձել Վարազ, սակայն վախճանը եղել է Եդեսիայում 1093 թուին, ուր գնացել է ս. Նշանը վերադարձնելու 3):

1318 թուին, երբ Վարազայ առաջնորդ է եղել Պետրոս եպիսկոպոսը, թաթարները Ղարաանդաղուն խանի հրամանով ծանրոր հարկերի են ենթարկել ընդհանրապէս բոլոր և մասնաւորապէս Վարազայ վանքը. նաև կապոյտ նշան են հրամայել կարել քրիստոնեաների թիկունքին: Ջաքարիա կաթողիկոսը գնացել է խանի մօտ՝ Բարելուն և թոյլտուութիւն է ստացել վանքերը հարկից ազատելու, սակայն շուտով խանը մեռել է և նրա յաջորդը 1300 հոգի ուղարկել է կրկին անգամ հարկ հաւաքելու թէ՛ ժողովրդից և թէ՛ վանքերից:

Սրանք մի երեկոյ գաղտնաբար եկել են Վարազայ վանքը: Միաբաններն անմիջապէս փախել են, սակայն մի քանիսը բռնուել են և սոսկալի տանջանքների ենթարկուել: Վանքը թալանել են, միայն Ղազար անունով փակակալը փակուել է ս. Յովհաննիսի եկեղեցում, փակելով երկաթէ դուռը, միւս միաբանները մեծ նեղութեամբ ձմրան ցրտին ապրել են լերան վրայ, մինչև որ թաթարները ամէն ինչ կողոպտելով հեռացել են 4):

1501 թուին յիշատակուած է ձեռագրների յիշատակարաններում Ատոմ անունով փիլիսոփայ և աստուածաբան վանահայրը և Ջաքարիա երզնիչը, որ Վարազի մասին մի ներբող է գրել:

1) Յիշատակարան Առեարանի Վանի Արարուց եկեղեցու հմմտ Նօսարք Հայոց. եր. 66.

2) Խնձ. Հնախօսութիւն, Գ. 288. Իմ Վասպուրականի Ձեռագրների ցուցակը. Կտուցի ձեռագիրներ՝ № 272.

3) Մատթէոս Ուռհայեցի. 231, 244.

4) Աղուլիսի ս. Թովմայի վանքի ձեռագիրների յիշատակարանից. Ազգ. Հանդ. Գ. XII եր. 163.

Իսկ կէս դար յետոյ Մարգարէ եպիսկոպոսը, որ միաժամանակ եղել է նաև վանի առաջնորդ:

1534 թուին Շահթահմազը կողոպտել է ինչպէս Վանը, կոտորելով 15,000 մարդ, այնպէս և Վարազը 1):

Սրա ժամանակ Վարազի միաբաններից մեծ հռչակ են ըստացել Կարապետ վարդապետը՝ Ծագ կոչուած և Պօղոս վարդապետը Մոկաց Բար գիւղից, որ երկար ժամանակ շրջել է քարոզելով և շինել է Գողթնեաց աշխարհում միքանի եկեղեցիներ 2):

Մարգարէ եպիսկոպոսին 1596 թուին յաջորդել է Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսը, որի վանահայրութեան միջոցին Վարազայ միաբաններից Կարապետ եպիսկոպոս արարեցին, Ջամալ մականունով, փիլիսոփայի հռչակ է ստացել, իսկ սրա եղբօրորդի Բարսեղ վարդապետը պատրաստել է մի տարեգրութիւն, որ դեռ ևս չէ հրատարակուած: Նշանաւոր է եղել նաև Յովհաննէս վարդապետը, որ բաւական տաղեր և երգեր է յօրինել: Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսին յաջորդել է Մարտիրոս արքեպիսկոպոսը և սրան Կիրակոս վարդապետը: Սրա վանահայրութեան միջոցին՝ 1648 թուին Վասպուրականում տեղի է ունեցել մի սոսկալի երկրաշարժ, որից կործանուել են նաև Վերին և Ներքին Վարազների եկեղեցիները, սակայն հետեւեալ տարին սկսել են վերանորոգել. այսպէս Վարազի այդ ժամանակուայ առաջնորդ Կիրակոս վարդապետը շինել է ժամատունը, վանեցիներ՝ Խօջայ Ամրխանը ս. Խաչի եկեղեցին, Մարխաս Չալապին՝ Աստուածածնի եկեղեցին, Խօջայ Դիլանչին՝ ս. Սիոն եկեղեցին, և Խօջայ Յովհաննէսը՝ սուրբ Նշանի եկեղեցին. փացել է միայն Բերդով եկեղեցին և Քառասուն աքեղայից եկեղեցին 3):

Այս երկրաշարժից հալիւ երեք տարի անցած՝ Խոջապ բերդի Սուլէյման բէկը Չոմար անունով պաշտօնանկ փաշայի հետ յարձակուել է Վարազի վրայ, սոսկալի տանջանքներ տալով միաբաններից երեքին՝ չի կարողացել իմանալ վանքի իրերի թաղարան տեան տեղը, սակայն յետոյ մրձով խփելով եկեղեցիների պատերին՝ գտել է թագստարանները և եղած բոլոր անօթները, գլուխները, սրբութիւնները տարել Խոջաբ, որոնց թուում նաև ս. Նշանը, որը յետոյ վանեցիները մեծ փրկանք տալով առել են և բերել դրել Վանի Տիշամօր եկեղեցին 4):

1) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրներ. Լիմի ձեռագիր № 21.

2) Առ. Դավրիժեցի գլ. ԻԳ.

3) Առաքել Դաւ. գլ. ԼԷ.

4) Առաքել Դաւրիժեցի գլ. ԼԸ և ԽԲ.

Կիրակոս վարդապետին յաջորդել է Պողոս վարդապետը՝ Սրա ժամանակ, 1654 թուին, Աղթամարի Մարտիրոս կաթողիկոսն օգտուելով Օսմանցոց և Պարսից մէջ ծագած պատերազմից, հրովարտակ է ստացել Օսմանցոց Մահմուտ սուլթանից, որ օսմանեան պետութեան ենթարկուած Վան, Բերկրի, Արճէշ, Խլաթ, Բաղէշ, Մուշ, Հոշապ, մինչև Համիթ հշ թէ Պարսից իշխանութեան ենթակայ էջմիածնի կաթողիկոսին, այլ Աղթամարի կաթողիկոսին պիտի ենթարկուին: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Յակոբ Զուղայեցին բողոքել է սրա դէմ և նրա հաւանութեամբ Պողոս վանահայրը իբր էջմիածնի վէքիւ Վանի դատարանում ապացուցեց է, որ այս վիճակներն սկզբից ի վեր ենթարկուել են էջմիածնի կաթողիկոսին, և 1848 զուրուշ տալով Մարտիրոս կաթողիկոսին, նրանից գիր է առել, որ այդ վիճակները պատկանում են Վարազայ վանքին, որպէսզի այլևս չկարողանան զրգուել օսմանցիներին, թէ այս վիճակների տուրքը պարսից երկիրն է գնում: Սակայն սրանով վէճը չէ վերջացել, Աղթամար կղզու իշխող Ապրուլայ-Չէլիպին Պողոս վարդապետի հետ դատ է սկսել, թէ Աղթամարի կաթողիկոսի համար ինքը բաւական գումար է ծախսել և հրովարտակ բերել տուել, որովհետև նա խոստացած է եղել տարեկան 300 ստակ Վանի բերդին և 10,000 ստակ իրեն տալ, այժմ քանի որ վերոյիշեալ վիճակները մնացել են Վարազայ վանքին, այդ տուրքը պէտք է Վարազը վճարէ: Պողոս վարդապետը համաձայնել է և գիր առել նրանից 1):

Պողոս եպիսկոպոսին յաջորդել է Յովհաննէս վարդապետ Թիւթիւնճին, որ Արեւելցի ևս է կոչուում: Սա շինել է Վերին Վարազից ներքին Վարազ իջնող ջրանցքը, որ կործանուել էր 1648 թուի երկրաշարժից: Այս բաղդախնդիրը իբր էջմիածնի նուիրակ բաւական նուէրներ հաւաքելուց յետ՝ կաշառք է տուել և Պօլսոյ պատրիարք դարձել 1663 թուին 2):

Յովհաննէս վարդապետին յաջորդել է Յովսափ վարդապետ Ղափանցին և ապա Կարապետ վարդապետը Կալոյ մականունուած, որ յայտնի է իբր փիլիսոփայ և աստուածաբան և վախճանուել է 1699 թուին:

Սրա մահից յետոյ Վանի իշխանները հրաւիրել են Բաղէշից Ստեփաննոս վարդապետին, որ իբր Վանի առաջնորդ, վանահայր է համարուել և՛ Վարազի: Սա առաջնորդութիւն է արել 18 տարի, սակայն առանձին խնամք չէ տարել Վարազի վրայ, որի պատճառով և՛ վանքը բաւական անշքացել է և աւերուել:

1) Զամբա. գլ. ԺԱ.

2) Զամչեան պատմ. Հայոց Գ. հ. եր 692—6.

Ստեփաննոսին յաջորդել է Բարդուղիմէոս եպիսկոպոս Շուշանցին, որ եկել վերանորոգել է Վարազայ վանքը 1724 թուին: 1)

Սրան հաւանորէն յաջորդել են Յովհաննէս և Սամուէլ վարդապետները, որոնց մասին յիշուած է Վանի Տիրամայր եկեղեցու մի ձեռագիր յայսմաւուրքի յիշատակարանում 1740 թուին:

Վերոյիշեալ վանահայրերի անմիջական յաջորդը թերեւ Գրիգոր եպիսկոպոս Ճուճունկանցը լինի, որ 1747 թուից յետոյ յիշատակարաններում յիշուած է իւր Վարազայ վանահայր: Սա 1759 թուին Վանի ժամանակակից իշխաններ Ղարաէֆեբեան Մահտեսի Թովմայաղայի և Պարեկեանց Պարեկաղայի հետ Վարազի ս. Նշան խաչը Վանի Տիրամայր եկեղեցուց փոխադրել է նոյն քաղաքի ս. Էջմիածին եկեղեցին, որ այնուհետեւ կոչուել է ս. Նշան: Գրիգոր եպիսկոպոսը վախճանուել է Վարազում 1769 թուին: 2)

Սրան յաջորդել է Բաղդասար վարդապետը, որ 1779 թուին նկարներով զարդարել է Վարազայ վանքի դարպասի պատերն ու սրահները: Այս հրաժարուել է վանահայրութիւնից և քաշուել Կարմրուորայ վանքը. ուր և մեռել է 1784 թուին: 3)

Սրա անմիջական յաջորդը յայտնի չէ. իսկ 1801 թուին Վարազայ առաջնորդ է կարգուել Յարութիւն եպիսկոպոս 4) Բաղիշեցին, որ վախճանուել է 1808 թ. առանց մի որեւէ նշանաւոր գործ անելու:

Սրան յաջորդել է Գալուստ եպիսկոպոսը, վանեցի, Լիմ անապատից: Սա քակել և վերանորոգել է Վարազայ ս. Խաչ եկեղեցին, ուր և գտել է Գետարգել ս. Նշանը: Սա վերանորոգել է նաև միաբանութեան ընտանիքները: Իւր միաժամանակ Վանի առաջնորդ նա գործել է մինչև 1820 թուականը 5):

Այս միջոցին Վանի առաջնորդ ընտրուել է Սարգիս վարդապետ Պարտիզակցին, որ միանգամայն համարուել է և՛ Վարազայ վանահայր: Սրա խնդրով Յոհան Վանանդեցի քահանան զրկել է Վարազայ խաչի ներբողական պատմութիւնը 6): Սա կարճ միջոցից յետոյ հրաժարուել է առաջնորդութիւնից, որին տեղապահ կարգուել է Բաբսեղ վարդապետը, մինչև որ Կարապետ պատրիարքի կոնդակով Վան առաջնորդ է եկել Մկրտիչ վարդա-

1) Վանքի դաւթի դռան արձանագրութիւնից.

2) Տապանագիրը Վարազում:

3) Տապանագրից.

4) Դիվան Հ. պատմ. Զ. գիրք հր. 142.

5) Տապանագիրը.

6) Տպուած է Մոսկուա Մսեր Մագիստրոս Մսերեանի ձեռքով:

պետ Գաղատացին, որին Վանի ապստամբ Թամուր փաշան հրաւիրել է Նոշապ և խեղդամահ անելով 1832 թ. գրաւել նրա ունեցածը:

Սրան յաջորդել է Ղազար վարդապետ Բերկրցին, որ շինել է Վարազի խարխալեալ պարիսպն ու առաջնորդարանը, ինչպէս նաև նորոգել է Քաղաքամիջի առաջնորդարանը: 1836 թուին սա հրաժարուել է առաջնորդութիւնից, որովհետև Վանի մեծամեծները կեղեքելով հասարակութիւնն ու վանքերը, հանգիստ չեն տուել սրան: Սրա յաջորդ Յարութիւն վարդապետ Սարալեանը կարողացել է ընկճել այդ մեծամեծներին և պաշտպանել հասարակ ժողովրդի շահերը, սակայն երբ 1839 թուին սա գնացել է Էջմիածին Յովհաննէս Կարբեցի կաթողիկոսից եպիսկոպոս ձեռնադրուելու, Վանի մեծամեծներն օգտուելով նրա բացակայութիւնից, մի մեծ բողոքագիր են կազմել և ուղարկել Պօլսի Յակոբ պատրիարքին, որը և հրաժարեցրել է նրան Վանի առաջնորդական պաշտօնից: Յարութիւն կաթողիկոսն այս լսելով Էջմիածնից ուղղակի գնացել է Պօլիս, իւր ամբաստանողների ղէմ մաքառելու, սակայն երբ պատրիարքը սպառնացել է նրան աքսորել, սկսածայից կաթողիկոսութիւն է ընդունել:

Սրա փոխարէն առաջնորդ Վանի և վանահայր Վարազի վանքի եկել են Պետրոս արքեպիսկոպոս Կուրապցին, որ Գլաւայ վանքի վանահայր է եղել և Մկրտիչ վարդապետ Նարեկացին, որոնք առանց մի նշանաւոր գործ կատարելու, Վանի ներքին յուզմունքներից ստիպուած հրաժարուել են պաշտօնից: Մկրտիչ եպիսկոպոսը վախճանուել է 1848 թուին Նարեկայ վանքում, որի վանահայրն է կարգուել:

Սրանից յետոյ առաջնորդ է կարգուել Մովսէս վարդապետը, Լիմ անապատից, որի ժամանակ տեղի են ունեցել խան Մահմուտ և խան Աւդալ եղբայրների և Բադր խան քիւրդ բէյի ապստամբութիւնը Ճզրայի և Պուխտանի սահմաններում, որից օգտուելով և Վանի թիւրք գլխաւորները նոյնպէս՝ ապստամբել են և փաշա նշանակել իրենց կողմնակից կոյր Մուստաֆա-բէյին և սկսել կեղեքել հայերին, մինչև որ 1847 թուին Օսման փաշան զօրքով եկել է և վերջ դրել այս խռովութիւններին ու կողոպուտին: Այսպիսի մի ծանր ժամանակ, առանց մի որևէ նշանաւոր գործ անելու, Մովսէս վարդապետը ծերութեան պատճառով 1846 թուին հրաժարուել է առաջնորդական պաշտօնից և քաշուել ս. Բարդուղիմէոսի վանքը իբր վանահայր, ուր և վախճանուել է:

Սրան յաջորդել է Գաբրիէլ վարդապետ Շիրոյեանը, վանեցի, Լիմ անապատի միաբաններից: Սա առանձին ուշադրութիւն է

դարձրել Վանի կրթական վիճակի վրայ և տեսուչ է կարգել Թոփուզիան Յակոբ վարդապետին: Իբր վանահայր Վարազի, նա երկրաշարժից կործանուած Սիոն եկեղեցին դարձրել է ցորենի շտամարան: 1850 թուին նա եկել է էջմիածին և եպիսկոպոս ձեռնադրուել, և Աղթամարի Սաչատուր կաթողիկոսի մահից յետոյ Աղթամարի կաթողիկոս է ընտրուել, սակայն յանձն չէ առել, որովհետեւ Ներսէս կաթողիկոսը, որ նրան եպիսկոպոս էր ձեռնադրել և Վասպուրականի առաջնորդ կարգել, ստիպել էր նրան ուխտադրուժ չլինել: Սրա առաջնորդութեան վերջիս տարին, այն է 1857 թուին Խրիմեան Մկրտիչ վարդապետը Յակոբ պատրիարքի կոնդակով եկել է Վարազ և մեծ ջանք գործ գնելով հանել է վանքը Վանի առաջնորդների իրաւասութիւնից և դարձրել մի անկախ վանք՝ ենթարկուած Կ. Պօլսոյ պատրիարքի անմիջական իշխանութեան և այսպիսով ազատել վանքը Վանի մեծամեծների շահատակութիւններից:

Խրիմեան այստեղ բացել է տպարան և շարունակել հրատարակել իւր «Արծուի Վասպուրական» ամսաթերթը, հիմնել է ժառանգաւորաց դպրոցը, որի յիսնամեակը շքեղօրէն տօնուեց անցեալ 1910 թ. և որը ունեցաւ մի քանի շատ նշանաւոր աշակերտներ՝ ինչպէս Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեան, Արսէն Թոթմախեան, Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանհտն, Արիստակէս վարդապետ Դեկանց, Նշան Շիրվանեան, Տիգրան Ամիրջանեան, Մանուէլ Անանեան, Մանուէլ Միրախորեան, Պետրոս Գափամաձեան և ուրիշներ:

Արծուի Վասպուրականը հրատարակուել է մինչև 1864 թ. և ապա կրկին՝ 1872 թուին իւր շաբաթաթերթ Մանուէլ Անանեանի իմբազրութեամբ, միայն մի տարի:

1880 թուին ժառանգաւորաց դպրոցը վերածուել է երկրագործական վարժարանի և որէն Խրիմեանի տեսչութեամբ, Եւրոպայից բերուել են երկրագործական նոր ձևի գործիքներ և Խրիմեանի ջանքով գնուել է Սալախանէ ահագին կալուածքը յատկապէս երկրագործական վարժարանի համար:

Խրիմեանի հեռանալով վանքն սկսել է անշքանալ, իսկ 1896 թուին ենթարկուել է կոտորածի ու կողոպտման, որից յետոյ նորից սկսել է բարգաւաճիլ. միայն կրկին ենթարկուելով Վանի առաջնորդարանին և կառավարուելով մի առանձին հոգաբարձական մարմնով, որի 7 անդամները վերընտրուում և հաստատուում են Պօլսոյ պատրիարքից այն 21 անձերի ցուցակից, որ կազմում է Վանի քաղաքական ժողովը:

Վարազայ վանքում այժմ կան միայն երեք վարդապետ, ու

րոնք ուտեստ և ամենաչնչին ոռճիկ են ստանում հոգաբարձութիւնից:

Վարազայ վանքը այժմ ունի 619 չափ վարելահող, և ահագին արօտատեղի, չհաշուած Սալախանէ կալուածքը, որ բլրերից յափշտակուած լինելով՝ դեռ ևս վիճելի է:



Գրեթէ
500 տարե-
կան հին
Սալախանէ
կալուածք
նախկին
Սալախանէ

Սենեքերիմ Թագաւորի դուստր Շուշանի դամբարանը
Վանքը 1910 թուին ունէր 1393 ոչխար և 121 տաւար, նաև
դպրոցի յիսնամեակի առիթով կազմուել է 69191 զուրուշի
(=5535 ր. 28 կ.) մի դրամագլուխ՝ յատկապէս դպրոցի համար:

ՇՈՒՇԱՆԻՑ Ս. ԳԵՈՐԳ.

Այս հասարակ, անշուք եկեղեցին, որ գտնուում է Շուշանց ղիւղում, Ներքին Վարագի մօտ, յիշատակութեան արժանի է միայն իւր հիմնադրի, Սենեքերիմ Թագաւորի Շուշան դստեր պատճառով, որի գեղաքանդակ մահարձանը կանգնած է նոյն գիւղում, եկեղեցուց փոքր ինչ հեռու:

Ամէն տարի, ապրիլի 23-ին ահագին բաղմութիւն վանից և շրջակայ գիւղերից գալիս է այստեղ ուխտ:

ԿԱՐՄՐՈՒՈՐԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՆՆԻ ՎԱՆՔ.

Տեղադրութիւն.— Կարմրուորի ս. Աստուածածնի վանքը գտնուում է Վարագայ և Զիաթունուկ լեռների լանջին տարածուած մի փոքրիկ հարթութեան վրայ. առջևում բացւում է մի սքանչելի տեսարան՝ երևում են Վանայ լիճը, Այգեստանը, Սիփան, Արտոս, Նեմրուդ լեռները:

Այգեստանից հազիւ 3, իսկ Վարագայ վանքից մէկ կիլոմետր հազիւ հեռու լինի:

Վանքի նկարագրութիւնը.— Վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց և մի գաւթից. պարսպապատ է և ունի 15 սենեակ:

Եկեղեցին շինուած է հասարակ, անտաշ քարից: Երկու քառանկիւնի ամրողջական և ութ կիսասիւնների վրայ բոլորում են պայտաձև կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է կլոր գմբէթը, կոնաձև կաթուղիկէով: Կողակը կիսաբոլոր է և ունի խաչկալ սր. Աստուածածնի պատկերով, կողքի խորանները դարձուած են ս. Յովհաննիսի և սր. Գէորգի անուան նուիրուած սեղանների:

Միջանի փոքրիկ, նեղ պատուհաններ աղօտ լոյս են սրբուում: Գաւթը նոյնպէս երկու ամրողջական և ութ կիսասիւններով մի հասարակ շէնք է, միայն առանց գմբէթի:

Արձանագրութիւններ.— Եկեղեցու արևմտեան դռան վերև.

Ի թուականութեանս հայկազնին ՌՄԻԸ (=1779) ամին նորոգեցաւ տաճարն 'ի հնմէ Կարմրուորոյ սր Ածածնի կաթուղիկէ եկեղեցին ձեռամբ մեծի Բաղդասարի նուիրակ էջմիածնի և առաջնորդ Վան քաղաքի յիշատակ իւրն և ծնողի և փրկութիւն հոգւոց նոցին, մեղաց մուրհակն ջընջեսցին, որք հանդիպիք տուք ողորմի:

Այս է արձան սր Ածածնին, զոր ի սմա պատարագի Յս Բս ի փրկութիւն աղգի մարդկան, և կատարի կարգ

հի՛ զոր վերստին նորոգեցաւ ձեռամբ ածասէր խաւճեայ
Զիրաքի: ԶՄիրաքն յիշատակ իւր հգ. և իւր ծնողացն
հօրն մելիք Սարգսին մօրն Զանաղին և եղբարցն Գրի-
գորն, Մելիքզատին, և խճյ Զիրաքին կողակից Սոթին
որդն Ալիսասին, Միրզին, և հօրեղբօր խճյ Շիրաքին. ի
թվաբերութեան հակեազեան սեռիս հայոց տօմարիս ՌԿԶ
(=1617) առաջնորդ սբ ուխտին Վարագայ Մարտիրոս
վրդպտն սբ. ուխտիս Զաքարէն շինեցի ձեռամբ խաւճայ
Միրաքի Մելքն որ սուրբ յիշատակ իւր հոգն և իւր ծնո-
ղացն հաւրն Մկրտչին մաւրն Սաֆարմէլիքն և եղբաւրն
ղնաշտրն, Զիրաքն, Ածատրն և որդոցն Միրունին, Ամիր-
զատն, Տէր Ըստեփանն, զխաճայ Աւետին և Զիրաքին:

Արեւմտեան կողմի սենեակներից մինի վրայ, բնակազիր ար-
ձանագրութիւնից բարձր.

Նորոգ նորոգեցաւ պարիսպն սբ. վանքին Կարմրուոր
կոչեցեալ սբ. Ածածին կամօք և ձեռնտուութեամբ իշխան
պն Ղարասաֆարենց Յկբ աղային ՌՄԿԶ (=1817) թվին:

Կարմրուորի վանքում կան հետեւեալ տապանագրերը.

Զքնաղ այս տաճար ի բարձ սոյն բլրի,

Գրաւէ զանուն սուրբ Աստուածածնի,

Որոյ արտաքին բովանդակ շինուած

Հիմնովին խախուտ կացեալ յերերի:

Տէր Իգնատիոս արքեպիսկոպոս

Դէտ Վասպուրականս կացեալ գաւառի,

Ի հիմանց քակեալ նորոգ նորոգեաց

Զարտաքին շինուածս և որ ի կարգի:

Յամի Տոն 1866. ի մայիսի 16:

— 0 —

Կարեկից անցորդ, դարձիր յայս տապան,

Զննել թէ ոյր է այս զի անկենդան.

Հայր Բարդուղիմէ ուշիմ գիտնական

Բնիկ Պօլսեցի ծնունդ պատուական,

Վարդապետ բարի լուսաւորչական,

Եւ գայ հասանէ ի քաղաքս Վան,

Զառնա երեսուն դայս սուրբ մենաստան,

Շահեալ պաշտօնիւ վերատեսչական,
Հասեալ ցհասակ ալեաց ծերութեան
Կնքեաց զկեսնս իւր գործովք բարութեան:

1862 Դեկտ. 8.

Այս շիրմի խաչքարի շուրջը.

Ի սոյն ժամանակի վերակացու էր Դալալեան Սարգիս ի մէջ սբ ուխտիս: Ի ժամանակս Իգնատիոս արքեպիսկոպոսի շինեցաւ տապանս արդեամբ աղա Մարտիկեանց չորից եղբարց Մհ. Եղիազար, Մհ. Յակոբ, Մհ. Սարգիս և Յոհաննէս. սիրելի որդեգիրք Բարդուղիմէոս վրդպօրին 1867 աբրիլ 6.

— o —
ՏՐ | ԱԾ
ՅՍ | ՔՍ

Կանգնեցաւ սբ խաչս բարեխօս առ Ած վս սբ Էջմիածնայ նուիրակ Բաղդասար վարդապետի, որ էր առաջնորդ Վանայ քաղաքի:

Գաւթի ձախ կողմի մի խաչքարի վրայ.

Յիշատակ է սբ խաչս Վարդան վարդապետին:

Շիրմի խաչքարի վրայ.

Ես եպիսկոպոս Յակոբ Խիզանցի,
Խաչս կնստտու պարծանք Պօղոսի,
Յամ. ընթացս վաղանցուկ երկրի,
Ի վերայ ուսոյս որ միշտ կրէի.
Յայժմ շիրմիս վրայ վկայ թող կանգնի,
Որ մեծ յուսով ես զայն պաշտեցի:

Յամի Տոն 1893

Յունուարի 18.

Նոյն շիրմի քարի վրայ.

Ութսուն և եօթ ամաց հասակի.
Յակոբ սրբազան բնիկ Խիզանցի.
Ահա աստ հանգեաւ յանլոյս տապանի,

Յամի Տն 1893 յուլ. 18.

Վանքը ունի մօտ 200 չափ վարելահող, կառավարւում է մի յատուկ հոգաբարձական մարմնով: Վանքում ապրում է մի վար-դապետ իբր վանահայր՝ ստանալով հոգաբարձութիւնից ուտեստ, հանդերձ և ամսական 30 դուրուշ (2 ր. 40 կ.) ոռճիկ:

ՍԱԼՆԱՊԱՏՈՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐ.

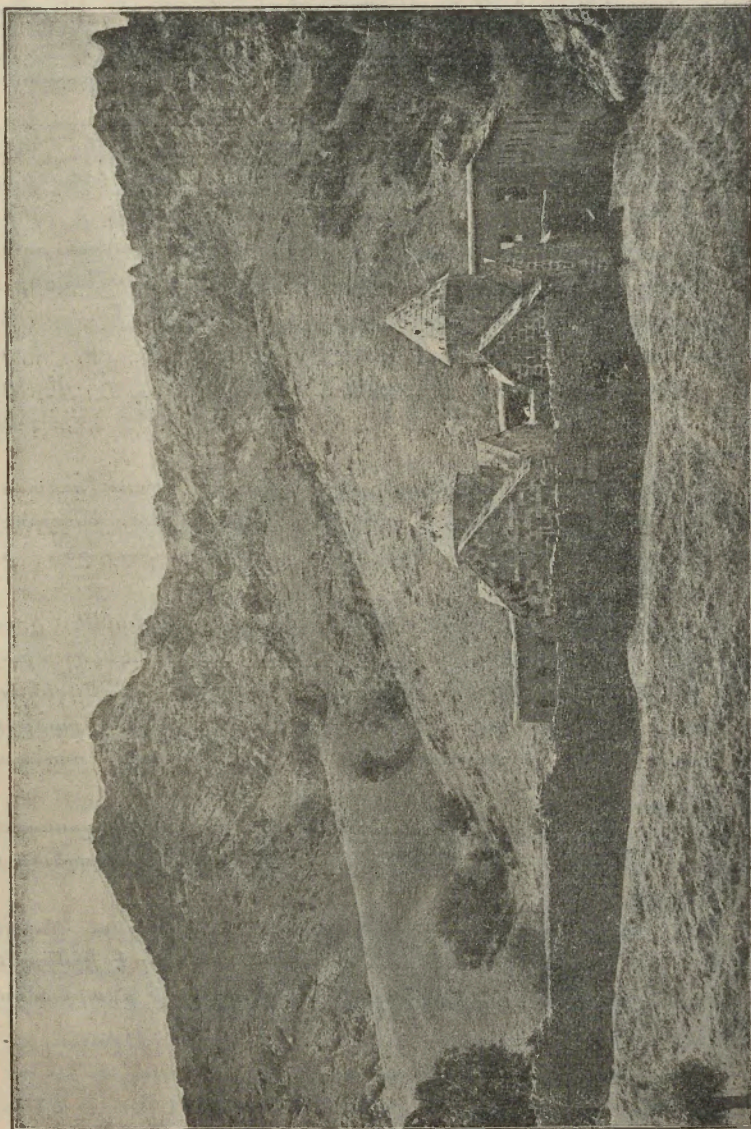
Ամառն այստեղ բաւական հով է և ջուրն սքանչելի, ուստի և վանից շատ ընտանիքներ գալիս են այստեղ, ամառանոց, ապաստանելով կամ վանքի սենեակներէ և կամ վրանների մէջ:

Պատմական տեսութիւն. — Աւանդութեան ասելով Ս. Գրիգորի վանքը հիմնել է ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը՝ կառուցանելով ս. Կարապետի անուան նուիրութեամբ եկեղեցին: Ինքն էլ այս կողմերում ճգնաւորական կեանք է վարել, փափագելով գտնել ս. Հռիփսիմէի բերած աւագ սուրբ Նշանը: Մինչև այժմ էլ ցոյց է տրուում այն փոքրիկ մատուռը, վանքից քիչ բարձր, անտառի մէջ, որ հղել է ս. Գրիգորի աղօթատեղին:

Մի այլ աւանդութիւն ասում է, թէ այս վանքը ուրիշ տասն
և մէկ վանքերի հետ կառուցուել են VII դարում ի յիշատակ այն

1771
 1772
 1773
 1774
 1775
 1776
 1777
 1778
 1779
 1780
 1781
 1782
 1783
 1784
 1785
 1786
 1787
 1788
 1789
 1790
 1791
 1792
 1793
 1794
 1795
 1796
 1797
 1798
 1799
 1800
 1801
 1802
 1803
 1804
 1805
 1806
 1807
 1808
 1809
 1810
 1811
 1812
 1813
 1814
 1815
 1816
 1817
 1818
 1819
 1820
 1821
 1822
 1823
 1824
 1825
 1826
 1827
 1828
 1829
 1830
 1831
 1832
 1833
 1834
 1835
 1836
 1837
 1838
 1839
 1840
 1841
 1842
 1843
 1844
 1845
 1846
 1847
 1848
 1849
 1850
 1851
 1852
 1853
 1854
 1855
 1856
 1857
 1858
 1859
 1860
 1861
 1862
 1863
 1864
 1865
 1866
 1867
 1868
 1869
 1870
 1871
 1872
 1873
 1874
 1875
 1876
 1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900
 1901
 1902
 1903
 1904
 1905
 1906
 1907
 1908
 1909
 1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100
 2101
 2102
 2103
 2104
 2105
 2106
 2107
 2108
 2109
 2110
 2111
 2112
 2113
 2114
 2115
 2116
 2117
 2118
 2119
 2120
 2121
 2122
 2123
 2124
 2125
 2126
 2127
 2128
 2129
 2130
 2131
 2132
 2133
 2134
 2135
 2136
 2137
 2138
 2139
 2140
 2141
 2142
 2143
 2144
 2145
 2146
 2147
 2148
 2149
 2150
 2151
 2152
 2153
 2154
 2155
 2156
 2157
 2158
 2159
 2160
 2161
 2162
 2163
 2164
 2165
 2166
 2167
 2168
 2169
 2170
 2171
 2172
 2173
 2174
 2175
 2176
 2177
 2178
 2179
 2180
 2181
 2182
 2183
 2184
 2185
 2186
 2187
 2188
 2189
 2190
 2191
 2192
 2193
 2194
 2195
 2196
 2197
 2198
 2199
 2200
 2201
 2202
 2203
 2204
 2205
 2206
 2207
 2208
 2209
 2210
 2211
 2212
 2213
 2214
 2215
 2216
 2217
 2218
 2219
 2220
 2221
 2222
 2223
 2224
 2225

տասերկու լուսեղէն տներ, որ Թողիկ ճգնաւորի աղօթքի շնորհիւ
երևացել են ս. Նաչի գիւտի միջոցին 1):



Ս. Գրիգոր

Թէպէտ ոմանք, ինչպէս հ. Իսճիճեան, հ. Սարգսեան, Վար-
դան աշխարհագրի «Զորավանս որ է Սալնապատ» վկայութեան

1) Իսճիճ. Նոր-Հայաստան. եր. 148.

վրայ հիմնուելով Մաշնապատի ս. Գրիգորը նոյնացնում են Ձորավանքի հետ, սակայն ինձ թւում է, որ սխալւում են: Ձորավանքը գտնուել է այժմեան համանուն գիւղում, որ հազիւ 2 կիլոմետր հեռու լինի ս. Գրիգորից, ուղղակի Կողբանց գիւղի հանդէպ, որին և շատ՝ յարմարում է Թովմա Արծրունու հետեւալ յիշատակութիւնը:

Դառնայր Աշոտ ընդ զերծ քարանձաւի ի յարեւից կուսէ լերինն Վարազայ ի վերայ գեղջն Կողպանից, հանդէպ եկեղեցւոյն սրբոյն Հռիփսիմեայ. զոր շինեալ էր սրբոյն Գրիգորի ի վերայ գեղջն Ահեականից ի կատարածի լուսաւորութեան հայոց. քանզի էր և տեղին այն յառաջագոյն տեղի մեհենից Վահեա Վահանի 1):

Վերոյիշեալից թէև երևում է, որ այս վանքը Լուսաւորիչն է շինել, սակայն Մատթէոս Ուռհայեցին վկայում է, որ Ներսէս Մեծն է կառուցել, ուստի և կարելի է ենթադրել, որ վերջինս միայն վերանորոգել է և կամ ս. Աստուածածնի եկեղեցին հիմնարկել:

Այս Ձորաւանքի եկեղեցում, եղեալ իսկ էր սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ զգաւազանն իւր, և զսեղանն տէրունական խորհրդոյն զոր նախ քան գնաստատեւն եկեղեցեաց սրբոց ի Հայս ընդ իւր շրջեցուցանէր 2):

Սրա կամարի մէջ ամփոփուած է եղել և Հռիփսիմէ կուսի հողաթափն ու փողպատը 3): Այստեղ թաղուած է եղել ոչ միայն Դէորդ կաթողիկոսը, ինչպէս վկայում է Յովհաննէս կաթողիկոսը, այլև ինքը, բազմաչարչար մատենագիրը, որի տապանաքարը մի քանի տարի առաջ նկատուեց Վանի մի մզկիթի բակի սալաքարերի մէջ:

Այստեղ են թաղուած եղել նաև Ռշտունեաց Համադասպուհի տիկնոջ 4), Ապումբուան իշխանի 5) և Վարդան վարդապետի 6) մարմինները:

Սա երբեմն նոյն իսկ եպիսկոպոսանիստ է եղել, ինչպէս 1441 թ. որի Կիրակոս անուն եպիսկոպոսը գտնուել է Էջմիածնի ժողովում, Կիրակոս Ա. Վիրապեցի կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակցելու:

1) Թովմա Արծրունի. Պօլիս 1852 թ. եր. 241.

2) Յովհաննէս կաթողիկոս

3) Հ. Սարգսեան յ. գ. եր. 258

4) Թ. Արծրունի. Ա. 14.

5) Թ. Արծրունի, Պօլիս 1858. եր. 261.

6) Թովմա Մեծփեցի յիշ. Չամչեան Գ. հ. եր. 628. Փիլղալամեան Նո-տարք Հայոց եր. 25.

Այս վանքը կործանուել է Վանի 1648 թուի երկրաշարժից։
Բուն Սալնապատու ս. Գրիգորի վանքի մասին տեղեկութիւններ շատ քիչ կան, այն էլ հատուկ կտոր։ Այսպէս 1260 թուին մի քանի վերանորոգութիւններ են կատարուել։

1457 թուին այստեղ առաջնորդ է եղել Ստեփաննոս Գողակալիկոպոսը, որին նուիրուած է մի ճաշոց 1)։

1559 թուին Ստեփաննոս եպիսկոպոսի վանահայրութեան միջոցին Վանեցի Մելիք-Ղուլիճանը իւր որդիներով վերանորոգել են ս. Աստուածածնի տաճարը 2)։

1570 թուին Մխիթար վարդապետը այս վանքում արտագրել է մի աւետարան, որի յիշատակարանում ասուած է, թէ այդ ժամանակ վանքի վանահայր եղել է Մկրտիչ արեղան և վանքում եղել են ուրիշ չորս վարդապետներ էլ։

1628—1642 թուականներին այստեղ վանահայր է եղել Յովասափ եպիսկոպոսը։

1868 թ. յայտնի է եղել Եղիշէ գիտնական վարդապետը։

1898 թ. այստեղ մի որբանոց է բացուել Գ. Ջանշեանի հանքանակած միջոցներով, սակայն, երկար չէ տևել։

Այժմ վանքը մնացած է առանց վանահօր, վանեցիներից ընտրուած մի հոգարարձական մարմնի խնամքի տակ։

Վանքի նկարագրութիւնը.—Ս. Գրիգորի վանքը բաղկացած է ս. Աստուածածնի ու ս. Կարապետի եկեղեցիներից և մի ժամատնից։ Վանքը պատած է պարսպով և ունի երկյարկանի բաւական լաւ սենեակներ։

Վանքի բոլոր շէնքերը շինուած են հասարակ, անտաշ քարով։

Ս. Աստուածածնի եկեղեցին 10 մետր երկարութիւն, 8 մետր լայնութիւն և մօտ 7 մետր բարձրութիւն ունի։ Վեց որմնասիւնների վրայ բոլորում են պայտածև կամարներ, որոնցից չորսը պահում են իրենց վրայ հանգչող կլոր գմբէթը, իր կոնածև կաթողիկէով, իսկ երկուսը յառաջացնում են նախնական խորաններին փոխաբինող խորշեր՝ եկեղեցու արևմտեան մասում։ Կոպակը կիսաբոլոր է, և կողքերին ունի մի մի խորան, որոնցից աջակողմեանի կամարակալ քարը ծածկուած է բևեռագիր արձանազրութիւնով։ Չորս փոքր և նեղ պատուհան բացուած են պատերի մէջ, իսկ գմբէթը և ոչ մի պատուհան ունի։

Այս եկեղեցու մէջ պահւում է ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ճրկոյթի մասուկը՝ մի ականակուռ խաչի մէջ ամփոփուած։

Եկեղեցու առջև կայ մի նորաշէն, հասարակ գաւիթ, որին

1) Վանի ս. Նշան եկեղեցու ձեռագրներից. Նօտաբէ և. 116.

2) Նոյն տոմարի գմբէթի արձանազրութիւնը։

կից գտնուում է ս. Կարապետի եկեղեցին, որ միանգամայն նման է ս. Աստուածածնի եկեղեցուն, միայն խորաններ չունի, իսկ արևմտեան կողմի խորշերը կան: Գմբէթը ութանկիւնի է և վերան ունի արեւի մի ժամացոյց: Կողակք քիսաբոլոր է և կամարակապ, իսկ վէմ քարը սեպածև արձանագրութեամբ ծածկուած: Եկեղեցու միակ դռան աջ կողմում կայ 2 թ. բարձրաքանդակ թուականը:

Վանքից մօտ հարիւր մետր հեռու, դէպի արևմուտք, լեռան լանջին կայ մի փոքրիկ մատուռ, որի մասին աւանդաբար եղատմուում է, թէ ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աղօթատեղին է եղել: Նաև ձորակում, առդուակի տփին, աւանդաբար ցոյց է տրւում երկու ժայռ քար, որոնց վրայ Հռիփսիմէ կոյսը սովորութիւն է ունեցել յաճախ նստելու:

Վանքը ունի մօտ 120 չափ վարելահող, որ կապալով է տրւում 22—25 ոսկով (375—400 բուրլի):

Արձանագրութիւն.—Ս. Աստուածածնի եկեղեցու գմբէթի մօտ, արևմտեան կողմը կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը:

Ի թվականութեանս Հայկազեան տումարիս ի Ռ և Ը (=1559) ի դառն ժամանակիս: Ես Մէլիք Ղուլիջանս և կողակիցն իմ Խաթուն Խանաղէս. և սիրամանունդ որդիքս իմ Էսիրաթս և խաւճա Աւետս որ բազում աշխատեցաք և շինեցաք զտաճարս սբ Աստուածածնին յիշատակ հոգց մերոց. և ծնօղաց իմոց հօրն իմում Մէլիք Բախտիարի և մաւրն իմոյ Խոնշախաթունին և սլարսպեցինք զներքին Վարաք: Եւ տվինք ողբ Զրուանդանից ջաղացն: Զվերին Վարաք շինեցինք և զԳումրենից զկէսն ողբ սբ Աստուածածնիս և զկէսն վերին Վարազա շինեցինք զՄարմետոյ կարմունճն և սալարքս քաղաքիս: Եւ շինեցաք Թ. եկեղեցիս և ԻԱ ժամատունս: Արդ որք հանդիպիք և երկրպագէք յիշել ի Տէր աղաչեմք. Առաջնորդութեան սբ ուխտիս Ստեփանոս եպկսին և Մկտ...

ԿՌՆԿԱՆ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ԾՈՎԱՀԱՅԵԱՑ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ:

Տեղադրութիւն.—Այս աննշան վանքը գտնուում է Վանից հարաւ, մօտ հինգ կիլոմետր հեռու, մի բլրակի գագաթին, լճափից 1/4 կիլոմետր հեռու, Արտամետ և Ծվատան գիւղերի միջև և ունի մի սքանչելի տեսարան:

Պատմական տեսութիւն.—Եկեղեցու այժմեան շէնքը հազիւ երկու դարի հնութիւն ներկայացնէ, որովհետեւ իբր շինութեան քար գործածուած տապանաքարի վրայ կայ ՌԾԲ (1603) թուականը:

Ծերունիների ասելով Արտամեսցի Դաւիթ եպիսկոպոս Նուբոյեանը և Բաղդասար վարդապետ Զերիֆեանը միասին մօտ մէկ ու կէս դար առաջ վերաշինել են այս եկեղեցին նախկին առաքելաշէն տաճարի տեղում, որ մօտ երեք դար աւել է մնացած եղել ¹⁾:

Այս վանքի մասին ևս աւանդաբար պատմում է ողկոյզաբեր և օձից զգուշացնող կոնկան մասին, որի պատճառով և՛ վերակոչուել է Կոնկան վանք ²⁾:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքը պատած է հասարակ պարսպով և բաղկացած է մի եկեղեցուց և մի գաւթից, շուրջը կան միքանի սենեակներ:

Եկեղեցին շինուած է անտաշ քարից: Երկու՝ առաջ ցցուած և չորս՝ պատերին կից որմնասիւնների վրայ բոլորում են պայտաձե կամարներ, որոնց վրայ յանկում է մի կամարակապ ձեղուն: Կողակը կիսաբոլոր է և կամարակապ, կողքերին ունի մի մի խորան: Արևմտեան կողմում, նախնական խորանների տեղում կան մի մի խորշ: Եկեղեցին ունի միայն երկու փոքր և նեղ պատուհան և մի դռն՝ արևմտեան կողմում, որ բացւում է գաւթի մէջ:

Դաւիթը շատ հասարակ շինութիւն է, միայն փայտէ սիւնների տակ կան գեղեցիկ քարէ խարիսխներ, որ մնացած են հին շինութիւնից: Այս գաւթի մէջ կայ մկրտութեան աւազան:

Այս վանքն ունի 225 օրավար վարելահող, (անջրտի) որ Աղթամարի կաթողիկոսարանի կողմից կապալով է տրուած տարեկան 15 ոսկով:

Ս. ԽԱՉ.

Տեղադրութիւն.—Այս մենաստանը գտնւում է Վանից 5 կիլոմետր հեռու, դէպի հարաւ-արեւելք, Կուռուպաշ գիւղի մօտ, մի բլրի գագաթին: Այստեղ մի յորդ աղբիւր բղխելով կազմում է մի արհեստական լճակ: Այս աղբիւրը կրում է ս. Դայիանէի անունը, որովհետեւ, աւանդութեան ասելով, այս սրբունին իւր ընկերուհիներով միառժամանակ ապաստանել է այստեղ և նա սիրել է յաճախ նստել այս աղբիւրի մօտ:

1) Միրախորեան. Նկարագ. ուղ. Բ. հ. եր. 227

2) Տես Հաւատքի բաժնում:

Այս աւանդութիւնը հաստատուում է այն վկայութեամբ, որ գտնուում ենք ժ. 2. դարում գրուած մի յայտաւորքի մէջ, ուր ասուած է, թէ Հռիփսիմեան կոյսերը Հոգւոց վանքից ճեկն ի գաւառն Տոսրայ, ի դաշտն Վանայ, ի յոտն Վարազայ, և բնակեցան հանդէս Շամիրամակերտին, այս է Վանայ բերդին, ի հարաւայ կողմանէ, ի վայելուչ վայրի, որ և նոյն տեղին կոչեցաւ ս. Խաչ և այժմ ասի Սուրուպաշ ¹⁾:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց, մի մատուռից և մի դաւթից: Վերջինիս ձեղունն արդէն քանդուած է. իսկ եկեղեցունն այնքան խարխուլ է, որ կարող է մօտիկ ապագայում խոնարհիլ:

Եկեղեցին շինուած է տաշած քարից. անսին է, միայն երկու բաւական յառաջացած որմնասիւններ ունի, որոնց վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, կրելով իրենց վրայ մի ութանկիւնի, փոքրիկ գմբէթ: Կողակը կիսաբոլոր է և կամարակապ, կողքերին ունի մի մի խորան: Արեւմտեան կողմում խորանների փոխարէն կան կիսաբոլոր խորշեր, կամարներով պատած, ունի միայն մի, արեւմտեան դուռն և երկու նեղ և երկար պատուհան: Չորս պատուհան էլ գմբէթի վրայ կան:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 9 մետր, լայնութիւնը 5½ մետր և բարձրութիւնը մօտ 12 մետր:

Այս եկեղեցու հարաւային կողմը կայ նոյն երկարութեան, միայն 3 մետր լայնութեան թաղակապ, անսին մի մատուռ, որ կոչւում է ս. Գէորգ: Սրա միակ, արեւմտեան դուռը, պայտաձև կամարով զարդարուած, բացւում է միևնոյն գաւթի մէջ:

Եկեղեցու հիւսիսային կողմը, արտաքուստ, կայ մի բոլորաձև ներասնկուած, 2 մետր խորութեան և 1½ մետր լայնութեան, որ կամարաձև բացւում է գաւթի մէջ: Այս խորշի մէջ վէմ բար կայ հաստատուած:

Արծանագրութիւն.—Ս. Գէորգ մատրան մի հին խաչքարի վրայ.

ՈԿԳ (==1214) թուին այս արձան յիշատակի գերահրաշ և պանծալի լուսակիր աշտարակ աւծեալ զսեղան սրբութեան ի շնորհաւոր մանկանց եկեղեցւոյ: Բան հաւր տր Ոսկան:

Եկեղեցու պատի մէջ գրուած մի տապանաքարի վրայ.

ԹՎԻՍ ԶԿԷ. (==1215) Այս արձան յիշատակի գերահրաշ և պանծալի աւծեալ արեամբ Քի կանգնեցի ես հայր

1) Տաշեան Ցուցակ Ձեռագրաց Էր. 63.

Խաչիկ ի վերայ Գրիգորի որք երկրպագանէք յիշ. ի Քս.
Եկեղեցու արևելեան պատի վրայ արտաքուստ.

Գերամեծար և հանգիստալէս նորոգեցաւ սբ. սեղանս
սբ. Լուսաւորիչ ի վշտաշատ ժամանակիս ձեռամբ հեղա-
հոգի Մելիք Պարսամին. յիշատակ բարի թվ 24. (=1321).

Ս. Գէորգ մատրան դրան կամարակալ քարի վրայ արձա-
նագրուած է:

ՌէԳ թւին (=1614) շինեցաւ ս. Խաչս ս. Գէորգ. ս.
Սանդուխտ, ձեռամբ մահդասի խոնանց Ղարէբշան յիշա-
տակ իւր հոգւոյն և իւր ծնողացն և իւր կողակցին և
որդւոյն Թումին Դիլնագն. Թոմի որդիք Մինասին և Մար-
հասին և եղբաւրն Յովանէսին, կուղակցոյն, հաւր եղ-
բաւր որդւոյն Սարուխանին, Սարուխանի որդիքն Դաւթին
Սաֆարն Զարին:

Եկեղեցու դրան կամարակալ քարի վրայ կայ հետեւեալ ար-
ձանագրութիւնը.

Շնորհօք և ողորմութեամբ և աջովն ամենակալի
Տեառն մերոյ Յի Դի շինեցաւ լուսադարձ եկեղեցիս որ
յխուսական քառաթև սբ. Խաչին ի թւին ՌՃԾԸ. (=1709)
ի հայրապետութեան Տո. Աղէքսանդրի օգնութեամբ մայ-
րաքաղաքիս Ստեփանոս վարդապետին սբ զիտին ի վան-
քըս. հրամանաւ աշխարհիս դովաթաւորաց և մեծամեծաց որ
զեկեղեցոյս շինման պատճառ եղեն. զպարիսպն և զխա-
չերն նորոգ... յիշեցէք և Ած ողորմի ասացէք...

Ս. Դայիանէի աղբիւրի վրայ շինուած կամարի արև-
մտեան կողմը.

Թվ. ՌՄԺԴ (=1765) շինեցաւ:

Այս աղբիւրի մօտ կանգնեցրած մի հին խաչքարի վրայ
նկատելի է թվ. ՋԻԵ (=1476).

Այս վանքն ունի 120 չափ վարելահող, որ կապալով է տըր-
ւում տարեկան 25 ոսկով:

Վանքի շուրջը կայ մի քանի սենեակ. վերջին տարիներս
վանահայր անգամ չունի:

Դաւթի դռան վրայ, ներքուստ.

Վերստին նորոգեցաւ յարկս սրբութեան դարպասիս
ձեռամբ նորոյ վանցոյ Գրիգոր մեղապարտ աբեղայիս.

վեց ամ ծառայ անապատին աշխատեցի. սբ. ուխտաւորապատի քանիւ տեղն շինեցի ձեռնադրեալմբ Եղգիս. ազաւիւ ի ձեռն եղբարք յիշեցէք մի ողորմիս 1887 թ.

Կ Տ Ո Ւ Յ Ա Ն Ա Պ Ա Տ

Տեղադրութիւն Կտուց անապատը գտնուում է համանուն կղզու ¹⁾ վրայ, բաղկացած է միայն մի տաճարից, բազմաթիւ խցերից և «գրսի տնից», որ զետեղուած է կղզու հանդէպ, լճի հարաւային ափին: Վանքապատկան նաւակը $\frac{1}{2}$ —1 ժամում գրսի տնից հասնում է կղզին:

Պատմական տեսութիւն.— Հայ պատմագիրների մէջ մինչև ժ. Դ. դարը Կտուց անապատի մասին ոչ մի յիշատակութիւն չկայ: Այս անապատի 1700 թուին գրուած մի կոնգակի մէջ ասուած է թէ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը Հոռմից վերադառնալիս իւր հետ բերեց Կենաց փայտի մասն և եօթ սրբերի նշխարներ. և երբ հասաւ այստեղ (Կտուց կղզին) մի ձայն լսուեց, որ ասում էր. «Մեզ այստեղ ամփոփիր»: Սուրբը այս լսելով նշխարները ամփոփեց եօթը տեղ և նրանց վրայ եօթը եկեղեցի կանգնեց, նոյն սրբի մանուկներով և իւր աշակերտներից մինին առաջնորդ կարգեց. այնուհետև հաւաքու եցան մինչև 500 կրօնաւոր, իբր միաբան: Մի օր միաբաններից երեքը հիւանդացան և մեռան: Սպասաւորները եկան տեսան, որ «Կուտուց (խումբ) հրեշտակ իջեալ էին», և անմիջապէս իմացին միաբաններին, որոնք եկան և «անդէն առ միմեանս ասէին. Կուտուց հրեշտակք իջեալ էին, վասն այսորիկ կոչեցաւ անուն տեղւոյս Կուտուցու անապատ»:

Կտուց անապատի Լուսաւորչաշէն լինելու աւանդութեան մասին յիշուում է նաև Կտուցի ձեռագիրների № 178-ում, ²⁾ որ 1711 թուին գրուած Հարանց վարք է: Այստեղ ասուում է. (գրեցաւ ի վանքն) որ «Կտուցու անապատ տալի, ընդ հովանեաւ սբ. Աստուածածնին և սբ. Կարապետին, Լուսաւորչաշէն սբ. տաճարին»:

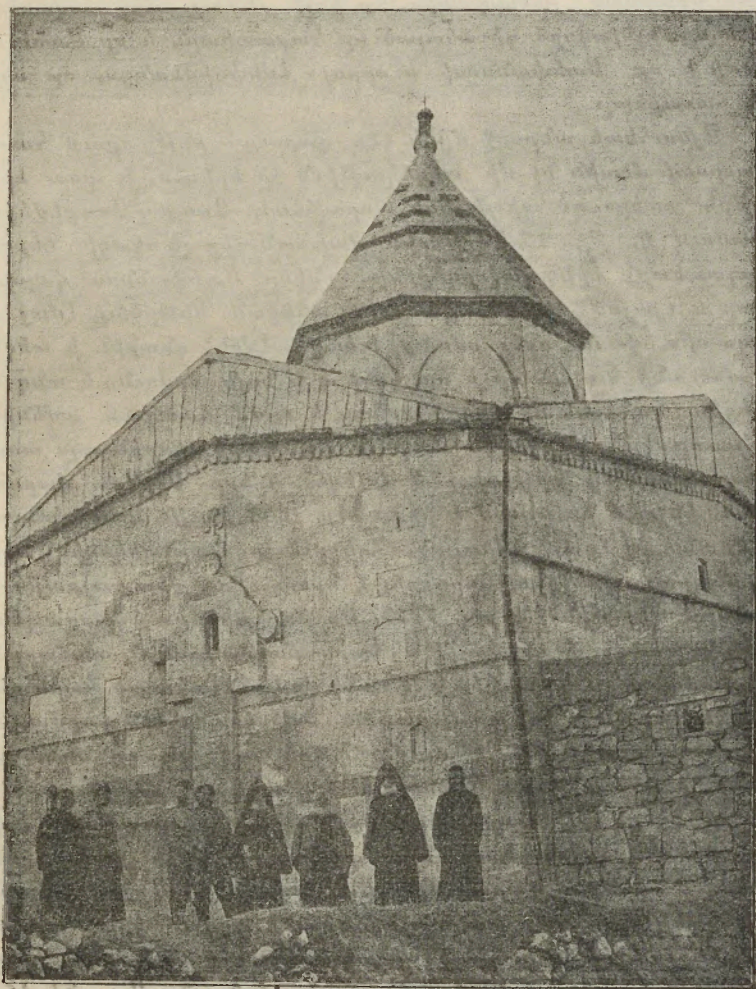
Կտուց անապատի մասին իմ գտած ամենահին յիշատակութիւնը վերաբերում է 1462 թուին, երբ վանքը վերանորոգել

1) Տես տեղագրութեան բաժնում.

2) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրները.

3) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրները.

հրկ Նոյն փանքի № 164 ձեռագիր աւետարանի յիշատակա-
րանում ասուած է, «աւարտեցաւ սբ. տառս ի յամի ԶԺԱ (=1462)»
ի վանքս որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ սբ. Խաչիս, սբ. Կարա-



Զեւոյ Բարսեղ անուանաւ
Կտուց անուանաւ

պետիս, որ յայսմ ամի նորոգեցաւ մոլայիւ (? սպիտակ բուռ)
ձեռամբ Ստի վրդպտի որ մականունն Ֆալաք կոչի կամեցողու-
թեամբ Գրիգոր Էպսի որ էր առաջնորդ սբ. ուխտիս»

Այս վերանորոգութիւնից 13 տարի յետոյ նոյն վանքի Խա-

չատուր արեղան գրել է մի աւետարան, որ այժմ գտնուում է Լիմանապատում (№ 13¹⁾), որի յիշատակարանում ասուած է.

—Աւարտեցաւ... յամի ԶԻԴ (=1475), ի ներքսագոյն և աստուածաբնակ յանապատիս, որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ սր. և սքանչելագործ դիւահալած սր Կարապետին և սր Աստուածաճաճնի և սր Ստեփաննոսի և սրբոյ Հովսիսմեանցս, որ աստ կան հաւաքեալ:

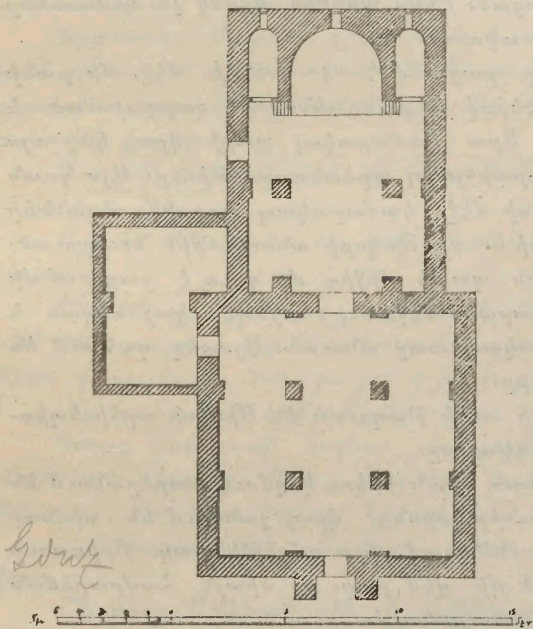
Այնուհետև անրողջ մի և կէս դարուայ ընթացքում Կտուց անապատի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չի երևում, և ըստ երեւութին աւերուած պիտի լինի, որովհետև Առաքել Դաւրիթեցին պատմում է, թէ 1627—թուին վախճանուեց Մոկացի Ներսէս վարդապետը, որին յաջորդեց նրա ընկեր Ստեփաննոս վարդապետը և «յայսմ ժամանակիս և ևս աճեցան միաբանք Լմայ անապատիս, վասն որոյ ոմանք ելիալ ի Լմայ՝ գնացին ի տեղին որ անուանի Կտուց, որ և սա կղզի է ի նոյն ծովուն, և անդ ևս շինեցին զանապատի զեղրայրանոց և այժմ հաստատ ամենիք կրօնաւորական կարգօք»: Սակայն ժԸ դարի սկզբին այս անապատը դարձեալ քայքայուած է եղել, և երբ Սիմէոն վարդապետը, ինչպէս պատմում է ինքը իւր 1698 թուին գրած կոնդակում, գնացել է ս. Էջմիածին, Աղէքսանդր կաթողիկոսին ներկայանալու, վերջինս յորդորել է նրան Կտուցի քայքայուած տաճարը վերաշինել և սա 1712 թուին, երեմիա վարդապետի աջակցութեամբ վերաշինել է ս. Կարապետի այժմեան տաճարը²⁾ իսկ ժամատունը կառուցել է Դատիկ մականուանուած Կարապետ եպիսկոպոսը: Մի ուրիշ Կարապետ եպիսկոպոս էլ, վարժապետ մականուանուած, շինել է այժմեան Հրեշտակապետաց աւանդատունը, իսկ Բաղիշեցի Կարապետ եպիսկոպոսը վերանորոգել է ամբողջ շէնքը ժԸ դարի կիսին: Մի ուրիշ վարդապետ էլ Գրիգոր անունով երկար ժամանակ ժողովարարութիւն անելով հատուցել է վանքի պարտքերը: Սա կոչուել է Մըջիւն-յարոյց, որովհետև, ասում է աւանդութիւնը, մի անգամ երբ ժողոված նուէրները ձիերին բարձած վերադառնալիս է եղել, մի քուրդ աւաղակապետ իւր խմբով շրջապատել է նրան: Սա աներկիւղ սկսել է նկարագրել Կտուց անապատը և միաբանների աղքատիկ կեանքը, աշխատելով գութ զարթեցնել աւաղակապետի սրտում, սակայն վերջինս բռնել է մի մեծ մըջիւն, գլուխը կտրել և մար-

1) Իմ վանի ձեռագիրները.

2) Կոնդակի մէջ ասուած է, որ սուլթանից և փաշաներից վերաշինելու հրաման ստանալու համար շինութեան ծախսից աւելի՝ 27 քիսա զբաւ են վճարել:

մնից փոքր ինչ հեռու դնելով ասել. եթէ քո վանքը և նրա միաբանները այդքան սուրբ են, աղօթիր, թող այս մըջիւնը կենդանանայ, այն ժամանակ ես ձեր վանքից ոչ ոքին վնաս չեմ տալ: Գրիգոր վարդապետը սկսում է աղօթել և մի քանի լուպէից յետոյ մըջիւնը կենդանանում է, այն ժամանակ աւազակապետը ընկնում է Գրիգոր վարդապետի ոտները և աղաչում, որ իրեն ևս իւր հետ տանի այդ սուրբ վանքը: Գրիգոր վարդապետը նրան բերում է վանք, քրիստոնեայ մկրտում, զրել-կարգալ սովորեցնում, այնպէս որ վերջը նա դառնում է եկեղեցու լուսարար:

Վանքի նկարագրութիւնը.— Կտուց անապատը բաղկացած է մի տաճարից, որ կոչւում է ս. Կարապետ և մի գաւթից կամ դարպասից: Թէ տաճարը և թէ դարպասը շինուած են սպիտակաւոյն տաշած քարից:



Կտուցի ս. Կարապետ

Կողքերին ունի մի մի խորան, ուր նոյնպէս կան վէմքեր: Սեղանը նուիրուած է ս. Աստուածածնի անուան, աջ խորանը ս. Կարապետի, իսկ ձախը՝ ս. Ստեփաննոսի: Տաճարի պատերը ծածկուած են եղել իւզանկար պատկերներով, որոնցից այժմ անաղարդ մնում են սիւների վրայի Աբգար և Կոստանդիանոս թագաւորների պատկերները: Այժմ կախուած են դանազան

Տաճարը քառանկիւնի է, ունի երկու ամբողջական և վեց կիսասիւններ, որոնց վրայ բոլորում են պայտաձև կամարներ, կրելով իրենց վրայ ութանկիւնի գմբէթը՝ կոնաձև կաթուղիկէով: Սիւները քառանկիւնի են, միանգամայն պարզ, նոյն իսկ խարիսխ չունին, խոյակներն էլ անպաճոյճ, փոքր ինչ դուրս ընկած քառանկիւնի երիզ են: Կոզակը բոլորակաձև է, կամարակապ և պայտաձև կամարով ու մի գեղեցիկ ոսկեզօծ խաչկալով զարդարուած:

պատկերներ, որոնց մէջ առանձին ուշադրութեան արժանի են ա. Լուսաւորչի և Աստուածածնի մեծադիր պատկերները, որ նկարուած են 1738 թուին:

Տաճարը լուսաւորուած է հինգ փոքրիկ և նեղ պատուհաններով:

Տաճարը արտաքուստ միանգամայն պարզ է, միայն արեւելեան պատի մէջ կան բազմաթիւ, միմեանց բոլորովին աննման խաչքարեր, որոնց վրայ գրուած է. խաչս բարեխօս է այսինչին, այսինքն այն անձին, որ օժանդակել է տաճարի շինութեանը:

Գաւիթը կամ դարպասը նոյնպէս քառանկիւնի շէնք է. ունի չորս քառանկիւնի պարզ սիւներ և ութ նոյնպիսի որմնասիւներ, որոնց վրայ բոլորում են պայտաձև կամարներ: Չեղունը կամարների միջև տեղաւորուած իննը առանձին քառանկիւնի և նկարուն մասերից է բաղկացած: Իննը փոքրիկ և նեղ լուսամուտներ բաւականաչափ լոյս են սփռում:

Տաճարի դուռը, որ բացւում է այս գաւթի մէջ, մի քանի համակենտրոն կամարներով և քանդակներով զարդարուած և նկարներով պատած է: Սրա կամարակալ քարի վրայ կայ այս տաճարի շինութեան վերաբերեալ արձանագրութիւնը: Այս դռան երկու կողմում, դարպասի մէջ, կամարակալ փոքրիկ սեղաններ են շինուած և սբ Մինասի ու սբ. Յակոբի անուաններին նուիրուած:

Գաւթի հիւսիսային պատի միջից մի դուռ է բացւում մի փոքրիկ թաղակալ մատրան մէջ, ուր նոյնպէս կայ սեղան և նուիրուած է սբ Հրեշտակապետաց անուան: Այստեղ պահուում են նաև վանքի ձեռագիրները:

Ս. Յակոբի սեղանի առջև թաղուած են Սիմէոն արհի-եպիսկոպոսը և Երեմիա եպիսկոպոսը:

Դարպասի արևմտեան դռան երկու կողմում բարձրանում են երկու քառանկիւնի սիւններ, որոնց վրայ յանկում են սիւնադարձ զանգակատունը, ունենալով իւր գմբէթի տակ Քրիստոսի Համբարձման նուիրուած մի վէմ քար, որ միայն Համբարձման տօնին պատարագ են մատուցանում:

Վանքի արևմտահիւսիսային կողմը գտնւում են հին խուցերը, երկար նրբանցքի երկու կողմը դասաւորուած են զլիսաւորապէս մի և երբեմն երկու սենեակից բաղկացած ցածր, կիսամութ, խոնաւ սենեակներ:

Այժմ եկեղեցու արևելեան կողմը շինուած է մի մեծ սեպեակ, ուր ընդունւում են պատուաւոր հիւրերը. հարաւային կողմն էլ կառուցուած է վանահօր բնակարանը՝ երկու սենեակից բաղկացած:

Դրսի տունն.— Կտուց կղզու հանդէպ, նրա արեւելեան կողմը, հետեալէս և լճի արեւելահարաւային ափին, գտնւում է Կտուց անապատի դրսի տունը.— Միաբանների համար միջանի սենեակ, մի փոքրիկ հասարակ եկեղեցի, մի դպրոցական փոքրիկ շէնք և բաւականաչափ գոմեր և միջանի շտեմարան:

Կտուցի այժմեան միաբանութիւնը բաղկացած է մի եպիսկոպոս վանահօրից՝ Ստեփաննոս Աղազատեան, և երկու ծերունի վարդապետներից: Կան նաև միջանի տիրացուներէ: Վանահայրը այս տարի վախճանուեց:

Կտուց անապատի կալուածները. վարելահող՝ Կտուց կղզում և նրա շրջակայ լճափում 200 չափ, Աննավանքում 20 չափ:

Անտառ՝ Ամենապատում 20 չափի, որի մի մասը այգի է՝ դարձած: Այգի՝ խաղողի Ալիւրում 2 չափի և Աւանցում 1 չափի: Արօտատեղի 50 չափի:

Զիթեհանք՝ Մարմետ գիւղում մի հատ: Զրաղաց՝ Աննավանքում մի հատ 4 աչքանի: Խանութ՝ Վանում՝ 40 հատ. Անդրիապօլսում՝ 4 հատ, Թիֆլիսում 5 խանութի վարձի 1/3-ը, Պօլսում մի խանութի վարձի կէսը:

Պանդոկ՝ Ռոտոսթոյում մի հատ: Տուն՝ Վանում մինը, մինն էլ Աւանցում:

Ոչխար՝ 300 գլուխ. եզ, կով և գոմէշ՝ 108 գլուխ. ձի 2, էշ 8, նաւակ 1:

Ընդհանուր եկամուտը հասնում է առնուազը 300 լիրայի կամ 2600 ռուբլու, որը և ծախսւում է գլխաւորապէս միաբանութեան վրայ, հաղիւ 300 ռուբլի գործ է դրւում որբեր պահելու և սրանց տարրական կրթութիւն տալու:

Կտուց անապատի հոգևոր տեսչութեան ենթարկւում են հետևեալ 8 գիւղերը. Ալիւր, Խաւենց, Դուաշէն, Աննավանք, Ամենաշատ, Մարմետ, Եկմալ, Զիրաշէն:

Արձանագրութիւն.— Տաճարի դռան կամարակալ քարի վրայ.

Շնորհօք Ամենակալին և ամենագոր աջովն անեղին շինեցաւ սբ տաճարս որ յանուն սբ Աստուածածնին և սբ Կարապետին և սբ Ստեփաննոսին ի թվին Հայոց ՌՃԿԱ (=1712) և ի հայրապետութեան Աղէքսանդրի և առաջնորդութեան Սիմէոն արհի-եպիսկոպոսի որ Ծ ամ ծառայեաց սբ անապատիս. և կարողութեամբն Այ շինեաց նուրբ տաճարս, որ մէկ քար երկու ոսկի թղաւ, և է ամ ի հալածանս եկաց վասն անէ պարտաւիրաց և եկեթալ աստ

վախճանեցաւ, զոր Տէր Քս գնա ընդ Յոհաննու Ոսկերե-
րանին դասեսցէ, մանաւանդ Երեմիա հօրն: Եւ դարձեալ
ծաղկեցաւ դուռս յոյժ զարմանալի, գեղեցկայարմար ծաղ-
կօք գովելի կարողութեամբն սրբոյն Կարապետի, նկարեալ
ձեռամբ Մարտիրոս վարդապետին:

Ս. Կարապետ եկեղեցւ առեկեան պալտի վրայ.

Շնորհօք և ողորմութեամբ Այ և սրբոց օգնականու-
թեամբ Յովաննու և միաբան մեծ և փոքր կամեցաք զսր
Կուտուցայ անապատն նորոգել. ես Երեմիա վարդապետս
եկի ի մայրաքաղաքն Բաղէշու սիրով հարկեք արին. Մես-
րոպն գներսէսն, զԱբրահամն զՄանուէլն զարքեպիսկո-
պոսք: Ած զԴ վանքն զԴ եկեղեցքն հաստատ պահէ. զվար-
դապետքն, զքահանայքն զմեծն և զփոքրն և զոր ինչ ո-
ղորմութիւն ի ձեռն մեր հատուցիք, թէ վարպետք, թէ
ուսմաք, թէ իրղաթք ողորկեցիք ի սր անապատն. սկիզբն
շինութեան դուք արիք, սիրելի Բաղիշեցիք, ձեր զրաժն
փոխարէն սր Կուսի և սր Կարապետի և կրօնաւորացն սր
Լուսաւորչի բարեխօսութեամբ:

Տապանազրեր. — Խարաղնզգեաց Սիմէոն վարդապետի
և կրօնաւորաց նոցին սր աղօթիւք Տր Քս վճարէ ի ձեր հոգին:

— օ —

Բաղէշցի Մարգսէ Խոշխաբարն զկազմողս յիշեցէք ի Քս.
ՌՃԿԲ (=1713).

— օ —

Յիշեցէք Բաղէշցի վարպետ զմահտսի անարժան Խոշ-
խաթարն եկն ի սր անապատն շինեց գեղեղեցին քումբէ-
թով, բնաւ հախ չառաւ բաշխեաց սր Կարապետու յիշա-
տակ իւր հոգոյն և ծնողացն Յովանիսին, Զմրութին Մը-
նուկին և Սահակին. Թվ. ՌՃԿԲ (=1713):

— օ —

Տապանս այս որ տեսանի

՚ի սմայ կայ պահեստի

Պաղտասար կաթողիկոս վերաձայնի

Յերկրէն գոլով պաղիշեցի:

Ի մի բերան տուք ողորմի,

Ած ձեզ ողորմեսցի
ԹՎ. ՌՃՁԵ (=1746).

—o—

Արդ ի հայկազեանցս թուի մեծին
Նուեակ քառից հարիւրեկին
Եւ Ռ հնգեակ թիւ աւելին
Կանգնեալ յիշատակս տէրունի,
Բարեխօս տէրն ամենի
Վասն երջանիկ հօրն մեծի
Տոն Կարապետ վարդապետի.
Սա բնական Բաղեշեցի.
Քառասներեակ ամ աստ աշխատի
Յոլով պարտս անլսելի
Սորին ձեռամբն վճարի.
Այլ և արդեամբք զարդարի.
Ոյք հանդիպիք սուք ողորմին:
ԹՎ ՌՄԺԵ (=1766).

—o—

Են բարեխօս վասն Գրիգոր ճգնաբեր և մեծաջան
վարդապետին համայն ննջեցելոց և ծնողաց նորին թվին
ՌՄԽ (=1791).

—o—

Ով քառանիշ զէն յաղթութեան
Ներկեալ արեամբ տէրունական
Աթոռ փառաց արքայական
Յորում հանգչի... պնական
Պատճառ եղեր մեր փրկութեան
Ի յանեցիծն... ազամեան
Յորժամ ծագի փայլանման
Հնուս լուսով զերկիր լրման,
Փառօք կանգնիս և Գողգոթան,
Երկրպագիս յազգէս մարդկան
Պայծառ ծագես լոյս քո փայլման
Հոգւո մեղօք մեռեալ բնական

Գրիգորիս Թշվառական
 Հոգով Թաղձեալ և անսլիտան
 Որքան մնացաք ի մենաստան
 Հոգով եղբայր ամենեքեան
 Որք հանդիպիք սոյն ընթերցման,
 Ձիս ընդ նմին առնէք յիշման,
 Անուամբ Մեսրոպ զոռաւոր:
 Միայն ձեռով և ոչ գործով միայն, ԹՎ ՌՄԽԷ (=1798):

— 0 —

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն Յովանէս վարդապետին: ԹՎ ՌՄԾԲ (=1803):

— 0 —

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն փրկութեան գ(հ)ոգոյն Կիւմրեցի Ղազար վարդապետին միաբան Կ. ս. առաքաւորիս. յամի Տն. 1813.

— 0 —

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն հոգոյ Սիմէօն եպիսկոպոսին և իւր ծնողացն, համայն ննջեցելոցն և կենդանեաց. ամէն թվին ՌՄԿԷ (=1818):

— 0 —

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն Կարապետ վարդապետին ԹՎ. ՌՄՀԸ (=1829):

— 0 —

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն հոգոյն Սիմէօն վարդապետին ԹՎ. ՌՄՁԴ (=1835):

— 0 —

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն Գաբրիէլ վարդապետին և իւր ծնողացն հօրն Ջաքարին և մօրն Թուրինջին ԹՎ ՌՄՁԷ (=1838):

— 0 —

Այս է տապան Մարտիրոս վարդապետին ԹՎ ՌՅԶ (=1857):

— 0 —

Այս է տապան Թիւրքի Յարութիւն ծրգն վարդապետին Տր լուսաւորեացէ զհոգին նորին. Թ. ՌՅԸ (=1859):

Մկրտիչ բաբուն, ալեօք ծաղկելից,
 Խաչիւս յայտնի կայ դամբարանին
 Որք հանդիպիք տուք զողորմին...
 Հանգեաւ ի Տէր ի Թվին Փրկչին 1860 ամին:

— o —

Թվին ՌՅԺ-ին (=1861) Այս է տապան Յարութիւն
 եպիսկոպոսին:

Նաչքարի վրայ
 Յանցաւոր այս աշխարհի
 Ես անանցին յոյս եղի,
 Զկեանս թողեալ սնոտի,
 Հետեցայ Յսի
 Ի մանկութեան դալար տի
 Կացի ի յայս սբ. վայրի
 Վաստակեալս բազմազգի
 Յակովբ բբուն շղղցի
 Որդի բբուն Մկրտչի
 Արդ ո՞ր կնգնքդ յիմ անարի
 Տուք ինձ զմաղթանս ձեր բրի
 Նոյն գերեզմանի քարի վրայ.
 Այս է տապան Տ. Յակոբ ծայրագոյն վարդապետի
 նախկին Վանահօր Կտուց սբ անապատի 1888 դեկտ 2.
 Ի փրկչական թռւականին

Հաղար և ութ հարիւր տասին
 Ծնեալ ի Վան Վասպուրական,
 Գեւորդ բաբուն Տր. Բարսեղեան:
 Լքէ զաշխարհ սին և ունայն,
 Գնացեր զհետ Փրկչին կոչման,
 Զխաչ բարձիր ի յուս մարմնոյդ
 Գանձեր զգանձ յերկինս յանքոյթ,
 Որով զհանգիստ յաւիտենից
 Տայ քեզ վայել արքայն երկնից.
 Զկեանս լքեալ անցաւորին

Ի հասակի ութսուն ութին:
 Կանգնե մանուկ զայս մահարձան
 Եղբորորդի քո իսկական.
 Երախտագէտ սրտիւ համայն
 Ի յիշատակ յաւերժական.
 Որք հանգիւլիք սոյն այս շիրմիս,
 Խրոխտ սրտիւ տուք զողորմին,
 Ձեզ ողորմի Յիսուս որդին:
 Խաչքարի վրայ
 Ով մինասէր հարք և եղբարք,
 Դուք որ թողիք աշխարհի փառք,
 Խոնարհ և հեզ, ժուժկալ համբեր,
 Լինել բնակ հողւոյն անեղ
 Կացէք արի ուսմամբ զբոց,
 Ահա այսպէս առաքելիք թողին աստիս ելին յերկինս:
 Փորոզ տապանիս Մանուկ Տը. Բարսեղեան. ԹՅԽԷ (==1896)

— 0 —

Խաչս կնքնեալ անուամբ Փրկչին
 Մինչ ի գալուստ Տոն կրկին
 Այս է հանգստարանս Աստուածատուր եպիսկոպոսին...
 սբ. անապատին:

— 0 —

Բնիկ միաբան սբ անապատիս Մարգարէի եպիսկոպոսի, որ ի Շատախայ եմ երկրեա եղեալ յայսմ նեղ զնդանիս...:

Ա. Լ. Ի. Ի. Գ. Ի. Ի. Ն. Ա. Ա. Ս. Ռ. Ի. Ա. Ծ. Ա. Ծ. Ն. Ի. Վ. Ա. Ն. Բ.

Ալիւր գիւղի ու. Աստուածածնի վանքը մի շատ հասարակ շէնք է ներկայացնում, և այժմ գտնւում է Կտուց անապատի տեսչութեան ներքոյ: Սրա մօտ կայ դպրոցական մի նորակառոյց շէնք, ուր երբեմն դետեղուած էր Լիւս և Կտուց անապատ-ների որբանոցը:

Ալիւրի վանքի տաճարի հիւսիսային պատի դրսի երեսին կայ մի խաչքար հետեւեալ արձանագրութեամբ.

Ի Ոկո (—1214) թուի այս խաչ կենսատու և նշան սիրոյ հաշտութեան առ մարդիկ որք երկրպագէք զՍնճրե քահանա յիշեսջիք ի Դս. և զՅովնէս զծող:

ԷՐԷՐՆԱՅ Ս. ՍԱՀԱԿ.

Գտնուում է Էրէրին գիւղի հարաւային կողմում բարձրացող լեռան լանջին. պարսպապատ է և բաղկացած է մի դմբէթայարկ տաճարից և մի հասարակ դարպասից: Այստեղ պահուում էր ս. Սահակի անշը, որ այժմ փոխադրուած է Լիմ անապատը, որի իրաւասութեան ենթարկւում է այս վանքը:

Ս. Սահակի վանքի լեռան գագաթը կոչւում է «Խաչ գլուխ» ուր աւանդութեան ասելով ճգնել է ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը և մի խաչ օծել: Այս տեղում գեռ ևս կանգուն է մի փոքրիկ մատուռ, ուր իբր աղօթել է ս. Լուսաւորիչը: Վարդավառի օրը բաւական մեծ բաղմութիւն ուխտ է գալիս այստեղ:

Ս. Սահակի վանքից 1/2 ժամ հեռու դէպի արեւելք գտնուում է մի ուրիշ վանքի հիմնապատ, որ այժմ յայտնի է Տէր Պետոյի վանք անունով և որի մօտ կայ մի սուրբ աղբիւր:

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆՔ.

Կտուցի զբսի տնից դէպի Լիմի զբսի տունը տանող ճանապարհին, լճի արեւելեան ափին գտնուում է Էջմիածնի վանքը, որ բաղկացած է երկու եկեղեցուց և մի մատուռից: Եկեղեցիներից վերինը կոչւում է ս. Էջմիածին, իսկ նիւքինը ս. Աստուածածին: Երկու եկեղեցիներն էլ ճարտարապետական տեսակէտից առանձից արժէք չունին: Էջմիածնում ճգնաւորների մի ամբողջ խումբ է կղել, որոնք տեսել են Միածնին այստեղ իջնելիս, որի պատճառով վանքը կոչել են Էջմիածին:

Այս վանքը իւր հողերով այժմ պատկանում է Լիմի անապատին: Համբարձման տօնին մեծ բաղմութիւն ուխտ է գալիս այստեղ:

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԱՅ ՎԱՆՔ

Սա մի կիսաւեր վանք է Լիմ անապատի զբսի տան մօտ, որ իւր մօտի սուրբ աղբիւրի պատճառով յաճախ ուխտաւորներ է ունենում:

ԽԼՈՒ ՎԱՆՔ.

Գտնւում է Ջանիկ և Մռչքի սաթան գիւղերի միջև մի հասարակ շէնք է, այժմ կիսաւեր: Վանքը ունեցել է հարիւր օրավար վարելահող, որ քիւրդերը խլել են, որի համար և կմայ անապատը բողոքում է:

ԱՆԳՂԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ.

Անգղայ ս. Աստուածածնի վանքը գտնւում Հայոց Ձորում, Անգղ գիւղի արևելեան կողմն, համանուն գետի ձախ ափին: Սա մի հին, հասարակ շէնք է, բաղկացած մի փոքրիկ, անշուք եկեղեցուց, որի սեղանը նուիրուած է ս. Աստուածածնին, աջ խորանը ս. Գէորգին և ձախը ս. Ստեփաննոսին:

Աջ խորանի մօտ կայ մի ուրիշ խորան ևս, նուիրուած ս. Յովհաննու Կարապետի անունն, ուր ցոյց է տրւում ս. Թադէոս առաքեալի օծած խաչքարը և «Իւղածօրան» պատուհանը ¹⁾:

Աւանդութեան ասելով այս վանքը կառուցել է ս. Թադէոս առաքեալը և այստեղ ամփոփել աստուածամուկս գեղարդը, Տի-
րամօր քողը և իւղի շիշը ²⁾:

Աստուածածնի վերափոխման տօնին մեծ բազմութիւն ուխտ է գալիս այստեղ:

Վանքն ունի 150 օրավար հող և մէկ այգի: Տարեկան հասոյթն է 130 չափ ցորեն. վանքը կառավարում է համանուն գիւղի քահանան:

ԽԵՔԱՅ ՎԱՆՔ.

Խէքայ ս. Գէորգ վանքը գտնւում է Հայոց—Ձորի Խէք գիւղից արեւմտահարաւ, հազիւ երկու կիլոմետր հեռու: Վանքը բաղկացած է մի տաճարից, որ անգամբէթ է, պարզ և կիսաւեր: Շուրջը կան մի քանի սենեակներ: Սրա 211 օրավար վարելահողը և փոքրիկ պուրակը կապալով է տրւում տարեկան 45 չափ ցորենով:

1) Տես Հաւատքի բաժնում.

2) Մանրամասնութիւնը տես Հաւատքի բաժնում.

ՍԱՍՆԱՅ ՏՈՒՆ

ԵՕԹԸ ՃԻԻՂ

(Վանայ գաւառաբարբառով *)

Մարայ Մէլիքի տղէն եփ իրիկուն տուն դառցաւ՝ մէկ էլ էն պլած տներաց տիրուանք էկան մօտ դանգատ ու ասին. Թա-կաւոր ապրած կենա, դու չի՞ր կանի քո գիւրջ ուրիշ տեղ թալի, որ վէր քաղքին թալեցիր ըսկայ մեր տներն աւերեցիր: Մէլիքի տղէն կլօխ շարժելով ասաց. Վնաս չկայ, ես ձեր տան տեղ նորէն կըշինեմ, էն գիւրջ թալողի խացն էլ կուտամ ինոր ձեռ, որ էր-թայ գիտնայ թէ կտրճութեն ինչիս կէշնի. էս կերպով ճամպլեց ինոնք: Վերջ դառցաւ մօրն ասաց. ո՞ր տեղն ի էն շան եթիմ. ձիկ նշանց տու, որ ես էնոր շան սատակ անիմ, ըսկան էշնի, որ էն իմ թալած գիւրջ պոնի, թալի վէր քաղքին, աղքտներաց տներն աւերի խա՞:

Մէրն ասաց. Ձէ տղայ, էնիկ էսօր տիւս չէլի: Ձէ, ասաց Մէլիքի տղէն, թէ ես մարդ որոխեցի իմցա որ էն էր նստի իմ գիւրջ թալած տեղ:

Եփ էս կերպով մէրն ու տղէն մէյտեղ խապար կուտին, մէկ էլ Կուզ Պայտին ուր մարդիկով անկարժ ներս մտաւ, ասաց, էլմ ի՞նչ էլե, ըսկնայ մէմէկու խետ մուճադալա կանէք:

Մէլիքի կնիկն ասաց. Ի՞նչ կիղնամ, էսա եթիմ մեր կլխուն փորձանք ի դառցի, խէրիք ի, արի էնիք օրօխկենք ետ, էլ ես չիմ կոնայ խոնց դարդ քաշի, յըմէն օր իմ լաճն ու էն մէմէկու խետ կըկուտին, վախնամ թէ օրըմ փորձանք մը պիրեն մեր գըլ-խուն:

Մէլիքի լաճ որ էս խօսք լեց, աւելի կատղաւ ու ասաց. Ձէ, ես անպատճառ էն շան եթիմ պիտի սատկցուցիմ, որ չեղնի թէ էր-թայ ուր խօր երկիր. վերջ զօրանայ, գայ իմ թակաւորութեն առնի ձեռնէս:

Մէրն ինչ որ արաց ճար չէլաւ խետ, ինոր խամար էս պան

*) Տես Ազգ. Հանդէս XX գիրք:

Կուզ Պայտինին յանձնեց. ասաց դու կիտես. էսա պանին մէկ ճար կանես: Կուզ Պայտին ասաց. Քանի որ կասես տղայ ի, ինոր խելք չի խասնի. աղէկ ի որ փորձենք զինք, տեսանք թէ խելք չխասնելու խամար ի որ էսա պան կանի, թէ սատանութենում կայ միտք:

Իփի թէփսի մը չամիչէ թէփսի մ'էլ կրակ իդիր Դաւիթի առաջ, որ տեսնայ, թէ որ էն ձեռ դեխ կրակ տարաւ, զաթի աղորդ ի որ տղայ ի, խելք պանի չի խասնի, աման եփ ձեռ դեխ չամիչ թէփսին տանի, զաթի սատանութենում կայ միտք:

Եփ թէփսի մը չամիչ ինան կրակ զրկէ ինոր առջև, ասին օր ձեռ պարզի, ուր ուզածն առնի: Դաւիթ եփ չամիչ տեսաւ շուտում ձեռն էրկնցուց որ առնէր, մէկ էլ Աստծու խրամանով խրեշտակմ էջաւ իզարկ ինոր թեխն տարաւ դեխ կրակ, ինոր խամար եփ ձեռ սաստիկ իրիցաւ, շուտում էն իրիցած ձեռ տարաւ դեխ լեզիւն, լեզիւն էլ իրիցաւ էլաւ եարայ. էն պատճառով էլաւ կէլուադ, ու էնօրից եդ ընոր անուն մնաց թլօլ Դաւիթ:

Մէրն ասաց) տեսա՞ք, ես չասի՞ որ տղայ ի, խելք պանի չի խասնի, ինոր խամար էն պաներ կանի, իսոր խամար աղիկ ի որ զինք ճամպխենք եդ մօտ ուր խօրօխպէր, որ չէլնի թէ օրում ինենք մեղաց տակ:

Շուտում պերին էրկու ֆէրեզ փայլէլանի ձեռ տուին Դաւիթ, որ տանեն ուր խօր տուն չիւմ Սասուն մէկ: Եփ էն փայլէլաններ ճամպախ էլնելու վերայ ին՝ Մէլիքի տղէն գաղտիկ կանչեց ինոնք ասաց. Եփ կըխասնէք Փրէ-պատմանի կարմնջի վէրէն, շուտում պոնէք Դաւիթի ճըւէն, թալէք գետի մէջ, որ չէլնի թէ վերջ փորձանք դառնայ մի:

Եփ էլան ճամպախ, Դաւիթ վէր ճամպախն ճան խաղալով, ճնճղուկ պոնելով, կերթէր ինոնց խետ, չուր խասան Փրէ-պաթման: Էնտեղ Դաւիթ կարմնջից քիչում զատ եփ ուր խաղի խետն էր, էն փայլէլաններ նստան վէր կարմնջին, չուր Դաւիթ խասնէր: Էն ժամանակ Աստծու խրամանով մէկ խալիւորում էրէլաց) ասաց Դաւիթին. էն էրկու մարդեր որ քե պերին, նստեր են վէթ կարմնջին քե կաշկեն որ խամնելուդ պէս, քե թալեն գետ: Իսոր խամար քե խրատում կուտամ. աղէկ պոնի էն խրատ որ ազատիս: Կարմնջի վէրէն խամնելուդ պէս շուտում կը խամես էն էրկուսն էլ կը մլշկես մէջ գետին. կընցնես կերթաս քո երկիր: Դաւիթ էսա խօսք լսելուն պէս կնաց խասաւ էն էրկու փայլէլաններաց մօտ, ասաց. Դէ, էլէք, ինչի՞ նստիր էք:

Ինոնք ասին, չէ, չուր ըստեղ մեր թաղաւորու խողն էր. ինոր խամար մենք քե պատիւ չենք անի. ըստիւց ետ ձեր թա-

կաւորութնի մնօրն ի, ընոր խամար կուգենք որ մեզնից մէկ քո առջևէն, մէկն էլ հտեէն ինինք, ըսկուն տանենք քե:

Դաւիթն ինկաւ ընոնց մէջտեղ, չուր խասան կարմնջի գլօխ, էնտեղ եփ էրկու փայլէաւններ արին որ Դաւիթ պոնեն թալեն գետ, շոտում Դաւիթ ինոնցմէն մէկն ուր աջ թիւով, մէկէն էլ ձախ թիւով պոնեց, էրկունն էլ պսճարաց մէջ գետին, էլան խեղ-դալով, ու ինքն ուր ճամպախ պոնեց:

Եփ կարմնջից էջաւ տակ, էն խալիւոր մարդ նորէն էրէւաց ինոր, ասաց. Դաւիթ, ինչ որ ասի քե, արբիր: Խն, ասաց Դաւիթ, էն էրկունն էլ թալեցի գետ, քեզնից շատ շնորհակալ եմ: Խալիւոր դառցաւ ասաց Դաւիթին. էսա ճամպախ որ կըտեսնաս, քո առջև տողրի կերթայ չուր քո խոր քաղաք մէկ, չէնի որ շեղես էսա ճամպախից: Կիտցած էլնես թէ էն տուն որ դու ծնար, շատ ճոշ տուն մ'ի, ըսկուն անես որ գիշեր ժամանակ խասնես տուն. եփ կը խասնես, դուռ դփես ու ներս մտնես: Դաւթի էրթալէն Աստղիկ թագաւորը հըմէն օր աստղունք կաշկէր, Դաւթի հալը խասկնալու խամար. աման յա ինոր աստղ խաւար կըտինէր:

էն օր որ Դաւիթ մօտանալու վերայ էր, էն գիշեր նորէն իրիշկեց դեխ աստղունք, իմցաւ որ Դաւիթ գեալու վրայ ի. ինոր խամար ասաց Ձէնով-Օվանին, աղէկ ի որ էսա գիշերը անթիւն մնանք, չիւնքի Դաւիթ պիտի գեայ: Ձէնով Օվանը ուր կնկեան մուժտա իտուր. աման կնիկ չաւատաց. ասաց թէհէ. օղօրմի քեո խօր, Դաւիթ էսա տաս-տասներկու տարի ճօրով ի կնացի, էն ինչխ շոտմ էլաւ կտրիճ որ դառցաւ:

Եփ էսա զրոցի մէջն ին, մէկ էլ անկարծ դուռը տփիցին, շոտմ էլան պացին, տեսան որ մէկմ վեր դուռն կայնե, կըխառցուցի թէ, էսա ի Սանասարի տուն: Էն ժամանակ շոտմ իմացան որ Դաւիթ ինքն էր, ներս պիւրին. եփ տեսան որ ոտ պէօպիկ, գլօխ պաց ճաթլեխ տղէ մի, ոտքերն էլ արնթաթախ ու կեղտոտ, ինոր խամար շոտմ տարան պաղնիս. լօղզըցուցին, թագաւորական խալըփներն էլ խակիւցին, նստան, կերան, խման, շատ ուրախութեն արին:

Քեանիմ օր, եփ Դաւիթ խանգստացաւ, ինոր ճամփեցին վարժատուն. աման Դաւիթը մէյ դիր ուր խելք խեյալ (երևակայութիւն) տուեր էր խաղին ու ճնճղուկ գանկուն, ինոր խամար օրական մէկ էրկու դաս առնելուց ետ, կէրթէր խետ ճնճկներաց կըխաղէր:

Քեանիմ օրից ետ, եփ Դաւթի գեալն իմցան իրկրացիք, շատ ուրախ էլան. ամա եփ իմցան որ թլօլ ի, էսա պան ինոնց սիրտը կոտրեց:

Նփ պատճառը խառցուցին, ինոնց պատմեց զմենը պան որն ուր գլխուց ընցեր էր: Ինոնք էս խօսքեր էփ լսան, նորէն շատ ուրախ էլան որ սաղ սալամաթ փութաւ էկաւ, ասին անպատճառ ինոնք ուզեր են ինոր լեպմ (իւարդախութիւն) անել. ինոր խամար եօթ գիշեր ու եօթ ցերեկ կերան խման, ուրախութեն արին:

Դաւիթ ուր խաղից, ուր աւից (որսից) վազ չէր ընցնէ (չէր հեռանայ). հըմեն օր էլ կերթէր խետ տղէյներաց օր կնցուցէր. էն կեր պով. Դաւիթ էն (այն) խաղերաց մէջ ըսկուն պաներ կանէր, որ զըմենին էլ կըզարմացուցէր: Շատ կեախ (անգամ) կըպոնէր խաստ բարդի ծառերը, կըկօռէր, ուր ընգեյրները էն ծառերի վրայ կը նստցուցէր զբանգիւզալ (գերանախաղ) կըխաղացուցէր:

Կէնէր շատ կեախ էլ խաստ բարդի ծառեր կըկօռէր, մէկ էլ թօղ կըտէր, ինոնց վէրէն նստած տղէյներ կինին տակ, ոտու ձեռ տեղէն կէնէր, որու թեւ կըկոտրէր, որու գլխի կըջնջիւմէր, ըսկուն որ քեանիներն էլ կըմեռնեն էն կերպով:

էն կրկրի ժողովուրդը եփ էսա պանէր տեսան, ինոր խամար էկան մօտ Ձէնով Օվան գեանգեանտ, ու ասին թէ որ ըսկնայ էրթայ՝ էլ մեր քեաղաքի մէջ տղայ չիպիտի մնայ, ինոր ճարմ արա, ըսոր դիմացն առ, թէ չէ գիէշ կընի:

Իրակունմ Ձէնով Օվան կանչեց Դաւիթն, ասաց՝ Խերիք չէ որ էրթաս փողան (փողոց) էն տղէյներաց խետ խաղաս: աւոր չէ (բացի այդ) շատմը տղէյներաց էլ ֆլաս կուտաս. թէ դիւ թագաւորու տղայ ես, քեյ կըվայելի ըսկնայ պաներ անելը: Արի՛ մէյ քեանի տաւարները տար դաշտն արածացրու, էնտեղ ինչ կանես արա. էսա պանից վաղն ընցի (հեռացի):

Մէկէլ օր Ձէնով Օվան ժողովեց ուրենց մէյ քեանի գեառներ իտուր Դաւիթի ձեռ, օրօխկեց դաշտ:

Դաւիթը քեանիմ օր էսըսկնայ դաշտ էրթալուց գեալուց ետ օրմ էլ շատ սաստիկ նեղուաւ շոգայից, ասաց՝ բէօշ ի, էսօր առնեմ էսա գեառները էրթամ էսա դիմացի պանցր սար, մէյ քիչ խօվնամ էնտեղ, իրիկվան նոր դառնամ գեամ տուն: Ասէն ուէրթալ մէկ էլաւ:

Մէկ էլ տեսաւ էնտեղ ծակիցմ մէկ աղուէս էլաւ դիւս, շոտմ ընգեաւ էն աղւըսու իսե, իպէ մէջ գեառներաց, կիտէր թէ էն էլ գեառն ի: Բիչմ վերջ տեսաւ որ էնտեխէն (այն կողմից) ուրիշ շատ տեսակ ջանաւարներ էլ (գաղաններ) էկան, ինոնք էլ կօռեց մէջ գեառներաց. էս պատճառաւ էն գեառները որ խարիր խատ ին, էլան էրկու խարիր խատ:

Իրիկուն՝ Դաւիթ ուրախ ուրախ ինոյնք խետ գեառներաց քշեց, իպէ մտաւ քեաղայք: Խօրօխպէրը որ հըմեն իրիկուն կել-

ներ Դաւթի դիմաց, էն իրիկուն տէսաւ որ սարն էլ աղուէս, կուզ, կոռարաշ, լապզտըակ չի մնացէ որ զըմեն էլ խետ գեառներաց պիրեր ի տուն: Ինոր խամար ժպտալով մօտեցաւ Դաւթին ասաց. Բաւամ թող դա, մի զօռէ, ինոյնք որ կըփախնեն թող էրթան, էն որ կըմնայ, տար գետմ, ինչ որ մնայ էն էլ մեզ խերիք ի:

Դաւիթը մտիկ չարաց, ապա զմեն էլ իպե մտուց մէջ քեաղաքին, ու ինչքը կնաց մտաւ տուն: Իրեկուն խօրօխպերն ասաց Դաւիթին. Ձէ, էսայ չելաւ, տիւ չես կանայ էսա գեառները արածայ, աղէկ ի որ քեանիմ խատ կով, եզ տանես դաշտ: Դաւիթն ասաց. Ոս, խա, խօրօխպէր, էն էրկէն ակնջները իմ խոզիյն կըխանեն, աղէկ ի որ մեր տաւրներաց խետ տրեցներաց տալըրներն էլ տանեմ որ պանմ առնեմ, ինոնցից էլ վաստակմ անեմ:

Մէկէլ առատուն, խօրօխպերը էսա կերպով մէկ ախագին նախիրմ կազմեց ու Դաւիթին յանձնեց, ապսպրելով ինոր որ դաշտից շատ չըզադանայ, ինքն էլ ամեն ցէրէկ խաց կըտանէր Դաւիթին:

Էսպէս քեաշեց օրմ էրկու, շոյգ նորէն զօռեց Դաւիթին, ինոր խամար ասաց. Ձէ, էլ չեմ կանայ դիմանայ, քիչմ էլ տալըրներ քշեմ էսա մէշա լըղի մէջ, (անտառ) որ մի քիչ խոփսամ: Եփ մտաւ մէջ մէշալըղին, մէկէլ տեսաւ էն տեղէն խոզմ էլաւ տիւս. Դաւիթ կիդցաւ թէ էն էլ տաւար էր, ինգեաւ իդիւէն էն խոզն էլ կօռեց իպե մէջ նախրին: Քիչմ վերջ մէկ մէկու ետեէն առջ, գեէլ, ուրիշ ջանաւարներ էլ էլան տիւս, ինոնք զըմէն էլ մտուց մէջ նախրին:

Որօխպէրը էն օր մոռցաւ Դաւիթին խաց տանելը, եփ տեսաւ որ էն իրիկուն Դաւիթ կանգնանայ՝ ասաց. Կէրէվայ որ էսօր էլ ինոր նորէն պանմ պատախեր ի, էլնեմ էրթամ դիմաց տեսնեմ թէ ինչ բնս ի (պատճառ կայ):

Մէկ էլ տեսաւ որ Դաւիթը ախագին նախիրմ իսկե առջև կուզաւ: Որօխպէր նորէն ծըծղալով մօտեցաւ Դաւթին, ասաց. Դաւիթ, մի զօռէ. ապա էն որ կըփախնի, թող տու որ փախնի, էն որ չի փախնի, մտու քեաղայք, էն էլ մեզ խերիք ի: Դաւիթ ասաց. Ձէ խօրօխպէր, չէ. ինչի՞ փախնէն, չէ որ քեանի շատ էլնեն էն կանդար իմ յաղն (վարձք) էլ շատ կէլնի: Ինոր խամար էն նախիրը զըմեն մտուց քեաղայք ու ինքն էլ կնաց մտաւ տուն:

Որօխպէրը եփ կնաց տուն, տեսաւ որ Դաւիթը շատ մալու մոռթ (տխուր տրտում) նստեր ի, ինոր խամար ասաց. Դաւիթ, բաւա, ինչ էլե քեյ ըսկնայ մալուլ մոռթ ես: Որօխպէր, ասաց Դաւիթ, էն տալըրները իմ խոզիյն խանին էսօր, էլ չեմ կանայ էսա գործն անի: Վսղ քեյ ուրիշ գործիմ պիտի դնեմ: Մէ-

կէլ օր խօրօխպէրն ասաց՝ արի՛ քեյ մէյ նետովու անեղմ՝ առնեմ, կնա՛ դաշտ ինդիլ սարեր քեարեր, աւ արա՛ (որս), պե իփենյք ուտենյք, իտարա՛ (բաւականանա՛նք) անենյք քեանի որ էս տարի թանդիւթեն ի, ուտելիք չըկնտվե։ — Խա՛, ասաց Դաւիթ, գեօ էդա ի իմ ուզած զաթի (արդէն)։

Խօրօխպէրը խօրօսա՛ նետովունեղմ առեց իտու Դաւիթին, ասաց՝ կնա էսա դիմացի սար, էնտեղ քեո գործը տե. չեղնի թէ մտնես էսա դաշտի մէջ, էնտեղ չեղնի որ փնաս տաս ուրիշներաց։

Իրիկուն որ էլաւ, Դաւիթը շատմ խաւքեր իզարկ իպի իտուր ուր խօրօխպօր կնկնյն որ իփի, ինքն էլ կնաց նստաւ վէր ախպրին՝ որ ուր արնոտ ձեռները լվայ։ Քեանիմ օր էսպէս անելուց ետ, առտերը հըմեն քեաղվան, մնաց մէկ պառաւու առտ, որ կորեկ էր։ Մէկէլ օրմ Դաւիթ տեսաւ որ էն պառաւու առտի մէջ անդար խազար ճնճղուկներ թափեր են կորեկ կուտեն։ Շոտմ էլաւ հասաւ էնտեղ կորեկէ առտ. շիտկեց ուր նետովուանեղ, իզարկ էն ճնճղուկներաց, ըսկուն որ չիւր իրիկուն խարիր խատից աւել ճնճղուկ սպանեց ու տուն իպե ինոնց։ Ինք նորէն կնաց նստաւ վէր ախպրին ուր ձեռները լուաց։

Էն ժամանակ պառաւմ էկաւ ախպրից ջիւր տանելու։ Եփ էն պառու աչք Դաւիթի հրեան ինգեաւ, խասաւ գեխ ինե, գեօմփմ իտու մէջ Դաւիթի գլխուն ու խազար մէկ իշունցով ասաց ինոր. Քեա տիւ Աստծուց խէր չտեսնաս, էլ ուրիշ տեղ չկէ՞ր քեո աւն անելու խամար, որ ըսկընա իմ տունը աւերիցիր, իմ առտը տակն ու վերե արիր, մէյ խատ կորեկ չթողիր որ ես իմ ապրուստն անի։ Ինչո՞ւ, քեո խօր պախչէն չես կնա՞յ աւ անի։

Դաւիթն ասաց. Մէրիկ, մի՛ պարկանայ, առէսա իմ զարկած զըմեն խաւքեյր քե ինոնյք խէսապի քեո զարմար զիեանը։ Ինչպէս Դաւիթը էն օրւայ զըմէն որս արած խաւքեր իտուր պառաւուն ու ինքը կնաց տուն մալուլ մոռլթ։

Մնաց չիւմ առաւտուն՝ կնաց մօտ խօրօխպէրն, ասաց՝ ա՞յ խերախոտ խօրեխպէր, խերիք չի՞ որ ձիկ ըսկնայ թողնիս, էլ պան չմնաց որ չարի, չիւր նախրորդութին էլ արի, մկայ էլ էլա նօճիր (որսկան). իմ խօր մալի, միւլքի մէջ չկան ըսկուն տեղեր որ ես էթամ աւանեմ, չենեմ ուրիշներաց մալի մէջ. թէ՛ ախըր իմ խօր խաս ըախչեմ կայ, թող որ ես մտնեմ էնդեղ գործ տիտնամ։

Խօրօխպէր, որ չուր ինոր չէր ուղի, որ ուրենյ տան թափաւորական վիճակն յայտնի անել ինոր. ասաց՝ էդա պանը քեո յայտնողի պէրանը կոտրի, դէ էլի էրթանյք որտեղ որ կուգես։ Շոտմ խրաման արաց սէյիսներաց (ձիապաններին) քեաչեցին

ձեանք, ձինմը ինքը խեծաւ, ձինմէլ Դաւթին խեծուց, ինգեան ճամփախ. քիչ վերջ խասան Դաւթի խօր խաս պախչէն:

Դաւթի եփ տեսաւ էն խաս պախչէն, ուրախութենից խելք գլխուց կնաց, չիւնքի տեսաւ որ էն պախչի մէջ Աստծու ստեղծած զըմեն անասունները ու խաւքեյր կըկնտուին: Էսա պաները տեսնելուն պէս, շոտմ խասաւ էն բախչից դիւս իխան էն զըմեն ջանավարներն ու խաւքեր ու ազատ արեց ինոնց զըմենին:

Պօրօխպէրը եփ տեսաւ էսա պաները ասաց՝ Դաւթ էդա ինչ կանես, թէ ախըր իտոնյք զըմեն քեռ խէրն ի պիրի ըստեղ, որ մենյք մեր ուզած վախտ գեանք մեր աւն անենյք: Չէ, ասաց Դաւթ, թող ինոնյք ազադեն. ես ինչ ժամանակ որ ուզեմ նորէն կանամ ժողվէ ինոնց:

Էնտիւց ետ Դաւթը մտաւ մէջ ուր խօր բախչին, ինոր լէնքն ու էրկէնքն պտտաւ: Պօրօխպէրը տէսաւ որ կախաւ Դաւթ, ասաց՝ Դաւթ, խէրիք ի, քէլի էրթանյք տուն, մեր տեղ զատն ի, չէլնի, գեող-տուալի պատախենյք, ես խալեոր եմ, տիւ էլ տղայ ես, սօրա չենք կանայ մեր անձը անգտի:

Աման (բայց) Դաւթ մտիկ չարաւ, ապաց չիւր մութը կոիւց ինք ճալա էնտեղտունք վը պտըտըտէր: Ստուց ետ Դաւթ տիւս էլաւ բախչից, դուռը փակեց ու ինգեաւ ճանբախ:

Ժամանակմ էրթալուց ետ, խօրօխպէրը շատ նեղացաւ, մութըն էլ կոիւց շիտակ, ինոր խամար ասաց Դաւթին. Արի էսա ճամբիւց քիչմ տիւս էլնենյք, նստենյք մեր խացն ուտենյք, քիչըմ էլ քյենք, խանգստանանյք չիւր առաւտուն՝ նոր ինենյք ճամբախ էրթանյք մեր տուն: Կնացին ճամբիւց տիւս տեղմ նստան, կէրան ուրենց խաց՝ էնտեղ Դաւթի քիւնը գօռեց, ինգեաւ քյնաւ:

Պօրօխպէրն էլ ուր գլխին իգի Դաւթի անի (վերարկուի) փէշի վէրէն քյնաւ, որ էլնի թէ, Դաւթ զանթնի, վեր էլնի, ինքն էլ ինոր խետ վեր կէնայ, էսպէս քիչմ քյնան չքյնան, մէկէլ կէս գիշերւան ժամանակ, Դաւթ յանկարծ վեր էլաւ, տէսաւ որ գիմացէն, կէս սահաթուան ծամբախ տեղմը ախագին բոցմը պալան պալան (բորբոքուած) էրկինյք կըպանցրանէր: Ոն, ասաց՝ աղորթ ի որ իմ խօրօխպէրը կասէր, թէ եփ մթնի, կէլնի որ գեող ու տուալ վէր միյ գեան, անպատճառ էսա կրակը էն գեողեր կը վառեն մե (մեղ) լէմպ (խարդախութիւն) անելու խամար:

Շոտմ վեր թռաւ որ էրթէր էն կրակի կողմ, մէկէլ տէսաւ որ ուր ապի փէշը խօրօխպօր գլխու տակն էր: Ինոր խամար շոտըմ խանեց գանակ, կտրեց ապի փէշը ու ինգեաւ ճամբախ՝ խասաւ էն կրակի մօտ, տէսաւ որ կրակը կըվառվի, աման մարդ չկայ էն տեղ, ձեռ կուտայ կրակին, կըտեսնայ որ ձեռը չիւրեցի:

Դաւիթը զանգարանքով կասի, այ տէր Աստուած, էս ինչ պանի Մէկէլ տեսաւ որ Աստուծոյ խրամանքով, խրիշտակմ իջաւ էնտեղ ասաց. էստեղ Աստուածածնայ եկեղեցու տեղն ի. որ քեռ պապիկ պարոն տէր Ներսէսը շինեց ու Մարայ Մէլիքն էկաւ աւերեց. պէտք ի որ տիւ էսա ժամտունը շինես ու մէկ օրուայ մէջ լըմնցուցես և էն ժամու մէջ մասնուես (հաղորդուես), որ Աստուած Ամենակալ քեռ գործին աջողութիւն տայ ու տիւն էլ քեռ սրտի մուրազին խասնես:

էսա խօսքն ասելուն պէս՝ խրեշտակը շոտմ աներևոյթ էլաւ:

Դաւիթն էլ Աստուծոյ փառք տալով, էն կրակի պիւլոր եռմ (գիծ) քեաշեց ու դառցաւ էկաւ մօտ խօրօխպէր, տէսաւ որ հալա կըքնէր. էն ժամանակ էսա տաղն ասաց՝

Խէրախոտ տիւ խօրօխպէր,

Խէր չունեմ տիւ պիտ անես խէրութեն,

Տիւ շինես Մարութայ պանցր Աստուածածին,

Ես-ես պիտի շինեմ զօռով:

էսա խօսք իրեք տիւ կրկնելուց ետ մէկէլ ձէն ինգեաւ խօրօխպօր ականջն ու զանթաւ, տէսաւ որ Դաւիթ կուլէր. առջին էլ ախազին կրակմ կէր: էն ժամանակ խօրօխպէրն ասաց՝ Դաւիթ, բալաս, ի՞նչի կուլաս: Դաւիթն ասաց՝ Տես, խօրօխպէր, էդա ինչ կրակ ի որ կըվառուի մեր դիմաց: Ձէնով Օվան ասաց՝ ինչ կրակ պիտի էլնի, կայ չկայ որ խովիւներն են որ կըվառեն տայնալու խամար: Ձէ, ասաց Դաւիթ, սխալ ես. արի էրթայք մօտ, տես թէ ինչ կրակ ի էն: Շոտմ էլան էրկուսը մէյտեղ կնացին դէխ կրակ: էն ժամանակ Ձէնով Օվան տէսաւ որ էն կրակի պիւլոր: եռմ կայ քեաշուկ, ասաց՝ տղայ էս ինչ եռ ի էսա կրակի պիւլոր: Դաւիթն ասաց՝ ես քեյզնից առաջ էկայ էստեղ, ու էն եռը քեաշեցի, չիւնքի (որովհետեւ) կուզեմ որ ըստեղ շինուի Ս. Աստուածածին եկեղեցի, էն պայմանով որ մէկ օրէն շինուի լըմնայ, ես իմ ճաշակն առնեմ. էն տեղ էլ պէտք ի քեառսուն վարդապետ, քեառսուն տէր տէր, սարկաւագ ու տիրացու մնան կուզեմ:

Օվան ասաց՝ էտա զըմէն աղէկ, աման մէկ օրուայ մէջ շինելը կարելի չէ. ապա պիտի որ ձիկ քեառսուն օր ժամանակ տաս: Դաւիթն ասաց՝ շատ աղէկ, թող քէո ուզածի պէսն էլնի: Աղորթ որ Ձէնով Օվան կանէր էն ժամ մէկ օրուայ մէջ շինի, աման էն ժամանակ Մարայ Մէլիք ուր վէրկին (հարկեր ժողուելու իկեր էր, կը վախէնէր որ գէյր ուր շինածը քեակէր, ուր միտքն էր որ էսպէս ժամանակ առնելով անգնացուցէր (յետաձգէր) որ Մէլիքը դէՖ (ռադ) անէր, նոր շինէր էն ժամտուն:

Մենք գիտենք որ Օվանը շատ պանցր ձէն ունէր. ինոր

խամար էլ ինոր անունը Ձենով-Օվան էր: Ինոր ձենը լսկուն պան-
ցըր էր, որ եփ պօռալու էլնէր, ինոր ձենը չիւր քեառսուն օրուայ
ճամբախ կէրթէր կըխասնէր: Ինոր խամար էլ էլաւ պանցը տեղմ
ու աշխրի չորս կողմ պօռաց, որ զըմէն տեսակ ասնֆներ (արհես-
տաւորք) էն տեղ գեան ժողվեն էն ժամ շինելու խամար: Ինոր
ձենը չորս կողմ լցուաւ, մէկէլ քիչ ետք քսանչորս ասնֆի ուսթէք
իրենց պանորներով մէյտեղ էնտեղ թափվան, ժամ-տան խիմը
թալեցին, օխնեցին չիւմ իրիկուն լմնցուցին պոծան, մնաց մէկ
սեղան, էն էլ ասին թող մնայ մէկէլ օր կըշինենյք:

էն գիշեր հըմէնքն էլ կնացին ուրեց տեղեր քյնան, մէկէլ
առաւտուն եփ զարթան, էկան տեսան՝ որ ուրեց շինած ժամ-
տունը զըմէնքն էլ քեակվէ, խիմ խորիս էլեր էն դէվերաց ձեռնով:

Դօրիս հըմէնն էլ նորից թափան էկան, ձեռ ձեռաց տուին
չիւր իրիկուն շինեցին լմնցուցին, մնաց մէկ սեղան, էն էլ մէկէլ
օրուան թողին, կնացին քյնան: Էն մէկէլ առաւտուն վեր էլան
տեսան՝ որ դէվերը նորէն քեակեր ին, խողին խաւաար են արե:
Դաւիթ եփ եկաւ տեսաւ որ ժամ չկայ, ասաց՝ խօրօխպէր, թէ ես
քիչ ասի, որ ժամ շինուի, լմնայ որ ես էլ իմ ճաշակն առնեմ:

Պօրօխպէրն ասաց՝ լոնչ էս ուսթէք պակաս են մնացէ, ինոր
խամար էլ չկարցան պոծնի: Նորէն էլաւ պանցը տեղմ կայնաւ,
պօռաց աշխրի չորս կողմ, մնացած ուսթէքն էլ կանչեց, որ քիչ
վերջ էկան, աման ինոնցից մէկը թօփալ էր, մէկը չնչն էր,
մէկն էլ պնչատ էր: մնացածն էլ՝ մէկ աչքէն: Իսոնյք էլ մէկէլ-
ներաց խեռ միացան, ու էն եկեղեցին շինեցին լմնցուցին, քեառ-
սուն խատ էլ վարդապետ, տէրտէր, սարկաւազ ու տիրացու պե-
րին, պատարագ արին, Դաւիթ մասնուաւ, ուր սրտի մուրազին
խասաւ:

էն ժամանակ խաչ պատրաստին, խաչվառ վէր Դաւիթի աջ
թևին, էն ժամտու անուն էլ զրին Մարութայ պանցը Աստուածու-
ծին:

Մէջ Սասուն մէջ Մարութայ սարը գեյտմը կընցնէր, Դա-
ւիթն ասաց. Պէտքէ որ էսա գեյտի վէրէն էլ կամուրջմ շինուի, որ
չէլնի թէ կամուրջ չէլնելու խամար շատերը ինեն գեյտ:

Եփ էն կարմնջի խիմը թալեցին, ամեն թաղած քեարը հեռ
կըտանէր, խիմ չէր պոծնի: Էն ժամանակ Դաւիթն էլաւ սարսից էն
տեսակ ախազին քեարերը կլորեց տակ, որ մէկ քեարը քեանձ
ճոշ տունմ էր: Էն քեարէրը կարմնջի չորս խմեր թալեցին, էն
քեարերաց վէրէն էլ ուրիշ քեարեր շարեցին, քիչ ետ կարմունջն
կապեցին պոծան, ըսկուն լէն էր էն կամուրջը որ երկու սէլը

կուշտ կշտի (կուռ կոան) կընցնին, էն կարմնջի անունն էլ դրին Դաւիթի կարմունջ:

Դաւիթն էլ էն ժամտնից էրկու սահաթի չափ զադ ուր սարէնը (պալատը) կայնըցուց, ինոր առջնն էլ տնկեց խառ բախչէմ, Աստըծու ստեղծած զրմէն անասուններ ու խաւքեյր էն պախչի մէջն իդիր: Եփ էսաց զրմէն պաներ պոծաւ, ճիս ասաց ու նստաւ էն տեղ ուր քէֆն քեաշելու:

Քեանիմ օր ետք, Դաւիթ ուր խօրօխպօր խետ իջան Սասուն աչքէ ընցուցելու խամար թէ ինչեր էլէր դառցեր էնտեղ:

Դառնանք Մսրայ Մէլիքին.

Մսրայ-Մէլիքն էլ ճոչացաւ, պսայլաւ, էլաւ Մսրայ թագաւոր, ուր խօր տեղ: Թագաւոր էնէլուն պէս, ուր մարդերն օրօխկեց Սասուն որ վէրկին (հարկեր) ժողվեն. քսան, եռսուն փէյլէվաններով, իսոնք Մսրայ մէլիքի պէրնով թուղթ պերին Ձէնով Օվանին: Էն թղթի մէջ գյրած էր, թէ քեառսուն ըղտու պեռ ոսկի կուզեմ քենէ, ուղտերն էլ խետ, էն քեառսուն ըղտուրաց խետն էլ կուզեմ քեառսուն խատ էրկնարօյ (երկարահասակ) կնիկ, որ էն ըղտերը պանան. քեառսուն խատ էլ կտրիճ աղջիկ կուզեմ՝ որ գեան թագաւորու տան մէջ էրկանք աղան:

Ձէնով Օվան եփ էն թուղթ կարգաց, ինոր կամբյ կատարելու իդվէն էլաւ: Թլօլ Դաւիթն էլ որ ճաշակն առնելուց ետ, ուր լէզունը շիտկրեր էր, էլաւ նորէն դեխ ուր աւ, կնաց էն պառուռ առտի մէջ էլմ էլ ճնճողուկ զանելու: Մսրայ Մէլիքի մարդերն էլ գեաղտիկ կանչեց Օվան ու ասաց՝ առէյք ծեր թագաւորու ուղածքն ու կեղտանց կնացէյք որ Դաւիթ չիմնայ: Ինոր խամար որ էն կաշխատէր որ Դաւիթ միշտ տիւս տեղրանք մնայ, որ չէլի թէ իմնա, կռիւ անի խետ ինոնց ու գիրենք փորձանքիմ մատնի:

Ձէնով Օվան եփ Մսրայ-Մէլիքի ուղած քեառսուն աղջկները ժողվելու վրայ էր, տէսաւ մէկ աղջիկ կըպայսի. ինոր խամար օրօխկեց էն պառուռ մէկ աղջկայ ետեն էլ իպի, որ ինոնց խետ խառնիր:

Դաւիթ եփ ուր զարկած խաւքերն առեց էկաւ, նստաւ վէր ախպրին, ուր ձեռնէր լուէր, մէկէլ էն առտի տէր պառաւը, փանջ ձեռն, էկաւ որ էտ ախպրից ջիւր տանի: Էսա պառուռը եփ տեսաւ Դաւիթին, գեօփմ (բռունցք) իզար մէջ ինոր գէյլխուն, իշուն տալով ասաց. Արնաթաթախ մեռնես, նորէն իմ առտը տակն ու վրայ արիւր քեռ աւի խամար, ինչի՞ք, քեռ խօր պրիշակ (աւիրակ) միս չկա՞յ որ աւ կանես, էն էլ իմ առտի մէջ, որն իմ ումուտ ապաւէն ի:

Ինչի՞ք, քեռ խօրօխպէրը Մսրայ Մէլիքի խամար փարսյ ունի

տալու, մսի փանայ չկանայ տայ, թող զէսա իմ մէկ խաւիկ աղջիկն էլ քեռ խօրօխպէրը խլեց ձեռնէս, Մարայ Մէլիքի ուզած քեարսուն աղջիկներաց խեռ ինոր օրօխկելու խամար, ըսկնայ մեր տուն աւիրեց, մեր դուռը քեանգեց: Ասաց խեղճ պառաւը ու սիրտ պլելով պաշլայեց (սկսեց) մէկ ձէնով լալ ու անիծել Դաւթին, ինոր եօթ պոռախն:

Դաւիթ պառաւ խօսքերը եփ լսաւ, ինոր առջև թալեց (ձգեց) ուր զանկած զըմէն խաւքերն ու վազեց քեաղայք: Եփ քեաղայք մտաւ, տեսաւ որ խօրօխպէր երեսուն ինն ըղտապեռ ոսկի չափեր էր, մնացեր էր մէկ ըղտու պեռ:

Պօրօխպէր եփ տեսաւ Դաւթին, շատ վախեցաւ, ասաց ուր մտքի մէջ, վախ քեռ ոս կոտրէր, ինչ կէլնէր, թող մի քիչմ էլ անգշնհր(ուշանալ), չիւր ես պոծնի, մկայ ինչ անեմ իսոր խեռ, մէ փոթորիկմ պիտի իսկի (ձգի):

Ֆէրիզ փէյլվանի մէկը որ հըմէնի ճոշն էր, մէկ կողմ աթոռի վէրէն ոտը ոտաց վրայ թալեր էր նստեր էր: Պանկանալով ասաց Ձէնով Օվանին. Տօ էտ ինչ կանես, ինչի պակաս չափեցիր, խօրօտ չափի:

Դաւիթ ինքն էլ պարկանալով վէր ուր խօրօխպօրն ասաց. Աղորթ կասի, ինչի իմ ախպօր վէրկիք (տուրքեր) խօրօտ չես չափի. ըսկուն կէրենայ որ էն մէկէլնհրն էլ ըսկնայ պակաս ես չափե, ասելուն պէս՝ մէկէլ պեռները զըմէն գեյտին թափեց. նորէն պաշլայեց չափել. աման չափը գլօխ վեր դառցուց, ոսկիքն էլ իլեց վէր չափի ուքին, դառցաւ էն լցածն էլ փէտով սրբել. ըսկուն որ պանմ էլ չմնաց վէր չափին:

Քեանիմ տեր էսա տեսակ չափելուց վերջ, էն ֆէրիզ-փէյլվաններայ ճոշը պանկացաւ ու ասաց ուր մարդերայ. Պասէյք շոտմ էսա եէթմու (որբի) վէրէն, շան սատակ արէյք զինք, էն վո՞վ ի որ մեր թագաւորու վէրկին չափել տայ: Շոտմ էրկու իրեյք խոգի խասան գելի Դաւիթ որ պոնեն, Դաւիթ շոտմ վէրուց չափ իզարկ ինոնց ճոշի գլխուն. որ խելք կնաց, ու գեյտին կլորվաւ: էն չափի փէտն էլ առեց ձեռ ու ինգեաւ մէկէլնհրաց իտե. հըմէն մէկին մէյ մէյ փէտ զանելուն պէս, որու թեւը կոտրեց, որու գլօխ ջնջեց, որուն էլ աչք խանեց ու մէյ մէյ տեխ փախցուց:

Ըստիւց ետ խասաւ գելի ինոնց ճեռչ, քեաշեց ինոր էլ ատմները, կտրեց քիթը ու ակնջներ ու թելիմ մէջ շարելով կապեց ինոր ճակատն ու ասաց. Դէ կնացէյք, ձեր թագաւորուն պարե արէյք, ասէյք, թէ քեռ տէսած Դաւիթ գեռ ըսկնայ Դաւիթմ էլե, թող զէս (զայս) ինոր խօր քեակած ժամտուն էլ շինի, ուր ձեռնից, ինչ որ կուգեայ թող անի:

էս կերպով էն ֆէրիզ-փէյլվանները խաղբյ խատիկ էլան ու կնացին, էլած չէլած պատմեցին Մսրայ Մէլիքին: Մսրայ Մէլիք եփ լսաւ էսա պանները շոտմ կանչեց ուր վազիր Կուզ Պայտին ու ասաց՝ կուզեմ որ խետդ առնես քսան խազար ֆէրիզ փէյլվան, էրթաս Դաւթի շինած ժամ քեակես, առնես հըմէն վէրկիյք դառնաս:

Կուզ-Պայտին շոտմ ժողվեց ասքյրներ ու քշեց չուր (մինչև) Փրէ պաթմանայ կարմունջ մէկ: Էնտեղն էլ իզարկ ուր չատրներ ու նստաւ խաց ուտելու: Խացից վերջ տէսաւ որ դիմացի սաղլը-ղից (եղեգնուտ) մէյ խատ եապանի (վայրի) եզմ կէլնի տիւս. տեսաւ որ էն եզան ականջներ կրնմանին Դաւթի ակնջներաց: Կուզ-Պայտին շոտմ խրաման արաց որ պոնեն էն պուզէն (նոխազը) ինոր պիրեն: Շոտմ էլ պոնեցին եզը ու պերին Կուզ-Պայտի մօտ: Կուզ-Պայտին էլ խասաւ էն եզան ակնջներ կտրեց, տեղ-րոնքից մէջ իզեր ու թալեց ուր չանթի (պայիւսակ) մէջ: Էնտիւց ետ խրաման արաց ասքյրին որ ընցնեն կարմունջ, ու քշին չիւր Մարութայ սար մէկ: Ասքեար (զօրք) եփ Մարութայ սար խասաւ, էն ժամտուն սարմիշ արաց (պարեց), եօթն օր, եօթ կիշեր կոռան աման էն ժամտան դուռը չբացին վէր Կուզ-Պայտինին:

Եօթն օրից վերջ՝ Կուզ-Պայտին իպե էն եզան կտրած ականջներ էթալ էն ժամտնից ներս ու ասաց. Ես ձեր մեծաւորն սպաներ եմ, թէ չէյք խաւատայ, տեսէյք ինոր ակնջներ: Ժամտան միաբաններ եփ տէսան էն ակնջներ՝ ասին սարսափելով. Եփ էն մեր քօչաղ Դաւթին սպաներ ի, էլ մենյք սրտիդ կըմնանյք, ինոր խամար էլ բացին ժամտան դուռը ու թասլիմ էլան: Կուզ-Պայտին էլ ու ասքյրով կոռմ արաց (զրոհ տուեց) ու ներս մտաւ, ուր ասքյրներաց խրաման խանեց, զարկին էն քեառուն վարդապետներ ամէն միաբանների խես, ինոնցից մէնակ մէկ տիրացու կառցաւ ուր անձն ազատել ինկած լէշերաց տակ մտած:

Եփ զըմէնին էլ սպանեցին, ժամտուն էլ թալանեցին, քեաշ-լան մէյ կողմ. էն սաղ մնացած տիրացունը տիւս էլաւ լէշերաց տկից, վազեց չիւմ Դաւթի սարէն մէկ: Տէսաւ որ Դաւթը ու սարի մէջ սաղ սէլիմ (ողջ) նստեր ի, սուֆրէն էլ առջև. Ասածու ստեղծած հըմէն բարիքն էլ վէրէն, եօթ տարուան զիյնու խես կուտի կըլսմի քէֆ կանի:

Դաւթ եփ տեսաւ էն տիրացուն, ասաց ուր խօրօխպօր. Մէկ էլի տես, տիրացունը ի՞նչի իկեր ի, չէլնի թէ ժամտան խունկն ու մոմը պայսեր ի, դուէյք թող տանի:

Ձէ, պօռաց էն տեսէն արնաթաթախ տիրացունը, ոչ խունկըն ի պակաս, ոչ ձէթն ու մոմ. ապա Կուզ-Պայտին էթալ վէր

ժամտան. մինչք զուռը փակեցինք ներս մտանք, եօթ կիշեր,
եօթ ցերեկ կուռանք ու դիմացանք, մէկէլ անկարծ ջուխտմ ա-
կանջ էթալ ժամտնից ներս, ասաց. ես ձեր մեծաւոր Դաւիթն սպա-
ներ եմ, որ չէյք աւատայ տեսէք ինոր ակնջներ, եփ լսանք, էլ մե
կորսնցուցինք մեր կսկեծէն. մեր յոյս կտրեցինք, ժամտան դու-
ռը բացինք, թեւում էլանք թէ չէ էնիկ պիտի չյաջողէր: Կուզ-
Պայտին էլ ուր ասքյրով ներս մտաւ, կոտորեց ժամտան հըմէն
միաբաններ, թախեց էլած չէլածը, մէնակ ես ազատուայ, էկայ որ
ծեղ պատմեմ: Ժամտուն էլ թախելուց ես քեակեց, խիմը խոտիս
արաց:

Հէյ վախ, պողաց Դաւիթ ու լալով ասաց.

Աչքերը թող կուրնէր Դաւիթին,
Ձեռները թող թիւնէր Դաւիթին,
Ոտները թող կոտրէր Դաւիթին.

Որ չգէյին ինոր ասին,
Թէ Մարութայ պանցր Աստուածածին,
Գեար չի մնացէ վեր քեարին.

Ոչ էլ խելում ուր սպասին:

Էս խօսքն ասելուն պէս կուրցան ուր աչքեր, թիւցան ձեռ-
ներն ու ոտներ, էլաւ կոճմ ինգեաւ. մէջ ուր սարին: Էնգեխէն
եփ խօրօխալէրը տեսաւ, ասաց. Դաւիթին. Բալա, էդ ինչ սև պե-
րիւր վեր մեր արևուն, քեո պէնով քե անիծեցիր, էլար կոճմ ին-
գեար մէջտեղ. թէ տիւ ախրը խաչ պատրաստին ունես վէր քեոյ
թեին. իշա (յիշեա) Մարութայ պանցր Աստուածածին, որ դառ-
նաս առջի Դաւիթ, խասնես վէր քեո դուշմին, զանես, ցրուես,
շինես Մարութայ պանցրիկ Աստուածածին, խասնես քեո սրտի
մուրաղին:

Ու, ասաց Դաւիթ,
Կիշամ խացն ու գինին, տէր կենդանին,
Կըկանչեմ Մարութայ պանցր Աստուածածին.
Որ խաչ պատրաստին խաչն ի իմ թեին:
Ես խասնիմ իմ ազգի սաղութնին.
Էթեմ կոխեմ վէր դիւշմին.
Դառցուցեմ մալերն Աստուածածնին,
Որ ինոյնք չմնան գերի անօրենին.
Նորէն շինեմ էն եկեղեցին.

Էս խօսքերն ասելուն պէս՝ փոխուաւ Դաւիթ, պացուան աչ-
քերն, շիտկուան թեքերն, սաղացան ոտքերն ու Դաւիթն էլաւ
չանց առաջն էլ զօրեղ: Վէր թռաւ, ուր սարից իջաւ տակ, տե-
սաւ էնտեղ միէկ չինարի ծառ, իշաց ուր խաչ պատրաստին, ձեռն

էթալ չինար ծառին, քեօքեախան արաց էն ծառն ախագին, իդեր վէր ուր թեին, ինգեաւ ետե դիւշմին. խասաւ վէր Կուզ-Պայտին, ուր որ ուր ասքլըի խեւ մէյտեղ ուրախութենով կերթէր: Դաւիթը էն ծառը ծեռքին պոնած ինգեաւ ինոնց իդեովէն. ինոնցից կէսը գէտի մէկ կողմ, կէսը մէկ կողմ, աջից ու ձախից իզարկ, զըմենն էլ մլեց մէջ գեյտին, էն դիւց էլ խասաւ վէր Կուզ-Պայտինին:

Կուզ-Պայտին իրիշկաց տէսաւ որ գեյտի ջիւր զըմէն ջանգալ ի կտրե, մէկ էլ դառցաւ իտվանց, տէսաւ որ Դաւիթը գեօ ախագին ծառմը պոնած կայնի վէր ուր գլխուն, էն ծառը ուր գլխուն զանելու խամար:

Էս որ տեսաւ Կուզ-Պայտին, քշեց ուր եօթ ոտնէն ձինը խրեղէն. փախաւ կէծակի պէս ու ազատուաւ:

Դաւիթը շոտմ խասաւ վէր ինոնց տարած ժամտան մալերաց, ետ տառցուց, ետ էկաւ, նորէն շինեց Մարութայ պանցր Աստուածածին. քեան առջինն էլ խօրօտ ու անգիյն, նորէն կնաց ուր քէֆն աչքեց ուր նորաշէն սարին մէջ նստաւ:

Դառնանք դեիս Կուզ-Պայտին:

Կուզ-Պայտին խեւ ի խեւ վազեց կնաց չիւր Մսրայ Մէլիքի մօտ մէկ պատմեց հըմէն ընցածն ու տառցածը: Էն ժամանակ Մսրայ անալին (ժողովուրդ) ուրենց ոչխարներաց պրթերը կըտրեր ին ու գեյտի մէջ կըլւին: Կյտերաց (կանանց) մէկը տէսաւ որ Կուզ-Պայտին էնդեխէն կուգեայ մալուլ մուռթ, պնպուլն էլ խեւ, արտսնքյն կըթափէր քիթ պէնէն վէր: Շոտմ ձէն վէրուց ու ասաց.

Կուզ-Պայտին յուստ կուգեաս լէրան լէրան,

էդ պէս պնպլոտ (խնքոտ) քեո քիյթ պէրան.

Տիւ էկար. ամա մեր էրկնէրը ոչ կան ոչ կերեան:

Կուզ-Պայտին էլ վէրուց էն կնկայն ասաց.

Հէյ գիյտի հէյ օռօսպի (անառակ),

Գեալ տարի կուգեան գէյտեր.

Կըպերեն ձե եղ ու չորթան:

Ես կիտի որ Սասունը էր դաշտ ու դուրան.

Ես չըգիտէ որ էնիկ էր քեարէ կապան:

Ասաց էս խօսքեր ու նորէն կնաց մօտ Մսրայ Մէլիք ու ձէն վէրուց էնուր էլ ասաց էն խօսքերը:

Կնացի խասայ իմ մուրադին,

Թալնեցի ինոնց եկեղեցին.

Քեարմ էլ չթողի վէր քեարին.

Էկայ խասայ վէր Սասնայ գէյտին,

Մէկ էլ տեսայ քօշախ Դաւիթին,

Թիւին դրած էր ծառմ ախազին.
 Իզարկ աջ ու ձախէն.
 Ու ասքորներն իլից մէջ գեյտին,
 Ես մենակ չպատախայ ինոր թափին,
 Եկայ որ պատմեմ իմ թագաւորին:

Մարայ Մէլիքն ասաց. Հէյ կիյտի հէյ խիեանէթներ (նենգաւորներ), խարամ էլնի էն ձեր կերած խաց. դէ կուզեմ որ մէկէլ պատրաստութեան տեսնայք, ու քշէյք վէր էն Դաւիթին, տեսնանյք թէ էնիկ ինչ մարդ ի:

Հնա, շոտ կուզեմ քեառսուն խարիբ խազար անրեղ անմորուս տղայ, կուզեմ քեառսուն խարիբ խազար խատ էլ խալիոր, քեառսուն օր է ձե մօհլաթ (ժամանակ), իմ ասածիցս մէկ խաթմար էլ գեյտին պիտի չըմնայ:

Քեառսուն օր թըմըմաւ, կուզ-Պայտին ժողվեց Մէլիքի ուզած հըմէն մարդեր, կնացին Մարայ սարերն ու քեարեր պոնեցին, զարկին չատրներ ու նստան: Մարայ Մէլիքն էլ էլաւ խէծաւ ուր մարայ ֆիլ (փիղ), քշեց ասքեար ու կնաց Սասունի վերէն: Սասնայ սնօր խասնելուն պէս, չատրներ կայմիշ (հաստատեց) արպց ու նստաւ: Էն տեղէն թուղթմ գյրեց խուր քեամուն, որ տանէր խասուցէր Օվանի ձեռ:

Էն թղթի մէջ գյրած էր թէ, էն քեռ կօչախ Դաւիթ օրօխկեա գեա վէր ձիկ կռիւ, տեսնանյք թէ էն ինչ մարդ ի: Մէկէլ ասքորներաց մէկը վերոդց ասաց՝ Խնչ պէտք կայ էտա թուղթ թանքիյն, մեզի խրաման արա որ մենյք քշենք չուր Սասուն մէկ, էն սասում Սասունը շիկենյք քեյզի պիրենյք, էն կօչախ Դաւիթի խեա, ինոր անունը աշխարի իրենից վերցնենյք մէյ տիր:

Խալիորներաց (ծերունիներից) մէկն էլ վերուց ասաց. Խնչ պէտք կայ քշել էրթալուն, վառել թացն ու չոր մէյտեղ, ապա պէտք ի որ իմաց տանյք Ձէնով Օվանին որ գեա, մեր վերէն, քեամալն Խնչ պիտի էլնի էն եթիմ (որը) Դաւիթին:

Մարայ Մէլիքն էն մտքով գյրեց թուղթն խուր քեամուն, քեամին էլ թուղթ տարաւ խասուց Ձէնով Օվանին ձեռ:

❧ ❧ Ձէնով Օվանը պատասխանեց Մարայ Մէլիքին թէ՝ ձիկ եօթն օր ժամանակ տուր, ես կուզեամ մօտ քեյ, ռազի կանեմ (կըրաւականացնեմ):

❧ Մարայ Մէլիքը ընդունեց Օվանի խնդիրը, եօթն օր ինոր ժամանակ խուր:

Դաւիթն էլ նորէն ուր աւի խեսն էր պառվո առտին մէջ:

Եփ աւից (որսից) դարձաւ, վէր ախպրին կըլուացուէր, էն պառաւ նորէն փառչ ձեռ էկաւ ջիւր տանելու: Եփ տէսաւ Դաւի-

թին, գեօփմ իզարկ ինոր գլխուն ասաց՝ անեծուկ, տիւ ան թէօ-
պա-թէպիյէ չէլսր, էլմ ինչլք ես ինգեյ մէջ իմ առտին, տիւ չես
կիտե որ Մարայ Մէլիքը մեր դուռը կոխեր ի. չիւր մեր քեաղքիյ
կիյտերն էլ պիտի տանի եէսեր (գերի): Իտոր ճարը չէք մտածե
ինգեյր էք խետ ձեր քէֆին:

Դաւիթն ասաց. էյ մամիկ, ես ինչ անեմ, ոչ ձի ունիմ, ոչ
սելախ (զէնք):

Պառաւն ասաց. Ինչլք, դեոր ի քեո խօր Գիւռկայ ջալալին.
թամքն (թամբ) սէտէֆին, թուրն կէծակին, կարէնը կատիֆէն,
կաւուխ գիւլուխին (գլխարկներ), սօլերը պօղպտէ, խալըֆներն
երկթէ: Ինոյնք զըմէնն էլ քեո խօր մեռնելուց իտե տիւս չեն
խանվե: Կնա խօրօխպօրտ մօտէն ուզի ինոյնք. կնա կուի վէր
գիւլմին թէ կանաւ. ինչ կըխասկընաս էդա աւից, ու մեր տունն
էլ կըքեանդես էս պէս, իմ կորեկէ առտ ոտքի տակ կուտաս:

Դաւիթ եփ էսա խօսքերը լսաւ, շատ ուրախ էլաւ. խանեց
շոտմ մէյ ճանկ ոսկի իտուր պառուռն ուր առտի փնաս, ու վա-
զեց դիւ տուն, էլաւ վերի օդէն ու նստաւ մալուլ մոռթ:

Տնեցիք հմենն էլ ուրախանալով ինոր մօտն էկան, քէֆը
խառցնելու: Եփ տեսան Դաւիթին էնպէս մալուլ մոռթ՝ խառ-
ցուցին թէ ի՞նչ էլի քե: Դաւիթը իսկի պատասխան չիտուր. էլաւ
կնաց մտաւ քիւն չիւմ առաւտուն՝ եփ զարթաւ, ձէն իսկեց ուր
գլխին ու ասաց՝

Որօխպէր, տիւ խէրախոտ խօրօխպէր,

Պէտք է որ տաս Գուռկու ջալալին,

Թէ չես տայ, կառնեմ զօռով:

Որօխպէրն էսա խօսքերը եփ լսաւ՝ կնաց Գուռկու ջալալին
առցկեց, փայխից տիւս եխան, որ եօթն տարի էր փայխի (գոմի)
մէջ կապուկ մնացիւր էր. չիւր էն փայխի դուռն էլ ծածուկ էր,
առքից (առաստաղի) էրտսից կուտին ինոր թայինը (կերը) որ էր
թուզ ու խմորեղէն:

Ձէնով Օվանը եփ էն ձին թաւթին թնալիմ արաց, ասաց,
ափսոս որ Գուռկու ջալալին էլաւ Սասնայ տնիկ:

Դաւիթ նորէն ձէն իսկեց գլխին ասաց՝

Ուէրախոտ տիւ խօրօխպէր.

Պէտքի որ տաս թամքն ի սէտէֆին.

Թէի չի տաս, ես կառնեմ զօռով:

Ուէր չունիմ տիւ պիտի անես խէրութեն,

Պէտք է տաս թամքնի սէդէֆին, կաթէն կատիւֆէն,

Թէ չի տաս կառնեմ զօռով:

Ուէրախոտ տիւ խօրօխպէր,

Պիտ անես ձիկ խէրութեն,
 Պէտք ի որ տաս կալուի-քիւլախին,
 Պողպտէ սօլիւր, խալաւն էրկթէն,
 Թէ չես տայ կառնեմ զօռովէն:
 Խէրախոտ տիւ խօրօխպէր,
 Պէտք ի որ տաս թուրն կէծակին.
 Թէ չի տաս կառնեմ զօռով:

Ձէնով Օվանը էսա խօսքերը լսելուն պէս, իպէ Դաւթի ուղածները, քիւլախն իպէ ճոշ էլաւ ինոր գլխով, ըսկուն որ եօթն կիլըր բամբակ լցրին մէջ ճօրով (հազիւ) էկաւ ինոր գլխով էլաւ: Պողպտէ (մազնիսէ) սօլիւրն էլի էն քեազալիք (նմանապէս): Ինչ իսէ, սազուաւ Դաւթ, վերէն կապեց թուրըն կէծակին, ինոր տակն էլ աւելցաւ, էլաւ խէծաւ Գուռիւ ջէլալին, վեր թամքի սէղէֆին, ինգեան ճամբախ: Ձէնով Օվանը եփ տեսաւ, վերէն տասց. Դիոր կերթաս: Դաւթ ասաց. Դիոր պիտի էրթամ, չես կիդե, կերթամ վեր Մարայ Մէլիքին կոիւ, կուտամ ինոր պատասխան:

Էրթալդ աղիկ ի. ասաց խօրօխպէր, աման հէլէ տիւ տղայ ես, ինչ ժամանակ որ ճեռճանաս, էն վախտ ինչ որ կուզես արա:

Դաւթ ասաց. Ձէ, խօրօխպէր, ինչ որ էլ էլնի՝ ես պիտի էրթամ:

Խօրօխպէրը եփ տէսաւ որ ճար չկայ, ասաց. Քեռ մօր քեռ ճակատ, դէ կնա, աման ինչ որ կասեմ աղէկ մօրիկ արա:

Ձիւն իսկի չզօռես, դիոր որ կայնելու կէլնի, էնտեղն իջնես տակ, գեամը (սանձ) պէնից չխանես. կըլուաւ ու կըրթողնես որ արածայ, տիւն էլ կըլուացուես աղէկմ ու էն ջրից կըխմես: Կիդցած էլնիս որ էն կայնած տեղ պողպտէ սունմ կայ, պէտք է որ քեաշես քեռ կէծակի սուր, մէկ տիւր զանիս էն սուն, թէ մէկէն կառցար կտրել էն սունը, աղէկ ի. կնա, թէ չէ, ետ տառցի. մէկէլ քեռ Ներսէսին ու խաչ պատրաստին սօթթը չմոռանաս:

Եփ Դաւթ ճամբախ ինգեաւ, Ձէնով Օվան ասաց ինոր լալով. Ափսոս, ափսոս, խազար ափսոս, որ քօշախ Դաւթը Սամանց տնից տիւն էլաւ:

Դաւթ շատ կնաց, քիչ կնաց, խասաւ մէկ ախպրիմը գլխի ու ձիւր շոտմ էն տեղ կայնաւ. ինքը ձիւրց տակ իջաւ, խանեց գեամն ինոր պէնից, աղէկմ լուաց, ինքն էլ լուացուաւ ու էն ձիւրը թողեց որ արածայ:

Մէկէլ տեսաւ որ էնտեղ աղորթմանց մէջ պողպտէ սուն մը կէր, շոտմ քեաշեց ուր թուրըն կէծակին ու ասաց.

Կըյիշամ խացն ու դիյնին,
 Տէր կենդանին,

Մարութայ պանցր Աստուածածին,
 Նաչ պատրաստին որ խաչուի Դաւթի աջ թևին:
 Որ քեաշեմ թուրըն կէծակին,
 Ձէլնի թէ իմ դարպն էրթայ քիւսնը քեամին:

Ասեղն ու զանեղն մէկ էլաւ, կտրեց կէս տեղէն էն պողպտէ սունը, աման էն կտրած սունը էլի նորէն իրար վերայ էկաւ ու սունը չինգեաւ գեյտին:

Դաւիթ եփ տէսաւ էսա պանը, շոտմ մոթաւ, ու պառկաւ էն ախարի գլխի քյնաւ. Աստուծոյ խրամանքով անկարծ մէկ թափով քեամիմ էլաւ, իզարկ էն սան ու գեյտին շոջեց: Ձինն էլ էն ժամանակ էկաւ կայնաւ Դաւթի գլխուն վերէն, ուր առջի ոտով Դաւթին արթնցուց: Դաւիթ եփ վարթնաւ, տէսաւ որ ձինը ըսկուն ի լցուե, որ էլերի քեանձ սարմ. տէսաւ որ սունն էլ շոջվե, ինգեյ գեյտին: Եփ տէսաւ էսա պաները շոտմը վեր էլաւ, պագեյց ձիու ճակատը: Ձիւնքի (որովհետեւ) էն ախարի անմախական ջրով ինքն էլ էր լուացուե ու խմե, ինոր խամար ինքն էլ էր ուր ձիու պէս լցուի էր, կլաւցեր (չաղացեր) ու պէտացեր էր, էլէր էր քեանձ ագնաւոր մը:

Էն ժամանակ իպե ուր քիւլախի պամպակները էխան տիւս. էն քիւլախն էլ ճօրով (հաղիւ) մտաւ գլխի. պողպտէ ճզմէքն էլ էն քեաղալիք (նմանապէս). մէջքն կապեց թուրըն կէծակին, ինոր կապն էլ ճօրով ուր մէջքովն էլաւ, ըսկուն որ խաստացէր էր: Էլաւ թռաւ Գիւռիւ ջէլալու քեամակ, քշեց չուր Մարայ Մէլիքի էօրտիւն մէկ (քանակատեղ): Եփ խասաւ ձիոյ պալիմը մօտ՝ կայնաւ իրեյք՝ կիշեր իրեյք ցերեկ պօռաց ու ասաց՝

Վճվ որ ձի ունի՝ թօղ ուր ձինը ջրի,
 էն որ եմ (կեր) ունի՝ թօղ ուր ձին կերցուցի,
 էն որ գեամ (սանձ) ունի՝ թօղ ուր ձինը գեամի,
 Անմախ՝ ձե մախ եմ պիրե.

Անգլորող ձեր խոգիյն կառնեմ:

Իրեյք օրից վերջ, Դաւիթն էլմէլ էլաւ խէծաւ ուր ձինը ու ասաց՝
 Կըյիշամ խացն ու գիյնին,
 Տէր կենդանին.

Մարութայ պանցր Աստուածածին.

էն խաչ պատրաստին,

Որ խաչուեր ի վեր Դաւթի թևին,

Քեաշեմ թուրըն կէծակին,

Կտրեմ գլխի խաղարին,

Մէկ գեայ ոտքեր վեր, գլխին ի գեյտին,

Կայնի Դաւթի աջ թևին:

Քիչմ վերջ տէսաւ որ խարիր խուզիւց աւելի մարդերը գլուխ գէյտին, ոտքեր դեկ էրկինյք կայներ են Դաւթի աջ կողմ: Մէկ էլ էն կողմէն փեր ըխթիեարմ (ծերունի) էկաւ Դաւթի մօտ ասաց՝ էյ զալըմ. խէրիք չի՞ որ էս մարդերը ըսկնայ կոտորես. կիտցած էլնիս որ ինոնցից մէկն էլ ուր կամքյով չիկե կուի, ապա զըմէնն էլ զօռով պիրեր են քեո դէմ: Կըտեսնամ. էդա դիմացի ձեռն չատըր, քեո զիւշման գեօ էն չադրի մէջն ի, ինորից զատ քեյ զիւշման չկայ, թէ տիւ կանաս կնա վէր ինոր:

Դաւիթ էսա խօսքերը լսելուն պէս, քշեց ձինը կնաց խասաւ չադրի դռան մօտ կայնաւ, տէսաւ որ էնտեղ ախագիյն սարիմը պէս մարդմը պառկեր ի. քեառսուն կիդիր առճիճ կախեր են ինոր գլխու վերե, էն սաստում առճիճըն էլ ինոր տուած ու առած շունչով իրար կըդիպնէր ու կըխովիւրէր, կըխովցուցէր ինոր իրես էլփազայի պէս (հովար):

էն չառրի տակն էլ կնիկմը կէր, որ Դաւիթին ծիծ տուող թագուխին էր, Մսրա-Մէլիքի մէրը. էսա կնիկը Դաւիթին տեսնելուն պէս ճանչցաւ, ու ասաց՝ Վախ վախ, զաւակս, էսա էլաւ իրեյք օր ի որ տիւ կայներ ես էս տեղրանյք անօթի ծարաւ, ներս արի, կէ, խմի, քեյ տեսնամ, իմ սրտի փափաքն առնեմ քեյզնից, էսա կէլնի քեանի տարի ի որ քեյ տեսած չեմ:

Դաւիթն ասաց. Չէ, ես իմ զիւշմնի խետ խաց չեմ ուտի, ապա իկեր եմ որ ինոր խետ կուի անեմ. դէ շոտ վեր խան քեո լաճ որ կայնի իմ դէմ, տեսնանյք Աստուած եա ձիկ կուտայ, եա ինոր:

էն կնիկն ասաց. Իմ լաճը էսա խինյգ օր ի որ քյներ ի, հալա էրկու օր էլ կայ որ զարթնի, թէ կուզես որ շոտ զարթնի, էնա տեղ գիւթնի խոփմը կայ, էնիկ դիր կրակ որ աղէկ մը կըայնայ, ապա դիր վէր ինոր ոտաց որ զարթնի, թէ չէ ուրիշ ճար չկայ:

Դաւիթ շոտմը կըայցուց էն խոփ, իդիր վէր էն մարդու ոտաց, որ շոտմը վեր էլաւ օրօղկտալով ու քորքրվելով, ու ծըմրկտալով ասաց. Օֆ, մարէ, էսա ինչ տեսակ, դեղ (անկողին) ես պատրաստել էսօր, լուեր, ոճիլներ իմ ոտքեր խորովեցին:

Մէրն ասաց. Բալա, ինչ լու, ինչ ոճիլ, քեո զիւշման Դաւիթն ի իկե վէր քեյ կուի, էլի խենյք ինչ պիտի անես: Շոտմը վէր էլաւ Մսրայ Մէլիք, խէծաւ ուր Ֆիլըն խրեղէն ու կայնաւ Դաւիթի դիմաց:

Կուի. քեաշեց չիւմ իրիկուն արեւմոոցին, էն ժամանակ ինոր մէրը փչել իտուր փայտօստի բօռուն (դադարման շեփոր) ու ինոնյք զատուան մէկ մէկուց ուրենց տեղեր կնացին:

Մարայ Մէլիք եփ տուն էկաւ, մօրն սասաց. Մարէ, բօշ ի, էսաւ
եթիմը ձիկ պիտի սպանի, չիւնքի էսքան օր վէր ձիկ հարա չի
պանե, աման էսօր պանաւ:

Մէրն ինոր սիրտ իտու, մըլհամ (սպեղանի) իպե, իտիր վէր
ինոր եարին, եարենը չիւմ առաւտուն աղէկցաւ:

Մէկէլ օրը նորէն կայնաւ կռիւ, աման ուր մօրն առաջուց
ասեր էր որ փայտօստ բօռունը շոտ փչել տայ, չիւնքի ես էն
մարդու թափուն չեմ կանայ դիմանայ, ասեր էր:

էն օրուայ կռիւը տաս սնաթի չափ քեաշից չքաշեց, բօռուն
փչուաւ. էն օր Մարայ Մէլիք էն կանգար (այնքան) հարա էր
առեր, որ ջօրով ինք զինք էթալ տուն:

Մէրը նորէն մըլհամ իղիր վէր էն եարէյտերաց ու քեալից
ինոնց, ըսկուն որ չիւր առաւտուն աղէկցան ու կոծուաւ, Դաւի-
թըն էլ կնաց ուր պալի տակ նստաւ:

Մարայ Մէլիքը ուզեց որ լէպմը (նենգութիւն) անիլ Դաւի-
թին. էն կիշերը կանչեց քեանքիյտեր (ականահասներ) ու էն տեղ
ախագին մէյ խորմը փորել իտուր ուր չատըրի առջև, ըսկուն որ
էն խորի լէյնք քեառսուն գեաղ էր, քառսուն գեաղ էլ ինոր խո-
րանթութեն:

Մնայ չիւր առաւտուն, Դաւիթ խպառաւ խպառաւ (հալարտա-
նալ) քէյթրեց ուր քիւլախը, ու կնաց էն չատրի առջև կայնաւ.
ամա ինորից առաջ էն օր մոռցաւ ուր աղօթքն: Մարայ Մէլիք
եփ տէսաւ, ղողանին առաւ զինքն ու ասաց. Մարէ, նորէն էն
հթիմը էկաւ, էն անխօզիյն, բէօշ պան ի, էն էսօր պիտի աւնի
իմ խոզիյն:

Մէրը շոտմ էլաւ վագեց չադրի գուռ, ծըծվերն իպանց ու ա-
սաց. էն քեո Աստծու սիրուն, որ տիւ կըպաշտես, ու էս ծըծվե-
րաց խաթրին՝ որ ծըծեր ես, մէյ դիր իտեղ զառցի, թէ ինչ է էս
քեո արածը:

Դաւիթը եփ էսա խօսքերը լսեց ուր ծըծմօր պէնից, մէյ կող-
մէն իրիշկաց իտեանց, մէկէլ կողմէն էլ առաջ էկաւ. էն կերպով
էլ ինգեաւ մէջ էն խորին: Զիւնքի՝ մոռցեր էր էն օր ուր խաչ-
պատրաստին, ու մէկ խպարտութիւն մը իկեր էր վէրէն:

Դաւիթը էն խորին մէջ ինկուն պէս, պիրին խոտտ զըն-
ջըլներ ու թալեցին էն խորի պէնի վէրէն, ճրայգմը էլ վառեցին
զրին մէջ տեղ. կիյտերն էլ էկան էն խորի պիւլորն գիօնդ (պար)
պոնեցին, մէյ կողմէն էլ կըխնջին ու կըթըրին վէր Դաւիթին,
ըսկուն ծաղը կանին զինքը:

Դաւիթ էն խորի մէջ շատ մտաւիւ արաւ, ու շատ էլ կը-
մտածէր վէր ուր հալին:

էն իրիկուն եւի աստղերն էլան, Աստղիկ թաղաւորն իրիշ-
կեց աստղունք, տէսաւ որ Դաւիթը շատ նեղ վիճակի մէջ ի-
նոսմ էլաւ կնաց պատմեց Ձէնով Օվանին:

Ձէնով Օվան էլաւ խէծաւ ձինը, վազեց կնաց չիւր կովու-
տեղաց մօտեր, էնտեղից մէյ պանցը ձէնով պօռաց, ասաց. Դա-
ւիթ, քեռ խաչ պատրաստի աղօթքն ի՞նչի մոռցեր ես, ու էդ վի-
ճակին խասերես, պիտի յիշես էն աղօթք որ ազատուես:

Դաւիթ հիւ լսեց, նոր ֆայմաւ (զգաց) ուր արած սխալի վէ-
րէն, ու ասաց՝ հէյ վախ, ինոր խամար ի որ ես էսա հալին տի-
րացայ. շոտմը էլաւ վէր ծնկվերաց, լալով ասաց էն աղօթքն.

Կըյիշեմ խացն ու դինին, Տէր կենդանին,

Մարութայ պանցը Աստուածածին.

էն խաչ պատրաստին որ խաչվեր ի վէր Դաւիթի աջ թեւն.

Պախապան կէնայ Դաւիթին,

Որ թափ տայ ուր թիւքերն.

Որ կտրէ էսայ զընջըններ.

Տիւս էնի էսա խորից.

Խէծնի ուր Քիւռկու ջալալին,

էրթայ զանի թշնամին.

Կտրի խաղար խաղարին.

Մէկ գեայ կայնի ուր աջ կողմին:

Մէկէլ Աստծու խրամանքով, Դաւիթը ինքայ զինքայ թափ ի-
տուր, կտրառուան զընջըններ, իզարկ վէր Քիւռկու ջալալուն ու
էնիկ խաւքիւ պէս տիւս թռաւ խորից, կնաց կայնաւ Մէլիթի
չատրի առջև, ասաց՝ էյ Մարայ Մէլիթ, տիւս էլի, տիւս ձիկ խա-
մար խոր փորեցիր, աման յոյս ունիմ որ Աստծուց որ տիւս էն
խոր խորատակ պիտի իջնես:

Մարայ Մէլիթ Դաւիթին տեսնելուն պէս, զողանին զինքն
առեց, ու ասաց. էլի, մարէ, էն անխոզի Դաւիթն խորից տիւս
էլաւ, էկաւ որ իմ խոզին առնի:

Մէրն էլաւ տիւս ու ասաց. Դաւիթ ջան, արի նստի չատրի
տակ, քիչմ խաց կե, խորի մէջ շատ նեղացեր ես: էյ՝ բէրախա
կնիկ, ասաց Դաւիթ, մէկէլ խապուեմ քեյ, ինչալլահ, ուրիշին
խոր փորողը պիտի ինի խորատակ:

Ձէ, ասաց, ուրիշ պան չեմ ուղի, մէնակ թէ իմ ուզած պան-
նը կռիւ ի կռիւ:

Մարայ Մէլիթն էլաւ տիւս, ասաց. Դէ արի կովենք, էն պայ-
մանով որ ամէն մէկս հրեքական դարպ զանենք մէկ մէկու: Դա-
ւիթն ասաց. Առաջ տիւս դարկ, վերջ ես կըզանեմ: Մարայ Մէլիթն
ասաց. Ես իրեյք գիւրդ կըզանեմ քե: Դաւիթն ասաց. Ես էլ իրեյք

Թուր պիտի զանեմ քեյ: Մարայ Մէլիքը ուր ֆիլ խէծաւ, Դաւիթըն էլ ու Բիւռկու ջալալին. էլան մէյդան, ու դաշտի մէջ մէկ մէկու դիմաց կայնան:

Մարայ Մէլիք մէկ սահաթվան ճամբախ զատացաւ, ուր գիւրզն եզարկ Դաւիթին: Դաւիթ էն ժամանակ յիշեց ուր խաչ պատրաստի աղօթքն, էս գիւրզ քեառսուն գեաղ ուրմից զատ ինգեաւ, աման թօզն ու դուման պոնեց Դաւիթի չորս կողմ, Մէլիքըն ասաց. Խողածին, խող իր, խող դառցար:

Դաւիթն ասաց. Ձէ, խողածինը ասլանի պէս քեռ առջնն ի կայնե:

Մէլիք եփ լսաւ Դաւիթի ձէնը, ասաց. Հէյ վախ, էսա անիրաւ հալա սաղ ի էլե. կերենայ որ ես էն մէյդան քիչ արի: Նորէն էրկու սահաթվան ճամբախ էլ զատացաւ ու էկաւ իթալ ուր գիւրզ: Դաւիթ շոտմ յիշեց ուր աղօթքն, գիւրզը կէս սահաթվան չափ զատ ինգեաւ ուրմից: Մէլիքն ասաց. Խողածին, խող իր խող դառցար: Դաւիթն ասաց. Խողածին սաղ սէլիմ քեռյ առջնն ի կայնե, մկայ ֆնաց քեյ մէյ դարպ էլ:

Հէյ վախ, ասաց Մէլիք, նորէն կառճ էկաւ, էս անգամ իրեյք սահաթվան ճամբախ զատացաւ ու իզարկ ուր գիւրզ: Դաւիթ նորէն յիշեց ուր աղօթքն, ու էն գիւրզ քսան գեաղ ուրմից զաղ ինգեաւ, թօզ դուման պոնեց զինքյ:

Մէլիքն ասաց. Խողածին, ինչալլահ էս անգամ խող դարձար:

Դաւիթն ասաց. Ձէ, խողածին դէվիմ պէս քեռ առջնն կայնե սաղ սէլիմ: Էն տիւ քեռ դարպ զարկիր պոծար, սրէն էկաւ ձիկ: Էն ժամանակ էրկուս մէյ տեղ չատրի դոան վէրէն կայնան, ինոր մէրն էլ տիւս էլաւ լալով:

Դաւիթն ասաց ինոր. Մարէ, քեռ տղէն իջու էսա խորի մէջ, քեառսուն ըղտան կաշիով ծածկի. քեաշի վէրէն քեառսուն ջաղցի քեար. էն վախտ (ժամանակ) ես իմ դարպ զանեմ քեռ լաճուն որ ինոր պանմ չէնի: Ես մենակ իրեյք Թուր պիտի զանեմ ինոր:

Մէրն ուրախանալով իջուց Մարայ Մէլիք մէջ ուր պանալ տուած խորին, ծածկեց վէրէն քեառսուն ըխտան կաշի, վէրէն էթալ քեառսուն ջաղցի էլ քեար, ասաց. Դաւիթ, դէ արի քեռ դարպ զարկ:

Դաւիթը կայնաւ խորի պէնի վէրէն ասաց. Մարէ, էսա մէյ դարպ Աստծուն խաթր, ամա դարպ չէ դարկ: Մէկէլ դարպ վերուց էզարկ ու ասաց. Մարէ, էսա մէկն էլ քեռ ծըծի կաթին, ձեր տան մէջ կերած խացի խաթրին խամար կուտամ, ամա էլմէլ չէ դարկ: Մնաց մէկ դարպ, ու էս անգամ պիտի զանեմ քեռ լաճուն:

Դաւիթը խանեց ուր թուրն կէծակին, կայնաւ խորի պէնի վերէն ու ասաց՝

Կյիշամ խացն ու գիյնին,

Տէր կենդանին.

Մարութայ պանցր Աստուածածին,

Ինչ խաչ պատրաստին

Խաչուի վեր Դաւթի թեին.

Պախապան կէնայ Դաւթին,

Ջանի թուրն կէծակին

Չէլնի որ ուր դարպն էրթայ քիւսն քեամին:

Դաւիթն էզարկ ուր թուրն կէծակին, կտրեց քեանսուն ջաղցի քեարն ու քեանսուն ըղտան կաշին. Իջաւ չիւր Մարայ Մէլիքի գլխուն. գեայթից (գազաթից) կտրեց ու խասուց չիւմ էրկու ոտաց մէջտեղ, արաց էրկու տապակ, աման վեր Մէլիքին իսկի խապար չէլաւ:

Մարայ Մէլիքն պողաց խորի միջից ու ասաց. Հալա էսա մէկ, քեռ դարպն արա էրկու:

Դաւիթն ասաց. Չէ, կտրիճի դարպը մէկ կէլնի, էրկու չէլնե. քեարամ արա (նեղութիւն կրիր) քեյ մէյ դիր թափ տուր:

Մարայ Մէլիք եփ ինքզինք մէյ դիր իրար խուր, էլաւ էրկու կտոր:

Էն ժամանակ Դաւիթ համան խասաւ ջաղցի քեարեր ու ըղտան կաշիք խուր ետ ու էնոր լէշը (մարմին) էնդեխից դիւս խանեց, տարաւ մօրն ասաց. Մարէ, իսոր, (սորա) աջ կողմն իմ խօր կըխասնի, ես կըտանեմ կըխորեմ (կըթաղեմ), ձախ կողմն էլ դեռ կուտամ քեյ, տար ինչ կանես արա, չիւնքի աջ կողմն իմ խօր մօտէն ի: Էլ ուրիշ պան չեմ ասի ձե, մէնակ թէ իմ խօր կապած վէրկիք (տուրքեր) կուզեմ ձեղնէ:

Էն ժամանակ գլբեց թուղթը ու էտու քեամուն: Քեամին տարաւ Դաւիթի նամակն ու էնոր խօրօխպօր ձեռ խասուց թէ չէ, էն ժամանակ հըմէն քեաղքյցիք մէյ ոտի վերայ էլան ու կնացին Դաւթի դիմաց:

Դաւիթ եփ խասաւ էնդեխ, Դաւթին առին առօյք փառօյք տարան քեաղայք, եօթն օր ու եօթ կիշէր կերան, խման, ուրախութեն արին:

Էնդիւց ետ պիրին Դաւիթ պսակեցին ու արին թագաւոր. քեաշեց ինն ամիս չքեաշեց, Դաւթին խօրօտիկ լաճըմ էլաւ: Էն լաճու (տղին) տարին թըմըմաւ թէ չէ, տեանողը կառէր թէ, էսա իրեյք տարեկան տղայ ի:

Ջան֊փօլատ եփ խասկցաւ որ Դաւիթ խետ Մարայ Մէլիքին

կռուճ ու սպաներ ի ինոր, թէ էսըսկընայ որ փայ, Դաւիթը աշխարհն ուր ձեռն կըպերի. էլաւ Ախլաթէն (հին Բդնունիք, այժմ ասի Աղլճալազ) թուղթըմ գյրեց իտուր քեամուն:

էն թղթը մէջ գրած էր Դաւիթին թէ, պէտք ի որ զեռս ինձի խեղ կուի:

Դաւիթ եփ թուղթն առեց, ջուղապ արաց ասաց՝ շատ աղէկ, հազըր կաց գեօ ես էկայ:

Դաւիթն էլաւ խեծաւ ուր Քիււկու ջալալին ու քշեց, քշեց կնաց չիւր Ախլաթայ սնօր (սահման), էնտեղից թուղթըմ գյրեց իտուր քեամուն:

էն թուղթը խասաւ Ջան-փօլատի ձեռ, իրեյք օր, իրեյք կիշեր, ինոնյք, էն էրկուսը կայնան խեղ մէյմէկու կուի, քիւշտի (զօտեմարտել) կպան:

էն ժամանակ որ Դաւիթը ձեռ կըթալէր Ջան-փօլատինը ինոր ձեռները կըմտնէր Ջան-փօլատի մարմնու մէջ, կիտես թէ՛ խմոր էնէր ինոր միսն ու մարմին:

Ջան-փօլատն ասաց Դաւիթին. էլ ես խեղ քեյ քիւշտի չեմ կայնի, պէտք է որ գյիւրզով կուի անհնյք:

Շատ աղէկ՝ ասաց Դաւիթ, տիւ քեռ գիւրզով զարկ իրեյք տիր, ես էլ քեյ իրեյք խատ թուր պիտի զանեմ:

Ջան-փօլատն ասաց. Դէ առաջ տիւ զար:

էն ժամանակ Դաւիթը յիշեց ուր աղօթքն ու քեռշեց թուրն ի կէծակին ու էզարկ Ջան-փօլադին. ինոր գեայթից (զաղաթից) կտրեց արաց էրկու կտոր-տափակ:

Ջան-փօլադն ասաց. Կտրիճ, դարպղ արա էրկու:

Դաւիթն ասաց. Չէ, կտրճի դարպն էրկու չէնի, մէյ կէնի. մէկ քեարամ արա քեյ մէյղիր թափ տուր:

Ջան-փօլադ եփ իրար տիպաւ, գլխու կէսը մէյ կողմ կնաց, կէսն էլ մէյ կողմ, ու ինգեաւ էնտեղ մեռաւ:

Ջան-փօլատի մեռնելու խապարն ինգեաւ Ախլաթու ժողովրդի մէջ, ինոր խամար շատ ուրախցան, էլան Աստուածով մէկ, էկան դիմաւորեցին Դաւիթին ու առին տարան քէաղայք թէ չէ, մէկէլ էնտեղաց դէվեր (քաջք) էլան ինոր դէմ ու խասան, չին թօղնի որ մտնէր քաղայք:

էնդեխ Դաւիթ կուլաւ խեղ դէվերաց. հըմենին էլ ջարդեց ու էնոնց քեաղաքն էլ աւերեց:

Դառցաւ էն քեաղաքի ժողովուրդ ժողովկեց, քրիստոնէութիւն սովրեցուց ինոնց, շինեց էնտեղ ուր սարէն (ապարանք, պալատ) ու արաց ամառանոց:

Ձմեռը Սասուն կուկեէր՝ ամառը Ախլաթ ու իր քէյֆն կանէր:

Էնդելսէն էլաւ կնաց դելս Սասուն, խասաւ քեաղայք չխասաւ, ժողովուրդն հըմէն էլան ինոր դիմաց, չիւր իրեյք, չորս տարեկան տղէյներն էլ էկան ինոր ձեռ պագեցին: Էն տղէյներաց մէջ էր Դաւիթի լաճ, որ ուր խէր տեսնուլուն պէս՝ շատ ուրախցաւ ու առաց. Բարօ (հայրիկ), ինչի՞ ձիկ էլ չտարար Զան-փօլատի խեա կոիւ:

Կնացին նստան քեաղայք, կերան, խման, հօթն օր, հօթ կիշիր զանին խաղցան, շատ ուրախութեն արին ու Դաւիթի լաճու անունն էլ դրին Պատիկ Մհէր:

Պատիկ Մհէր եփ էլաւ հօթ տարեկան, դրին վարժապետէն: Դաւիթի լաճու տարին որ խասաւ տասնխինգ, էն էնպէս քօշախ ու կտրիճմ էլաւ, որ տիւ կասիր, հա հա, երեսուն տարեկան ջհէլմ էլնէր:

Էնդիւց ետ Ասողիկ թագաւոր, Դաւիթիւքէն ու Ջէնով-Յօվան մեռան, մնաց Դաւիթ խեա ուր լաճ Մհէրին:

Մհէր քեանի որ ջօջանէր, էնքան էլ կլկտրճնէր. ըսկուն որ մէ քիչ ժամանակից ետե, հըմէն աշխար ձէն խուր ինոր կըտորճութեն, ամա շատ էլ զուլում, զալըմքեարութեն կանէր ժողովուրդին, ինոր խամար էլ հըմէն ժողովուրդ վեր կացան, էլան էկան Դաւիթի մօտ գեանգեատելու:

Դաւիթ եփ Զան-փօլատն սպանեց, էլ թէօրայ ի էկաւ (խոստացաւ) ու էրդումով ասաց՝ որ ես էլ իմ կեանքի մէջ կոիւ չանեմ, ինոր խամար էլ, էլ աշխար չմտաւ:

Հըմէն ժամանակ ծոմ ու պախսով, աղօթքով ու խսկումով (հսկում) օր կընցուցէր:

Պատիկ Մհէրն էլ ուր տեղ թագաւոր իտիր, էն երկրի հըմէն պան ինոր ձեռ թօղեց:

Դաւիթ եփ տեսաւ որ ժողովուրդը ռազի (զոհ) չի Պատիկ Մհէրից, ու միշտ կուկեան կըգեանդյտեն ինոր վէրէն, ինոր խամար օրմ կանչեց Մհէրին ու առաց. Այ տղայ, խէլացի կաց, էգա զալըմքեարութեն թող. էնպէս պան մեր տան, մեր սըսըլին (ցիւղին) չի յարմարի:

Ուէրն ինչ որ արաց՝ վէր ինոր ճար չկարաց անել. ինոր խամար էլ վէրուց ասաց՝ կըխնդրեմ Աստուած պետականէն որ իողը քեյ տեղ չիտայ:

Աւուր մէկին էլ կանչեց Մըհէրին ու առաց՝ էն թուրն կէծակին տար թաւ մէջ նաւուկայ ծովուն:

Մըհէրն առեց թուրն ու կնաց, աման չէթալ ծով, էլմ էլ զառցաւ էկաւ, իպե խեա, խօր խապեց առաց՝ որ թուրն կէծակին

Թալի ծով: Խէրն ասաց. էն ժամանակ լինչ տէսար էն գեօլի մէջ:
Ասաց՝ պանըմ էլ չտեսայ:

Դաւիթն ասաց. Սուտ կասես, չես թալե:

Էսպէս էրկու տիր խապէց ուր խօր, վերջ տարաւ թուրն
կէծակին էթալ ծովն էկաւ:

Էն թուրն կէծակին էն գեօլի մէջ թալելուն պէս, էն ջիւրը
արուն կտրաւ. Մըհէրն էկաւ խօրը պատմեց:

Խէրն ասաց. Եփ թուրը թալիր ծով լինչ տէսար:

Մհէրն ասաց. Թուրը թալելուն պէս, ջիւրը կտրաւ ծոր ա-
րուն: Հա, ասաց՝ կըխաւատամ որ էսատրիւս թալեր ես:

Հստիւց ետե Դաւիթն էլ մեռաւ. ինոր էլ թաղեցին Ախաւ-
թի մէջ: Քեառսունն օր որ թըմըմաւ, Դաւթի մէրն էլ մեռաւ:
Դաւրան (շրջան, ժամանակ) անաց Պատիկ Մհէրի ձեռ. որ ինչք
կըզանէր, ինչք կըխաղէր, ու զըմէն զալըմքյարութեն կանէր ուր
ահալուն (ժողովրդի) խեռ:

Օրմ Պատիկ Մհէրի չարէն կտրաւ, էլաւ կնաց վեր մօր
գեյրեզմանին շատ էլաց ու ասաց. Մարէ, ինչ անեմ, էլ խո-
ղը ձիկ չի վերուցե:

Մօր գեյրեզմանէն ձէնըմ էլաւ ու ասաց. Կնա, ես քեյ անէծք
չեմ տուե, քեյ անէծք տուող քեռ խէրն ի, կնա ինոր գեյրեզմանի
վէրէն լաց:

Պատիկ Մհէրը էնտեղից էլաւ կնաց վեր խօր գերեզմանին
իլաց. ու էն գերեզմանից ձէնըմ էլաւ ու ասաց. Կնա քեռ ձինը
խէծի քշի չիւմ վան մէկ, էնտեղ Ագուաւու քեարմ կայ, կէրթաս
էնտեղ էն Ագուաւու քեարի մէջ կընստես:

Պատիկ Մհէրն էլ էլաւ խէծաւ ուր ձինը, քշեց չիւր վան,
չիւր Ագուաւու քեարն մէկ, էն տեղ պանցր քեարիմ վէրէն էլաւ,
մտաւ ինոր բացուածի մէջ, ու էն քեարն Աստծու խրամանքյով
էկաւ իրար, ու էնտեղ անաց չիւր մկայ, վով որ կուզի թող խա-
ւատայ:

Էրկնուց իրեյք խնծոր իջաւ,

Մէկն ասողին, մէկը լսողին,

Մէկն էլ ահանջ արողին:

ՈՍՏԱՆԱՅ ՏՈՒՆ

Ե Ի

Թ Լ Օ Լ-Դ Ա Ի Ի Թ

Կէլնի կէլնի մէջ կռապաշտ թագաւոր: Էսա թագաւոր կը-
նսաէր Ոստան քեաղաք: Գագիկ թագաւորն էլ կընստէր Իլու վանք:
Կռապաշտ թագաւոր մարդմ յօղօրկեց Գագիկ թագաւորուն ասաց.
Քեո աղջիկը պիտի տաս իմ լաճուն, թէ չէ՝ կուգեամ ձեր խաչա-
պաշտները զըմէն կըքեաշէմ սուր: Էն էլ մարդ յօղօրկեց մօտ
կռապաշտ թագաւոր՝ ասաց. Հիւի կանեմ, կըխնդրեմ ձիկ իրեք
օր օր տու, ես քյե ջուղապ կուտամ: Էդա մարդն ասաց. Լաւ.
կնն, իրեյք օր՝ օր եմ տուե: Էդա մարդ դարձաւ մօ Գագիկ թա-
գաւոր՝ ասաց, թէ իրեյք օր՝ օր տւի, լաւ, գնն:

Գագիկ թագաւոր ուր աղջիկ կանչեց ուր մօտ, և ասաց. Աղ-
ջի, էտա անաստուածը քյե կուզի, տամ, չիտամ, ի՞նչ անեմ: Աղ-
ջիկն ասաց. Խէրիկ, տաս վայ ի, չիտաս վալէլեր ի. առաւիտուն
կուգեա մեր միլլաթ զըմէնը կսպանի. ձիկ էլ կտանի: Տիւ ի՞նչ
կանաս անե ինոր. ասա՛ ես իմ աղջիկ կուտամ քեո լաճուն. ամա
տիւ մէջ ժամ պիտի շինես. ես վնրդնպետմ խեո իմ աղջկան
կօղօրկեմ գեա էնտեղ, որ իմ աղջիկը օր իրեյք դնն էրթա ժամ:
Դօրիս Գագիկ թագաւոր մարդմ յօղօրկեց գնաց մօտ Էդա կռա-
պաշտ թագաւոր, ասաց. Մեր թագաւորը կասի թէ, ժամմ շինես,
որ խեո իմ աղջկան վարդապետմ կօղորկեմ կեան էն տեղ, որ օր
իրեյք դան էրթայ ժամ. ես իմ աղջիկն կուտամ քեո լաճուն.
Նըիս չեմ իտայ: Ասեց՝ աղէկ. ես կըշինեմ ժամ, դէ որ էն մար-
դը դարձաւ կնաց. աղջիկն առեց, տարաւ, վարդապետն էլ խեո
կնաց էտա տեղ: Էն ինչ աղջիկն էր, օր իրեյք դան կէրթէր ժամ.

*) Պատմեց Քերծ գիւղում Մանուկ Սարգսեան անգրագէտ գիւղացին
1910 թ. յուլիսի 21-ին:

էն ինչ կռապաշտ թագաւորն էր, կուռքս կը պաշտէր: Ամմա էդ կռապաշտ թագաւոր, ինչ որ ի. պառաւմ դրեր էր առջև աղչկոն, ինոր խաց կիտէր, ջուր կիտէր, խղմնթ կանէր: Էտա թագաւորը էտա աղջկանը չէր մօտենայ, ամա ինատու էր տարե: Մէկ օրմ՝ աղջիկը, վարդապետը, էտա պառաւը մէյտեղ կնացին սարեր, վէր աղպրներաց ման կուզյին. աղջիկն ասաց պառաւն. Մէյ թաամ ջուր պե էտա աղպրից խմեմ: Պառաւը թաամ ջուր խուրը խմաւ: Ասաց՝ մէկ էլ տու, որ էդա ջուր խմաւ՝ էդ աղջիկն էլաւ տղով: Էկաւ ամիսմ՝ էրկու մնաց, պառաւը իրիշկաւ աղջկայ փորը օրէ օր կը ջոջանայ. կնաց կռապաշտ թագաւորուն ասաց. Թագաւոր, տիւ էտա աղջկայ մօտէն խաբամք ես. օրէ օր էտա աղջկայ փորը կը ջոջանայ: Ասաց՝ ես խաբար չեմ, մուղեաթ կաց վէրէն, չուր մէ- խենյք ինչիս կէնի: Պառաւն էլ մուղեաթ մնաց չիւմ ինն ամիս: Էդա աղջիկը էրկու խատ լաճ իպե: Կանչեց ուր վարդապետն իպե, տարաւ Ժամ. էդա լաճերը կնքեյց, ջոջ ախպօր անունը իտիր Սանասար, պստիկ աղպօր անունը իտիր Բաղդասար. իպե տուն կը շախէր: Էդա լաճերը օրէ օր կը ջոջանին. մէջ չորս խինյգ տար- ւան էլան մէյ-մէկ ջոջ մարդմ:

Էդա կռապաշտ թագաւորու կուռքիցը կը կանչեն թէ, էդա լաճերը պե, մեր առջև մատղի: Էտ էլ էլաւ մարդ յօղօրկեց մօտ էն աղջիկ, ասաց՝ քեռ լաճերը պեր մօտ մեր կուռքիցը մատղինք: Աղջիկն էլ ասաց Սանասարին՝ Սանասար, դնա մօտ թա- գաւոր, ասն, մե երեյք օր՝ օր տուր նոր մե տար մատղի: Ասաց՝ զէ հայդէ, ձե իրեյք օր օր տուի: Ինոյքն էլ էլան կկան մօտ իրենց մէր:

Մէրն ասաց՝ տղայ, ինչ ասաց ձե: Ասաց՝ իրեյք օր մե օր իտուր: Մէրն ասաց՝ թէ որ ըսկուն ի (այդպէս է) էլէյք, կնա- ցէյք Աղթամար, ձեր քեռու տուն: Տղէյները էլան, կնացին: Կնացին չիւմ ծովու պէրան. կնացին կայնան ծովու պերան. ծո- վը պացվաւ, էլաւ ճամբախ, Սանասարն ի դարկ (խփեց) մէջ ջը- րուն, կնաց: Բաղդասար իրիշկաց, տէսաւ, ինչոր ախպէր խեղ- դուեղու ի, խեղք կնաց, ինգէաւ էն տեղ, ամա Սանասարը կնաց մօտ ուր քեյոին, Աղթամար: Քեյոինը տեսաւ որ Սանասարը իկեր ի, ասաց՝ խէր էլնի, ինչի՞ ես իկե: Ասաց. Քեյոի, հալ կըսէն քեյ ասեմ, մե կըմորթի առջև կռքերաց, կանի մատաղ: Ասաց՝ առա քեյ խաչ պատարադին, թրի կէծակին, խանչալ նէհըրլին, քու- ոիկ ջալալին: Էն էլ խէծաւ, էկաւ: Էկաւ տէսաւ որ, ուր ախպօր խեղք կնացեր ի, ինգեյ էտա տեղ: Կանչեց, ասաց՝ Բաղդասար, քեյ ինչ ի էլե. քիչմ ջուր պիրեց, իրեաը սրսկեց, էլաւ վեր: Ա- սաց. Ախպէր, վէր էլի, ինգեր իր էսա տեղ: Սաց՝ Տեսաւ. ես ասի

ծովը քեյ խեղդեր էր: Ասաց, Ծօ տնաւեր, ես կնացի քեյուռ տուն
էկա: Էլան, էկան մօտ իրանց մէր: Մէրն ասաց. Կնացիք մօտ
քեյոին, էկա՞յք: Ասին՝ խա, ասաց՝ ի՞նչ ասաց քեյոին: Ասաց՝
խաչ պատարագին իտուր, թուրն կէծակին, խանչալ նիհըր-
լին, քուռիկ ջալալին: Մէկէլ առաւիտուն էլան՝ կնացին մօտ
թագաւոր: Ասաց. թագաւոր, դէ մե տնր մատղի առջև քեո կուռ-
քեյուաց: Թագաւորը առեց, կնաց. դէլ հալա լաճեր զանն ին՝ կըռ-
քեյուն ասին՝ թէ էդա լաճերը մի պիտի. խերիք ի, մե զապուլ ի:
ան, տնր: Ասին, չէ մե տի տանես մօտ: Որ տարաւ մօտ, խաչի
զօրութիւնից, կրակ պոնեց, կռքեյր վանւան. էնդուր որ կուռ-
պաշտ թագաւորը իթող, էկաւ, ուր մարդիկ ժողվեց, ասաց՝ թէ
էկէյք թագպիրմ անեյնք, էսա լաճեր մե բիթիւն տի սպանեն,
բէօշ պան ի, ասաց հապա ի՞նչ անենք: Ասաց՝ պիտեյնք Սանասա-
րը յօղօրկենք Մըսըր, թող խարաջ ժողվի. մենք Բաղդասարը
ըստեղ սպանենք, թէ չէ մենք չենք կանայ վէր ինոնց: Մար-
դըմ օղորկեց Սանասարն իպե, ասաց՝ Սանասար, կիտե՞ս քեյ ի՞ն-
չի հմ կանչե: Ասաց. Չէ, վալլահ: Քեյ տի յօղօրկեմ Մըսըր խա-
րաջ ժողվես: Դօրիս դարձաւ, էկաւ տուն: Մէրն ասաց. Քեյ ի՞ն-
չի էր կանչե, էն անաստուած թագաւոր: Ասաց. Մարէ, ձի կասի
կնա Մըսըր, խարաջ ժողուի: Մնաց չիւր առաւիտուն, էրթալու
ժամանակ ասաց. Սանասար, կնա քեո ախպօր կանչի, կեա ըս-
տեղ: Կնաց ախպէրն առեց իպե մօ մէր (մօր մօտ): Մէրն էլ է-
լաւ մատնիկմ իտուր Սանասարին, մէկն իտուր Բաղդասարին,
ասաց. Մառցէյք ձեր մատ: Սառցին իրենց մատ: Ասաց. Դէ,
տարէյք ձեր մատնկներ փոխէյք: Փոխեցին: Ասաց. Սանասար՝ տիւ
կերթաս Մըսըր, օր իրեյք դան կերիշկաս վէր քեո ախպօր մատ-
նիին, խեո որ ինոր աղը սիւցեր ի, կիտցած էնես, որ էնիկ
նեղ տեղն ի, որ տեղ որ էնես էնդուց դանաս: Ասաց. Բաղդա-
սար, տիւն էլ կըմնաս էստեղ. տիւն էլ օր իրեյք դան իրիշկաս
վէր քեո ախպօր մատնկին, խեո որ ինոր աղը սիւցեր ի, տիւ
էլ զօր կէշնիս, կերթաս քեո ախպօր խանես: Կիտցած էնիս քեո
ախպէր նեղ վիճակի մէջ ի:

Ինչ Սանասարն էր, էլաւ, կնաց Մըսըրայ գեխ, ինչ Բաղդա-
սարն էր՝ մնաց ուր մօր մօտ: Ոհո որ Սանասար՝ կնաց էն մէկէլ
օր կուռպաշտները էկան, Բաղդասարն ապին կնացին Բալաքուկայ
սարեր, Խօթն տարուայ թիթու արաղ գիյնին կապեցին վէրէն,
խեղք կնաց. ինկեաւ էտա տեղ. ապին գիւրդերը ինկեան վէրէն
էկան ինե: Սանասարն էլ, Մըսըրայ ճամբախ որ կէրթեր, իրիշկայ
որ ուր ախպօրը աղը սիւցեր ի. էտա տիւցէն զանձաւ իր տուն.
ասաց. Մարէ, ուր է իմ ախպէր: Ասաց. Որպի, էն օրվէ ինչ տիւ

կնացեր ես. Բաղդասարը տարած ի Բալաքուկայ սարերը. սպանած են, չեմ գիտե. Թողած են չեմ գիտե: Քշեց, կնաց Բալաքուկայ սարերը, տեսաւ որ ախպէր կտան յառջև գիւղի, կանչեց, ասաց. Բաղդասար, էլի վեր, քեյ ինչի էլե, տնաւեր: Ասաց. Ես քյներ ի: Ասաց. Տիւ խօրօտ իր քյնե, վալլահ, ես որ դէօր մէլ որ չխասնի, քեյ խօրօտ քիւն շանց կիտին: Ասաց. Ինչ էլե: Ասաց. Կռապաշտները, քեյ կսպանին, ի՞նչ էլե: Մէ գիր Բաղդասարը էլաւ վեր, ասաց. Սանասար, տիւ խոռոմի, ես գերնդեմ: Էտա կռապաշտի երկիր ըսկուն կտրեցին սրով, նա մարդ, նա կնիկ, նա տղայ չթողին, էկան ուրեհնց մէրն առին վարդապետի խետ կնացին:

Կնացին ուրիշ երկիրմ. մէյ չօլ դաշտմ՝ ըռաստ իրե ինոնց, ասաց. Ահա մեր տունը շինենյք ըստեդ: Էլան ուրեհնց տունը շինեցին: Էն քեարն ինչ Բաղդասար կըպիրէր, չէր կանայ վերուցի: Ասաց. Որ ըսկուն ի տիւ քեո կողին շինի, ես էլ իմ կողին կըշինեմ: Դօրիս էն ուր կողքին շինեց, էն ուր: Շինեցին, պրծան, բաղան քաշեցին տան պիւլոր, դարգեախ դրին վէր դռան: Սանասարն ասաց. Բաղդասար, կնա վէր ճամբխին, որ մարդ ինչ կըտեսնաս՝ պե, թող մեր տանը անուն դնի: Բաղդասարը էլաւ, կնաց մէյ խալիւորմ՝ ռաստ իրե, առեց, էկաւ: Ասաց. Մեր տան անուն դիր: Խալիւորն էլ, առաւօտէ չիւմ կէսօրին, ջորով ինոնց տան պիւլոր Ֆռաց, ասաց. Վախ էսա սաստուն քեարերը ինչի էք դեր վէր իրերաց: Ասաց՝ որ ըսկուն ի, մեր տան անունը մնաց Սասմայ տուն: Իրենյք նստան էդա տեղ, օրն իրեք դան, ինչ մէրն էր, կէրթէր ժամ, ինչ ճժերն ին՝ մօտ վարդապետ տաս կառնին, իրիկունը մէ մէկ կերթէր, ուր տեղ կըքյներ:

Օրմ Պընձէ քեաղքիյ Թազաւորու աղջիկը, անունը Չմշկիկ Սօլթան էր, ռամդար էր, ռամ կըթալէր. ռամ էթալ վէր Սանասարի քեօշկին: Գիյում գյրեց, իդուր ուր խաւքին ասաց. Էսա թուղթ տանես, թալես Սանասարի յօդէն, մէջ թղթին գյրեր էր, Սանասար, էսա թուղթը իրիկուն կը խառնի՝ առաւտուն գեաս, առաւտուն կը խառնի իրիկուն գեաս: Խաւքն էլ թուղթն առեց կնաց, տարաւ որ թալէր Սանասարի յօդէն, չըգիտցաւ, իթալ Բաղդասարի յօդէն: Բաղդասարը առաւտուն էլաւ, իրիշկաց, կըլի (կըտեսնայ) թէ թուղթմ կայ վէր ուր տեղաց:

Թուղթն իպաց, կարդաց. թէ Չմշկիկ Սօլթան գյրեր ի շատ բարե Սանասարին, էսա թուղթը խետ որ կաննես, գեաս ձի տանես: Բաղդասարը ասաց. Վայ, իմ ախպէր բիլա ձի (առանձ ինձի) կնիկ կուզի. ես ես տի մնամ սաղ, ես էն: Առաւտուն մտաւ ուր յօդէն, չէլաւ տիւս, մնաց չիւր կէսօրին, վարդապետն ասաց. Սանասար, ո՞ւր է Բաղդասար չէկաւ: Էլան կնացին մօտ Բաղդասար: Բաղդասարը նա էկաւ, նա էլ կըզրուցի, իրեյք օր ինչիս որ

արին, նա՛ն ձէն իտու: Ասին. թէ առ էսա թղթին վրայ գլրի, մէ-
խեմ քեռ դարդն ինչ ի:

Թուղթն առեց գլրեց, ասաց՝ ես ես տի մնամ սաղ, ես իմ
ախպէր: Մէրն էլ ասաց. Սանասար, դէ էլէք էնա տեղ, քիչմ
թռանայ արէյք, էկէյք: Դօրիս ինչ Սանասարն էր՝ թռանով կը
զանէր, ինչ Բաղդասարն էր, սպանելու կըզանէր: Դօրիս Սանա-
սարն ասաց՝ տօ էսա զանելով ձի սպանեց. մէ կայնի՛ ես մէկ
խատ գանեմ: Մէկ խտ իզար, Բաղդասարի խելք կնաց: Մէրն
իրիշկաց, չէ, Բաղդասարը մեռաւ. անիծե՛ծ Սանասարին, ասաց՝
քեռ ոտներն թուլ ընկնէր, քեռ ձեռներն էլ թուլ էլնէր, քեռ աչ-
քերն էլ կոր էլնէր, որ տիւ չըզանէր իմ գեառուն: Դօրիս Սանա-
սարի ձեռներն էլ թիւլցաւ, ոտներն էլ թիւլցաւ, աչքերն էլ կուր-
ցաւ. քիչմ մնաց, Բաղդասարի խելքն էկաւ գլլօխ. իրիշկաց, տէ-
սաւ որ ախպէր գեօտացէ, ընգեյր էն տեղ:

Ասաց՝ ախպէր, քեյ ի՞նչ էլաւ. ասաց՝ ինչ քեյ զարկի, մեր
մէրը ձի անիծեց, ես կուրցայ:

Մէրը տեսաւ որ էրկու ախպէրը խտ իրար կըզրուցէին.
էլմ էլ օխնեց, ասաց՝ թող ոտքեյրը ժրի իմ գեառուն, թող
ձեռքերը ժրի իմ գեառուն, թող աչքերն ժրեն իմ գեառուն: Ու-
քեյրն էլ, ձեռքերն էլ, աչքեյրն էլ ժրան-էլան խտրաց էկան:
Նորէն ասին Բաղդասար՝ քեռ դարդը ի՞նչ էր. էտա թուղթը իթալ
առջն վարդապետին, վարդապետը կարգաց, հալ, կըսէնը էսպէս.
ասաց՝ Աստուած քեռ տուն աւերի. ես իրիկուն քեռ մօտէն կնացի,
քյնայ, առաւտուն էլ շոտ էկայ մօտ քեյ, ինչ շոտ ես կնացի
Պղնձէ քեաղաք, էն աղջիկը տեսայ, դարձայ, էկայ էսա տեղ,
հալա չէր լուսէ: Ասաց՝ վնվ գիտի էն ի՞նչ աղջիկ ի. հա թող ուր
խամար գիյր գըյրի, ես նա կէրթամ նա պան: Զէ, ասաց ախպէր,
տիւ առատուն որ շոտ էլնես, էրթնա, որ չէրթնա, կասեն որ
տիւ վախեցար: Սանասարը ուր ձինը քեաղեց տիւս, խօրօտ թի-
մարմ իտուր. թամփն իղիւր վերէն, իր գիւրդն առեց, խեծաւ, կաստ
Պղնձէ քեաղաքն արաւ: Թէ տարիմ, թէ ամիսմ ճամբախ կնաց,
կնաց մէ երկիրմ էլաւ տիւս: Տէսաւ մէկ զօռպայ տուլմ պառկեր
ի ջրի պէրան, կըկանչի կասի. Եաման ծարաւ եմ: Պօշապայ
գէյտն կապած պէրան դէլ ալա կըպօռա, կասի, ես ծարաւ եմ: Ե-
ման խասէյք: Զիս կէլնեմ երկիր աւերեմ, պիթուն քեաղեմ սուր:

Սանասար ռահմով էր, ինոր ձէն չիտուր, իթող ընցաւ, կնաց:
Շատ քիչ Աստուած կիտի, տէսաւ մէկ տուլմ էլ (էնտեղ) պառկեր ի,
եօթ խատ ֆռոն թային արած, կըթխեն, էն կուտի, կասի. Եա-

ման, աչիէյք, որտեղ կտոր-մտոր խաց կայ, պիւրէյք, չէ չիս կել-
նեմ աշխար կաւիրեմ:

Սանասարը ասաց, որ Աստուած քեռ տունն աւերի. ֆախկիր
ֆուկարէն, անօթի, սօված մեռաւ, էսա գլբօղ տարած աշխար զաւ-
թի, դէլ կասի կտոր-մտոր կայ, պիւրէյք: Էդա զուցէն էլ քշեց,
կնաց: Շատ կնաց, քիչ կնաց. էն էլ Աստուած կիտի, տէսաւ մէկ
տռալմ էլ պառկե թէմուզի (յուլիս ամիս) շուկին կըտողաւ: 40
խառ զօմշու կաշի քեաշած վերէն, դէլ կասի, եաման, ես ցրտու
մեռայ, էծու մէծու կաշի կայ, պիւրէյք, քեաշէք վեր ձի, չիս կել-
նեմ աշխարմ կաւիրեմ:

Սանասարը ասաց. Հայ Աստուած քեռ տունը աւերի. ունչ-
պար, շվան, կավան պէօպիկ, անչարուխ մեռան, դէլ էսա կասի,
էծու մէծու կաշի կայ, պիւրէյք: Էդա տիւց էլ էլաւ կնաց թէ տա-
րիմ՝ թէ ամիսմ՝ թէ օրմ՝ քշեց կնաց երկիրմ էլաւ տիւս: Տէսաւ
որ հարիւր խառ մարդ գեօ էդա տեղ կայնած են. թախումմ
սիւլտկայ մուրուս, մէկը կարմրամուրուս, մէկը դեղնամուրուս,
ասաց. Պարե ձե դեղնամուրուս, սիւլտկամուրուս, կարմրամուրուս
մարդեր: Ասին՝ Աստուած պարին, խաղար պարով, կանաչ կտրիճ
ջէլ. վախ էսա խաւքմ կայ, կուգեայ կրկանչի, տիւ կլնես կար-
մըրամուրուս, մէկ էլ օր՝ դեղնամուրուս, մէկ էլ օր սիւլտկամու-
րուս, կուկիսա մեր չափին կըխասնես:

Ասաց. Գիալօ (այ մարդիկ) էսա որ քեաղաքն ի: Ասին. Պղնձէ քիտ-
ղաքն ի: Աստուած, ասաց, իսոր տոււ, իսոր տարգեխախ որ տեղէն ի
կմտնեն ներս, կէշնեն տիւս, իսկի կէրէվմ: Ասացին. Մենք էլ
չենք կիտե, թէ կանաս, բաղանից մտի ներս:

Սանասարն էր, մէկ տիւր ուր ձինը քեաշեց, էդ էրկու աւուր
ճամբախ կնաց. մէկ տիւր էլ քշեց իրե ուր ձին խէծաւ, անուն Աստուածն
արաց, զանգիւմ իթալ ուր ձիուն, թռաւ, բաղան ընցաւ, էն իտ-
վանց իրե քեաղքի մէջ ուր ձիու. գլբօխ պունեց մէջ քեաղքիյն
կան իրե. ասաց՝ Տէր Աստուած, ես ինչ անեմ, որ տեղ մտնեմ:
Շատ քիչ Աստուած կիդի, կան իրե, կնաց խանջում տոււ, բարե
իտու, ասաց՝ խանջի, տեղմ կա էսա գիշեր կօնախ էշնեմ: Ասաց՝
խա, քյրով պանմ ի, ինչու չէ: Խանջին էլ տեղմ շանց իտու: Սա-
նասար ուր ձին քեաշեց էնտեղ. ինքն էլ կնաց ուր հօտէն նստաւ
չուր հէվարին (երեկոյ): Իրիկունը խանջին ուր կերակուր պերաւ,
կէրաւ. տի պարկէր, տէսաւ որ, քեաղայք քեաղքյով, ուրենց տան
ճրագները ընցուցին: Էլմէլ քեաղայք լոս էր: Սանասարն ասաց.
Խանջի, էսա ինչ լոս ի. ճրագ չկայ, պան չկայ, մունջ լոս ի կտայ:
Խանջին ասաց. Տօ ես կիտնամ որ էսա վախկոտ տղէմ ի, ձորի
մէջ կըքնի, ջոջ էրաղներ կըտիսնայ, քու պէտքն ինչ ի, քեռ իսց

կեյ, քեո ջուր խմի, կնայ պառկի չուր առաւտուն, էլի ջանքմի կնա: Սանասարն էր՝ էլաւ մէկ սիւէմ կպուց մըջ խանջու հերիսին, խէտ իզար խանջու վիզ քէթրվաւ. ասաց՝ թէ ասա՝ չխօ քե կըսպանեմ: Խանջին ասաց. Աստծու սիրուն, իմ վիզ շիտկի, կասեմ: Սիւէմ քաշեց էն մէկ էլ յերես՝ վիզ շիտկվաւ: Ասաց. Դէ ասա հա, աչքերդ կը խանեմ: Ասաց. Կասեմ, կասեմ: Ասաց. Սանասար, էսա մեր թագաւորի աղջիկն ի—Շմշկիկ Սօլթանի: էյ, ասաց. էս թագաւորի եօլ կանոն ուսուլ նիզամ, ինչ գոյն ի. մարդ թնչխ էտա աղջիկ չուզի, իտոր տհա. ինչ տանի, տհա մօտ ինուր խէր. տարմօտ ինքս մէք. ախր թնչ կայ դու ձի մէկ մէկ տը պատմիս՝ չխօ քե կսպանեմ:

Ասաց. Ջանքմ, նա կնա մօտ խէր, նա կնա մօտ մէր, աղջիկը ուր գլխու ի, ինոր շարթ (պայման) կայ, որ կատարեցիր՝ չխօ կառնես: Է՛, ասաց՝ խանջի, ինոր շարթն թնչ ի: Ասաց՝ խօրօտ ջնէլ, ինոր շարթն, ինոր գիւրգն ի, որ գեօ բերթի տակ, 360 կիտըր կը գեայ: Ով անուն Աստուծու անի, էտա գիւրգ թալի ուր ձեռքով, խանի բերթի գլօխ, էնդուցէն թողնի հա մըրի մօտ, ինոր ոսկի մատնիկ գեօ մըրի գլօխ, մարդ չկանայ չխօ էլնի ինոր գլօխ: Էդա մարդուն ասաց՝ կտրիճ ձիմ տի էլնի, որ զանկիւմ գանի, էլնի էտա մատնիկ պիւրի. էտա դիւցէն թողնի, էրթայ բերթի մօտ, էլմէլ գանգիւն գանի ձիուն էլնի բերթի գլօխ, էտա գիւրգ սալլամիշ անի, գանի քաղաքի մէջ, էտա գիւրգու քեամուց թագավորու աղջկայ քեօշկի փէնջարի փարդէք, որ գոմշու կաշի են, տի կտրեն ինեն մէջ քեաղաքին: Աղջիկը ըսկուն խօրօտի, որ ինոր լոս տի գանի մէջ քեաղաքին, խալխը տի շըշկոն, տի ասեն տօ, ջանքմ էսա թնչ լոս ի: Դասմ՝ տի ասեն, լուսնակ ի, դասմ տի ասեն՝ արեն ի առե, մենյք չենյք ակխե (արթնացէ), դասմ էլ տի ասեն կէժակ ի, ըսկուն լոս կտայ, դասմ էլ տի ասեն, չէ, ոլլա էսա մեր թագաւորու աղջիկայ փէնջարի կաշիքն ի, փրթե, ինպե, ինոր խօրօտկութնի լուան ի գարկե մէջ քեաղաքին, էն մարդն էլ տի թողնի գեա, ուր տեղ քյնի:

Առատուն՝ թագավորու աղջիկ տի էլնի դալալ տա կանչել, տի ասի, էսա մարդ ով ի, ով ի արեր, պիրէյք, էս էն մարդը տի առնեմ:

Դօրիսվան տիւ էլ կնա, ասա, էս եմ արե: Էն էլ առաւտուն էլաւ, քշեց կնաց ուր ձինը տիւս քեաշեց, ասաց խանջուն, գէ էլի կնայ քեո տեղ, քյնի. խառցում գեօ քեզնից կանեմ, մա քեյ ինչ եմ արեր, խանջին իթող կնաց:

Սանասարը խէժաւ ձինը, դօղրու քշեց, կնաց բերթի տակ, տէսաւ որ աղորթմանց գիւրգ գեօ բերթի տակ, էտա գիւրգ, ա-

Նոռն Աստծու արաց, էթալ, իխան բերթի գըլլօխ. շոտմ տառցաւ, խասաւ, մըրիբի տակ, իրիշկաց վեր, ինչ տիտնայ, մըրիբի ծէր չէրէվայ. ծէրմ գեօ գէյտին, մէյ գեօ էրկիյնք: Մէկ տիւր անոռն Աստծու արած, զանգիւմ իթալ, ձինը թռաւ, գեազմ էլ պանցրացաւ վէր մըրիբին, մատնիկ տռեց, իջաւ, զանգիւմ իզմը, թռաւ բերթի գլլօխ, էտա 360 կտրանոց գիւրզ վէրուց, մէկ ձեռնով իթալ: Ինոր քեամուց, թագաւորու աղջկայ փէնջարի կաշիք կըտրան, ինգեան: Ինոր լոս իզար մէջ քեաղքիյն: Սանասարն էլ իթող գնաց ուր տեղ, թահնայ պառկաւ, քյնաւ: Առաւտուն էր, հանքեաշ ախիսաւ, էլաւ վեր. թագաւոր դալալ խոու կանչել, ասաց՝ ով արե, թող կեա, իմ աղջիկ տամ ինոր: Հարքեաշ կը վազէր, էն կասէր ես եմ արե, էն կասէր՝ ես: Ըստրուս դալալ խոու կանչել ասաց՝ էլ մարդ չմնացե, թող գեա. ոլլա մէկմ ասաց՝ մէկ մարդ ի մնացե էն էլ գեօ խանջու խան պառկելու ի:

Կնացին կանչիցին, պիւրին, ասաց՝ խան, ես եմ արե: Ասաց՝ աղէկ, դէ ասա դէ ինչխ ես արե: Ասաց՝ ես կնացի մըրիբի գըլլօխուց մատնիկն առեցի, թէ որ չես աւատայ, գլսկօ (ահաւասիկ) մօտ ձիկ, էնտեղից էկայ, կնացի բերթի տակ, ձեր կտրանոց գիւրզ էն տեղն էր. առի, մէկ ձեռնով սալլամիշ արի, թալի բերթի գլլօխ, թռայ, էլայ էն տեղից թալի տակ: Ինոր քեամուց քեօ փէնջարի կաշիք կտրան, ինկան տակ: Թողեցի էկայ, գնացի իմ տեղ:

Թագաւորն ասաց՝ որ ըսկուն ի, արի՛ մէկ էլ իմ առջև էտա գիւրզ թալ, գեօ էլի բերթի գլլօխ, որ ես աւատամ: Սանասարն էլաւ կնաց բերթի տակ, անոռն Աստծուն արաց, էտա գիւրզ էթալ, կնաց չուր բերթի գլլօխ, էյ ասաց՝ աւատացի, որ տիւ ես արե, ասաց՝ կանաչ կտրիճ ջհէլ, էյ ալա ասաց ձի, շարթմ էլ կայ պիտի անես, որ ես քեյ առնեմ:

Ձի 40 ֆէյրըզ փայլէվան կայ, ինոնց խետ գիւլաշ (գօտեմարտ) տի պոնես, կոխես, որ ես քեյ առնեմ: Ասաց՝ տիւ մէկ մէկ տի թօնես, թէ բիթուն մէկ տեղ: Ասաց. Ձէ՛ մէկ մէկ գի թօնեմ:

Աֆանդըմ, առաւտուն էլան վեր, ինոյնք մէկ-մէկ էկան, գիւլաշ կըպոնի... մենյք էրթանք Սասմայ երկիր վէր Բողտասարին...

Բաղտասարն էր առաւտուն քնուց վեր էլաւ, որ լվացվէր, ուր ախպօր մատնիկը ուր մատն էր, տեսաւ որ սիվցեր էր. ասաց՝ Մարէ, կտորմ խաց պիրէք ուտեմ. իմ ախպէրը նեղ տեղ ի:

Աֆանտըմ, գիրմ էլաւ քշեց, կնաց. թէ օրմ կնաց, թէ տարիմ, Աստուած կիտի: Իր ձինը խէծաւ, կնաց էլմէլ մօտեցաւ էն տաւլին՝ որ ջիւր կըխմէր, չէր խմեր. կը պոռէր, եաման պոլտմ

չիւր կ'այ՝ կապէյք կեայ: Ասաց. Տօ հարքաշի ցանքեր չորցաւ, տիւ ջիւր կուգես:

Համան թուրմ սրպեց վէր տռալու վզին, կտրեց: Էթալ էնտեղ, ասաց՝ դէ առ քեյ ջուր: Էնդուցը էլ իթող կնաց, շատ քիչ, Աստուած կիտի, տէսաւ էդա տեղ մէ տռալմ պառկեր ի, որ ֆոռն կ'պանի ինոր ձեռ չի տայ. դէլէլը պոռայ կասի, համան, աչկէք կուտ մուտ կ'այ, պիրէյք ուտեմ:

Բաղտասարն էր, թուրմ քեաշեց վէր վզին, ասաց՝ հարքեաշ անօթի, ծարաւ մեռաւ, տիւ կուտ մուտ կըժողվես: Էդա տեղից էլ իթող կնաց ժամանակմ: Կնաց խասաւ տեղմ տէսաւ տռալմ էլ պառկեր ի, 40 կօմշի կաշի քեաշե վէր ուր կը դողայ, ճֆ ճֆ կանի, կասի ցոտու մեռայ, Աստծու սիրուն էծու մէծու կաշի կ'այ, պիրէյք: Թուրմ էլ քեաշեց վէր ինոր վզին, ասաց՝ հարքեաշ պօպիկ մեռաւ, տիւ էծու մէծու կաշի էլ կուգես: Էնտեղից էլ իթող կնաց մէ երկիրմ, տէսաւ ըէօլիկմ (խումը) մարդ, կայնած էնտեղ, կարմրամորուս, սիւտկամորուս, դեղնամորուս: Ասաց՝ պարե ձե, կարմրամորուս, սիւտկամորուս, դեղնամորուս մարդեր: Ասին. Աստծու բարին, խազար պարով էկար, կանաչ կտրիճ ջնէլ, Վաղ էսա կեախ, խալքմ կայ, կիգեայ կը կանչի, տիւ էլ մեր թարաֆէն կը խասնես: Գեալօ, ասաց՝ ֆլան օր, ֆլան գիյշեր, մարդմ էկաւ ըստեղ, ձիաւոր էր, տիւ չի տիսե: Ասաց՝ ոլա էտա մարդը ինչ տիւ կասես՝ էկաւ ըստեղ, ինոր ձինը քեահէլ էր, զանգիւմ իզար, ընցաւ մէջ քեաղքիյն, չիւմ էսօր կէսօրին էլ ինոր գիւրզի ձէն ֆիւռ կուգէէր, ալա կէսօրնովիտ չըմ կիտէ մէկ տիր ընդուցէն պոռաց, ասաց՝ Սանասար: Սանասարը ինոր ձէնը լսաւ, ասաց՝ հա իմ ախպէրն իկեր ի, չկանայ ընցնի:

Դօրիս Սանասարը գիւրզմ էթալ, մէկ մահլա (թաղ) բաղանը ծակեց, ճամբախ էլաւ:

Բաղտասարը խասաւ, գիւրզ պիտի առնէր, չի կարցաւ, կանչեց ասաց՝ էյ կարմրամորուս, սպիտակամորուս, դեղնամորուս մարդեր, էկէյք էսա գիւրզ վերցրէք, գրէյք վէր իմ ձիու քեամկին: Էկան էլան մէկ ղէ ղէ ղէ, ոլա ճորով վերուցին դրին վէր ձիու քեամակին: Առեց, քշեց կնաց մօտ ուր ախպէր, չիւմ խասաւ մօտ Սանասար. մահլէմ աւիրեց, արունը էլաւ լէշերը կը տանէր: Ասաց. Սանասար, մէկ կաց, տիւ կէրնդի, ես խոռոմեմ: Արիցին որ էտա քեաղայք խողին խաւասար:

Կնացին թագաւորի աղջիկ առին, քէլէցին. կնացին մօտ էտա դեղնամորուս, կարմրամորուս, սիւտկամորուս մարդեր: Պարե ձե, կարմրամորուս, դեղնամորուս, սիւտկամորուս մարդեր: Ոյչ ասին՝ Աստծու պարին, կանաչ կտրիճ ջնէլներ, թէ տիւք սաղ սէլամ էլ մէկ տառցայք, էկայք, խէրիքիյ. տիւք էլ, ասին Սանասար

Բաղտասար, տիւք էլ էսա աղչկայ խամար ենք իկե, բիւթիւն էլ թագաւորի գաւակ էք, էկէյք էս տեղ կոիւ անենյք, եա Աստուած իտու ձի, իտու ձե: Ասին՝ չէ, պնպարայք (շնորհաւոր) էլնի ձե. աւլ քեյի պապաթ, տար, Աստուած պնպարաք անի քեյ:

Մէնակ քեյոյնից կը խնդրենյք, ու էդա աղջկան ասես, որ մե դարցուցի էն գեոնից, ինչ գեոնով որ ըստեղ իկերենյք: Աղչիկն էր, սէյրին վէրուց ինոնց վրէյտերաց. ինոյնք մէ մէկ իր գեոն առին կնացին: Էլան առին կնացին Սասմայ երկիր: Սանասարը Բաղտասարին ասաց՝ իսոր խամար էր որ սկում կասէր աղպօր մօտէն կոիւ կուգեմ. առպեյ խամար, խալալ սրտով: Դէրուս պիրին պսակեցին վէր Բաղդասարին: Սանասարն էլ ժամանակմ էլ մնաց, ըսկուն մնաց: Ինչ Սանասարն էր մնաց արեւելք, էլաւ թագաւոր: Ինչ Բաղդասարն էր՝ կնաց արեւմուտք:

Դանանյք վէր Սանասարին, ինոր լաճմ էլաւ, անունն իտի Առիւծաձև Մհէր: Որ Մհէրը էլաւ մեծացաւ՝ Սանասարը մեռաւ: Մհէր ջոջացաւ, պսակաւ: Մհէրն էլ մէկ ժամանակ մնաց. Մհէր էլ ինչ կանէր, դայիմ կհէր Սև սար, Մարայ սարեր նէճիր կանէր: Դօրիսվան Մհէրի կնիկն ասաց Մհէրին, դէ, կերթաւ Մարա սար, Մարա Մէլիքի կնիկ կուգեայ էնտեղ, չեղնեմ չիմանամ ինոր խետ խառվես: Մենյք ուսմար ցեղ ենք, հըմէն պան կիմանամ: Իսկ Մարա Մէլիք ուր կնկայն կասէր, կնա մեր սարեր խետ Մհէրին խառուի, ինոր ջընս զախմ (ուժեղ) ի, պալքի մե ինոր պէս կորիճ լաճմ էլնի:

Կնիկն էր, էլաւ կնաց սար, ըսկուն արաց չիւմ Մհէրի խետ խառվաւ, իթող էկաւ: Մհէրն էլ կնաց ուր երկիր: Տարիմ մնաց Մհէրին լաճմ էլաւ, անունն իտի Դաւիթ: Դօրիս չքեաշէց ամիսմ Մհէրն էլ ուր կնիկն էլ մեռան:

Մհէրը որ Մարա Մէլիքի կնկայն խետ խառնվեր էր, Մարա Մէլիքը մեռաւ. ինոր հետե լաճմ էլ ինոր էլաւ, անունն դրին էլմ էլ Մէլիք-Մհէրից: Դօրսվան Ծէնով Յօվան, ինոր խօրօխպէր, Աստղիկ պարոն, էկան մէկտեղ, ասին՝ ինչխ անենյք որ էսա ճիժը շախիւ: Աստղիկ պարոն, Ծէնով Յօվանին ասաց. էլի առ կնա Մսըր, Մարայ Մէլիքի կնկայ մօտ, ինոր խորթ Մհէրն ի, ինորն էլ թող շախի, ինորն էլ, մէ խենյք ինչխ կէլնի: Ծէնով Յօվանն էր, էլաւ Դաւիթ շլկեց, կնաց մօտ Մարա Մէլիքի կնիկ, ասաց. Մէլիքի կնիկ, վուր Մհէրը մեռաւ, իր մէրն էլ խետ, էսա ինոր ճիժն ի, պերերեմ որ տիւ շախես: Դօրիս Մէլիքի կնիկ Դաւիթ իթալ ուր ծծեր, արեց չարեց՝ Դաւիթ չը ծծեց: Իպե կաթով, շարով էդա տղին ջոջացուց, չիւմ մեծցաւ: Որ Դաւիթ ջոջացաւ, դօրիս Մարա տղէյներ կը ժողովէր, կէրթէր կը խաղէր: Կը պոնէր

բարդի ծառեր, կըկօռէր, կասէր, տղէյնէր էկէյք տընկօղալ խաղ-
ցէյք: Ինչ տղէյները կէլնին ծառի վրէն, մէ տիւր կը թօփնէր,
հըմէն շուռ կառնին գէյտին, որն ինչ կը մէռնէր, որ ինչ թև կը
կոտրէր, որն ինչ գլօխ: Դօրիս հմէն օր մարդերը կըլցուին որ
Մէլիքի կնկայն կասին, տօ էղա ինչ հէթիմ ի կը շախես, մե մեր
ձօէ կտրցուց: Դօրիս Դաւիթ հմէն օր կէրթէր հօլ կը խաղէր, հի-
րիկան Մէլիքի կնիկ ասաց՝ Մէլիք, էսա տղէն տար խետ քեյ. քե-
աղբոյցեր գեանգետա կանեն, կասեն մե տղէ կտրցուց:

Առաստուռն Մէլիք առեց Դաւիթ տարաւ խետ ուր. մէյգնի
գլօխ նստեցուց, ասաց. Տես, Դաւիթ, տիւ ճիծ ես, չմտնես միջ
մէյգնին: Դաւիթ նստաւ սարի գլօխ չիւմ հիրիկուն: Իրիկուան
փայտօստի հօլն էր, որ Մսրայ Մէլիք տի գանէր, ասաց՝ իրիշկա-
ցէք մարդ չէլնի յառջև, էսա մէկն ի, գանեմ, էրթամ: Իրիշկա-
ցին՝ ճիծմ գեօ նստե ինոր հօլի աղօս:

Տօ ասաց՝ կնացէք, տեսէյք էն հէթիմ վոլ ի, խանէյք վեր,
ես գիւրզմ կը գանեմ. տաս խոզի կնացին, արին չարին, չկար-
ցան խանին վեր: Էկան ասին՝ Մէլիք, ոլլա Դաւիթն ի, նա կէլ-
նի վեր, նա պան: Տօ ասաց՝ թողէք՝ ես գիւրզմ գանեմ, էն տան
մնայ խալխի ձօեր կսպանի, գեայ ըստայ, կէլնի մե թալա. թո-
ղէյք սատկըցուցեմ:

Մսրայ Մէլիք գիւրզն իզար, ինչ իզար Դաւիթն ուր ձախ
թև իտուր առջև, էթալ, հօլը էկաւ երկու ամսվայ ճամբախ, վէր
Մսրա Մէլիք վէր կնաց:

Ինոյնք զըմէն զարմացան, տէսար Մէլիք, տիւ կասիր վէր
ձի վեր զախմ մարդ չկայ. ինչխի Մէլիքից էլ սկում իրե, ասաց՝
էյ, ձե ինչ, իմ ախպէր չի. ախըր մեր տնիցն ի, տիւ չէք: Դօ-
րիսվան Դաւիթն էր՝ էտա տեղից էլաւ, փախաւ, կնաց տուն: Ա-
սաց՝ Մարէ, քուրսին դիր, ես խուանդ եմ: Մէլիք իրե, ասաց՝
Մարէ, հո՛ւր է էն հէթիմ: Ասաց՝ որդի, գեօհան խիվանդ ի, մտե քուր-
սու տակ, կը դողցուցի. կը դողցուցի, ասաց՝ խան վեր, ես ինոր
կսպանեմ: Տօ որդի, ինչի կսպանես, էն քեյ ինչ ի արե: Տօ ինչի
ինչ ի արե, էն իզար իմ գիւրզ վէր ընցուց, կանգար Մսրա մար-
դերը վէր ձի կըծծղան, տօ մէր միռնի, հալա էն ճիծ ի:

Ասաց. Խան վեր, տի սպանեմ, չըմ կիտե, չարա չկայ, տի
սպանեմ: Ասաց՝ պե ջոպենյք, թէ ինոր խելք պանից չըխասնի,
չիօ ճիծ ի, թէ չէ սպանի: Ասաց՝ ինչխ տի ջոպենյք: Ասաց. Թէպ-
սիմ չամիչ, մէկ կրակ դիր առջև, թէ չամիչ կէրաւ, չիօ խելք
կըխասնի, թէ կրակ, չիօ չը մէգե: Պերին թէպսիմ կրակ, մէկը
չամիչ, դրին առջև, դէրուս էնիկ ձեռ պարզեց որ չամիչ տանէր,

խրիշտականներ ինոր ձեռ պոնեցին, մտուցին մէջ կրակին: Կրակաթաթախ ձեռը տարաւ պէրան, լեզունը իրիցաւ:

Ահա, որդի, ասաց՝ որ ինոր խելք պանի խասնէր, էնիկ կրանկ կուտէր. ինոր խամար էլ անունը դրին Թլօլ Դաւիթ:

Ասաց. Չկիտիմ, մարէ, քեռ խաթրի խամար չըմ սպանե, ալա օրօխկի թող էհա ինոր հրկիր: Մէրն ասաց՝ ալա որդի մէնակ ճիժ ի, ինչխ տօրօխկենք էրթայ: Ասաց. Թօ էրթայ, ես եմ դոնապանները Օղան, Դօղան կըտնեմ խետ: Էլաւ Օղան, Դօղան իտի խետքեր և թամպի արաց, ասաց՝ կըտանէք Պաթմանայ կարմունջ, թալէյք ջուր տանի: Դօրուա Օղան, Դօղան էլան Դաւիթն. առին կնացին:

Կնացին Պաթմանայ կարմունջ, որ արին Դաւիթ տի թալին ջուր, Դաւիթն էլ ձեռ էթալ մէկ ինոր թև, մէկ ինոր, պոնեց, ասաց, տե՛ ձե կըսատկըցուցեմ. ինոյնք բախտ թալին, ասին՝ Դաւիթ, տիւ մե մի թալե ջուր, ինչ էրթայնք էն շան խզմաթ անենյք, կուգեանք քեյ խզմաթ կանենյք: Դաւիթը էլաւ առեց Օղան, Դօղան, կնաց Սասուն, իտի վէր Սասմայ դոն դարգեաւանչի: Զինքն էր ինչ կանէր, էլմ էլ խետ ճօերաց կէրթէր պախչէք, բարտի ծառերը կըկօտէր, ճօերը կըդնէր վէրէն, կըթօնէր: Հըմէն կըլէցվէն գէյտին. օր խարիր, օր խալար կըմեռնէն: Ծէնով Յօվան ասաց. Պերէյք ինոր հաղ տէյք: Ինոր հաղ տէն, Դաւիթ ֆնաց տուն, էն մէկէլ օր, էլմ էլ ժողվեց ճօեր կնաց պաղչէք, ծառերը կոռեց, ճօեր իլից վրէն շուռ խուռ գէյտին. էլմ էլ էկան վէր Ծէնով Յօվանին գանգատ: Ծէնով Յօվան ասաց. Պապօ, պերէյք խօվուրթեն տայնք Դաւիթին: Պիրին Դաւիթն արին խօվիւ:

Դաւիթը ոչխար տարաւ դանշտ, ինչ կանդար աղուէս, լապըղտրակ կէր ժողովեց, իլից մէջ ոչխարին. իրիկուն առեց իպե գեյդ. ասաց՝ էյ գեյդական, էլէյք վեր, մէկ մազիյ կայարերեմ չորս: Դեյդական էկան մօտ Յօվան, ասին՝ մե լազըմ չի. Յօվան ասաց՝ դէ պիրէյք Դաւիթի հաղ ժողուէք, տուէյք: Ժողուեցին տուին, Դաւիթ ֆնաց տուն: Առաւտուն էլաւ ուր նետ վանեղ առեց կնաց պառուռ կորեկի առտի մէջ, լոր կսպանի: Էնտեղէն Մարայ խարաջ ժողովոյները էկեր ին եօթ տարւայ խարաջ կուզին: Էկան պառուռն ասին. Պառաւ՝ Դաւիթ քեռ կորեկ պիթուն փոեց գէյտին:

Պառան էլաւ անթերոյ իտի վէր թևին, կնաց խասաւ կորեկի առտի մօտ, պոռաց՝ ասաց՝ լամ քեռ կանաչ արև, տիւ լինչ կանես: Դաւիթ ասաց՝ լինչ լինչ, պառաւ, ախ ասաց՝ պառաւը, եաղլի միս եմ կիրե, քեյ տի օխնի, իմ լեզուն լպտորաց, իշունց

տուրի: Ասաց՝ կնա գեօ Մարա Մէլիքի խարաջ ժողովողները էկած ին գեօ ձեր խղենի մէջ կըշափեն: Դաւիթն էր՝ վազեց տեսաւ որ գեօ խղինի մէջ ոսկի կըշափեն: Ասաց՝ տուէք ես կըշափեմ. առեց չափ, շուռ իտու, ոսկին իւրից վէր չափի ոտին: Ասին՝ տօ էսա ծուռ հէթիմ ինչ կանի. ասել էր, շոտ համան պոնեց եօթ մարդ, լեզուն էլ քեաշեց իդի վէր ճակտին, մէ մէ ատամ իզար վրէն ասաց՝ կնացէյք Մէլիքին պարեա արէյք:

Դօրսվան ինոնյք էլ էլան թողին կնացին: Խասան Մարա դաշտ: Մէլիք ուր վազիր Կուզպատին նստէր էն: Կուզպատին ասաց՝ Մէլիք, մէ խատ դօլբինդ դիր իրիշկա իեմ, մեր մարդերը չէկան: Մէլիք դօլբինդ իտի իրիշկաց, ասաց՝ ոյա մեր մարդերը ուրախ ուրախ ծծողտալէն կըգեան: Բիշմ էլ էկան դօրուց, առեց դօլբինդ իրիշկաց ասաց՝ Մէլիք, մեր մարդեր աջէպ կըգեան, պէրանքտեր ֆնացեր ի պաց, ցպլինք (լորցունք) պէնից կթափ տակ. էկան ինչ, լեզուկ կպցած ճակատ, ատամներ զարկած վրէն:

Ասաց՝ էսա վով ի արե, ասին՝ թլօլ Դաւիթ կայ էնտեղ, էննի արե: Կրկին դառնանք վեր Դաւիթին: Դաւիթ էլմ էլ կնաց մէջ պառվու կորկէ առտին լոր կզանէր. էլմ էլ էկան պառուուն ասին, Դաւիթ գեօ մէջ քեռ կորկէ առտին լոր կսպանի: Պառաւ վազեց, լաւահի արաց, ասաց՝ Դաւիթ, թէ ես մեղք եմ, տնաւեր, կնա Սասմայ սար, գեօ քեռ խօր նէջրատեղ, կաց էնտեղ. տիւ իկերես իմ կորկի մէջ ինչ կայ, էն էլ ասաց՝ քեյ կուցմ ոսկի պառաւ, հաձի խելք սովբեցու:

Դաւիթ կնաց մօտ Ծէնով Յօվան ասաց. Խօրօխպէր, գէյլի էրթանյք իմ խօր նէճրատեղ, ձի շանց տուր, չխօ քեօ, վիդ կըքեաշեմ տիւս: Էլան կնացին, տէսան դօռպայ բաղամ գեռ ինոր խէրը քեաշեր ի, հլին վէրու ոչխար արե, դայիմ կէրթօր ինե նէճեր կանէր: Ասաց՝ տօ խօրօխպէր, էսմ ի իմ խօր նէճրատեղ (որսարան) պոնի քեյ խամար, մէկէլ ես կըթօղնեմ թօղ էրթան: Մարդ որ նէճերը չըլարի տանի Արդօս, Սիփան, պիրի Լվալէր, Գեալսսան, ինչի, մեղք ի էսա իզսիրներ սպանեմ:

Դօրիս իթող պիթուն կնացին: Բաղանները քակեց, մէկ խատ չֆնացին: Դօրիս իրիկուն պառկաւ քյնաւ: Իրեյք դիր քյնաւ, իրեյք տիր տէսաւ լոս էր կաթե վէր ուր խօր գերեզմին: Դօրիս ասաց՝ վէր իլի խօրօխպէր, վեր իլի, էսօր լոս ի կամարի կաթե:

Առաւտուն էլաւ, կնաց, պոնեց ըսկում քեառսուն ուսթայ, իրեյք խարիր պանուր մէջ՝ չիւմ հէվարվան (երեկոյ) Մարութա պանձր. Աստուածածին շինեց, կայնըցուց: Իտիր ինե քեառսուն վարդապետ, քեառսուն սարկաւազ, քեառսուն դպիր: Իտոյնք ֆնացին էնտեղ:

Դաւիթն էր՝ կնաց Օղան, Դողան իպէ կայնցուց վէր դռան: Մենյք դառնայնք վէր Մըսրա Մէլիքին:

Մսրա Մէլիքը էլաւ ազքեար ժողովեց որ տգէյր վէր Դաւթին կռիւ: Կուզպատին ասաց՝ տօ ազքեար ինչ տանի, ես մէնակ կառնեմ իրեյք մարդ, կէրթամ Դաւիթ կսպանեմ, ինոր աշխար կըքեանդեմ կուգեամ: Էլաւ խէծաւ ձին, էկաւ դեխ Դաւիթ, Մարութայ պանցր Ասուածածին:

Էկաւ ճամբախ, մարդմ պոնեց, ականջներ կտրեց իթալ իր ջօպ՝ իրե: Քշեցին էկան վէր Մարութա պանցր Ասուածածնայ դռան: Օղան, Դողան կանչեցին, ասին՝ էյ եասադի, տեօր կըգէյք: Ասին՝ տօ մենյք ձեր տէրն ենք սպանէ, խանին ականջները թալին առջև: Դօրիս Օղան, Դողան աւատացին, որ ինոնց տէրը սպանուե. թողին մտան ներս, կտրեցին քեառսուն վարդապետ, քեառսուն դպիր, քեառսունից մէկ պակաս սարկաւայգ մէնակ մնաց լէշերաց տակ, չտեսան որ սպանէն: Էլաւ առեց քերօն, բուրվառ, մոմ, գնաց տէսաւ որ՝ Դաւիթ նստե նռան գիյնի կըլամի: Ասաց՝ իմ տէրն ի նստի վէր սողպթի, կըլամի նռան գիյնին, որ չսհաւատայ էսա փիլոնին, վարդապետին: Դաւիթ ասաց՝ խունկն ի պակաս, թէ մոմ, տւէք թօ տանի: Սարկաւայգ էլմէլ երգեց, ասաց՝ եմ տէրը նստի վէր սողպթին, կըլամի նռան գիյնին, էկան մեր վայնք կտրեցին, թէ որ չը աւատայ փիլոնի վարդապետին:

Էլմ էլ ասաց Դաւիթ, խունկն ք պակաս թէ մոմ: Էլմէլ ասաց՝ իմ տէրը նստի վէր սողպթին, կըլամի նռան գիյնին, մէկտիր արնոտ շապիկ էխան, էթալ Դաւթի առջև: Դաւթի գիյնին իթող. էլաւ բարդի ծառըմ քեաշեց, ինգեաւ իտեներ: Ինչ քեառսուն մարդն էր սպանեց. հալա Կուզպատինի ձինը ութ ոտնանի էր, թռաւ գեյտ ընցաւ, փախաւ, ալա հախու ըէրան քէթըրվաւ, աչքերը շլվաւ Կուզպատինին: Դօրիս կնաց Մսրա ախպրին, կնկտէր տէսան Կուզպատին էկաւ՝ աչքեր շլի, պէրան քէթը, ձըպլինք պէնից կըթափի տակ, ասին՝ ոյ, ոյ, ոյ Կուզպատին շակլապէրան, թէ տիւ կասէր՝ ես կէրթամ Սասուն պերեմ թալան. քեառսուն կօլօտ կնիկ պերեմ էրկայնք աղան, քեառսուն հէրկէն կնիկ պիրեմ ըղտեր պառնան, քեառսուն կնիկ պիրեմ անուն Արմաղան:

Կուզպատին ասաց՝ ես կիցա դաշտեր դուրանին, ես չկիտցա քեարեր կապան, վազ, գեարնան գետեր կըգեան գազանական. ձեր էրկնթերաց ճուճ պլոր կըպերին, արէյք ձե խամար եղ, չորթան: Մսրայ Մէլիքն էր ժողովեց որ էրթայ վէր Դաւթին կռիւ: Ամա՝ Դաւիթ էլմէլ իր նետ վ անեղ առեց կնաց պառու կորկի մէջ լոր կսպանի:

էկան պառուռն ասին, պառուռն էլաւ կնաց՝ հայ փռեմ լամ քեռ կանաչ արեւ. Դաւիթ ասաց՝ ի՞նչ. ախ ասաց եաղլի եմ կիրեմ, իմ լեզուն լազարաց քեյ իշունց տուի:

Դաւիթն ասաց՝ դէ, պառաւ, թատպիրմ արա, կերթամ Մըսըր կռիւ, չիս կըգեամ քեռ վիզը կըկտրեմ: Ասաց. ի՞նչ անեմ. խաչ պատարագին, թրի կէծակին, խանչալ նըհրըլին, քուռիկ ջալալին, պողպատէ կօտիկ (սաղաւարդ) պողպատէ ջգմա, պողպատէ քեանմար կայ: Ասաց՝ Պառաւ, դե՞ռ ի: Ասաց. Կնա քեռ խօրօխպօր մօտ, խարցնի, էն կիտի դեռ ի: Կնաց՝ ասաց խօրօխպէր, հմը ի եմ խօր խաչ պատարագին, թրի կէծակին, խանչալ նէհրըլին, քուռիկ ջալալին, պողպատէ կօտիկ, պողպատէ ջգմէն, պողպատէ քեանմար:

Ասաց՝ չըմ կիտի դե՞ռ ի: Ասաց՝ չը՞ս կիտեմ, խօրօխպէր, եա ձի շանց կտաս, եա քեզ կսպանեմ, քեռ վիզ կըկտրեմ: Ասաց՝ տղա, չըմ գիտեմ, քեռ խէր լցեմ մըջ տան, էսա քեառսուն տարի ի գեյղի մոխիր կըլցեն վըէն, կէրթան հէրտսից խոտ, հարթ կուտան: Էն էլ էկաւ փողոց խոռ փորել, թրի կէծակին, խաչ պատարագին, խանչալ նէհրըլին, քուռիկ ջալալին, պողպատէ կիւտիկ, պողպատէ ջըգմէն, պողպատէ քեամար էիան տիւս:

Ձինը քեաշեց տիւս, խօրօտ թիմարմ խոռը, լվաց, թօռպէն քիլէմ (8 չափ) ցորեն իլից, կախից վզէն, ինոր մէկ դան մէկ քիլա էր: Էկաւ խօր կուտիկ (սաղաւարդ) իտի գլօխ, սկում ջոջ էր որ քեառսուն կիտր պամպակ իտի ինե, ջօրօվ էլաւ ինոր դլխով:

Ինոր խօր քեանմար եօթ փաթ (տակ) փաթուկեց ինոր մէջք, նոր խասաւ: Չաքմէքն էլ քեառսուն կիտր պամպակ խճեց, ջօրով (հազիւ) մտաւ ոտ:

Դօրսվան (յետոյ) կնաց մտաւ ձիու մսուր իլաց: Աստուած ձիուն լեզու իտու, ասաց՝ տօ, մարդ, ինչ էլմ էլ հիսնի ձէն ընկաւ իմ ալանջ, էսա քեառսուն տարի էր, որ ես հիսնի ձէն չէր լսե: Ի՞նչ կայ որ կլնս: Դաւիթն ասաց. Կէրթամ Մսըր կռիւ: Ասաց՝ կնա, անա ճամպախ որ տեղ որ ես կը չօքեմ, իջնես տակ, լվացլիս, նոր էլթաս: Մը վախենայ: Էլաւ խէծաւ քուռիկ ջալալին, շատ քիչ կնաց, Աստուած կիտի, կնաց մէկ նեղ առում ուստիքն՝ ձինը չօքերը իզար գեյտին, զանգիւմ իզար, ասաց՝ հայ քու տուն աւերի, քու տէրը մեռնի, տիւ ձի հարէն (կատաղի) ծովերն անցուցած էր, էսա հառումի՝ կըչօքեմ:

Ձիուն լեզու էլաւ, ասաց՝ հայ Աստուած քու տուն աւերի, թէ ես քեյ ասի, ես որ տեղ կը չօքեմ՝ տիւ իջի. ձեռաց իջաւ տակ, ձինը շիտկեց մէջ չիմին, Դաւիթն էլ պառկաւ, քյնաւ:

Դեօ քեո խօր կաթնան ախպիրն ի, ձինը ասաց՝ էսա քեառսուն տարի ես պունաւոր ի, թօղ մէկ անուշ իմ քէֆով խմեմ, տի մէջ լօխկնամ. էլաւ լօխկցաւ, պառկաւ էլի քնաւ:

Կէս օր էր, աղխաւ, ինչ տեսնայ, կիւտիկ գլխի ճիւղեր ի, ոտքեր ճիւղեր ի, քիչ ի մնացե պատուի: Էլաւ քեակեց պամպկնեք, կիւտիկց էխան տիւս, ջօրով մտաւ ինոր գլխի, չգմէքն էլ էխան տիւս: Էտա քեաման որ եօթն փաթ էկեր էր ինոր մէջաց պիւլոր, քեակեց, մէկ փաթ ջօրով խասաւ: Տօրիս էլաւ անուն Աստօնն արաց, քէյլեց կնայ Սսրա երկիր: Կնաց տեսաւ Մսրա դաշտ, չատրներաց խէսապ չկայ, աստղերաց կայ: Է՛հ վախ. ես էլնեմ կառահօլ (փոթորիկ) քեամի, իսոնյք էլնեն կանգրաթուռ (չորցած կանգառ) չեմ կանայ վր իսոնց: Ձինը ասաց՝ էյ, մի վախենայ. ըսկում որ տիւ քեո թրով սպանես, ըսկում ես իմ պաքերով կսպանեմ: Ինչքան որ տիւ քեո ձեռքերով սպանես, ըսկում ես իմ պոչով, իմ գլխով կսպանեմ: Հալա տիւ առաջ աղխա արա, չասեն Դաւիթ գողութնով էկաւ:

Դաւիթն ասաց՝ որ քնած էք, աղխա կացէյք, որ աղխա էք՝ ձեանք թամքէյք: Դիրմ Դաւիթ խէծաւ ձին քշեց, աջու կնաց, ձախու իրե սրպեց ոտաց որ, արուն էլաւ լէշեր տարաւ իլից ծով: Դօրուս էնդեխէն մէկմ էկաւ ասաց՝ Դաւիթ փօշ, փօշ, փօշ: Դաւիթն ասաց՝ մանկեար ես փուշտ եմ (սրիկայ), ասաց՝ մեռնեմ քեյ, մեր լեզուով, եանէ (այսինքն) փօշ, կեցիր, խէրիք ի: Դաւիթ, մեռնեմ քեյ, մենք մէկ ախպէր ենք, տիւ ի՛նչի մե կսպանես: Կնա գեօ հան քեո դուշման. գեօ էն կանաչ չատրի տակ, քեառսուն լիտր առձիճ կախած ինոր չատրի յառքից, ինչգեախ պէնք (շունչ) կը խանի, քեառսուն կիտր առձիճ կը կըլլուցի յառիք:

Քշեց, կնաց չատրի դուռ, կանչեց Մէլիքին, ասաց՝ Մէլիք, իլի վեր, եան Աստուած տա ձի, եան տա քեյդ: Մէլիք ասաց՝ արի ուտենք, խմենք, նոր ըլլնէյք կռիւ անենյք: Դօր չասես, ես կնացի իմ ախպօր երկիր, ձի խացի թայլիֆ չարաց: Իպե նըստուցուց քեառսուն տարւայ գիյնի կապեց վրէն, սարթօջուց, պունեց կապեց սան վրէն, թօ մնաց վաղ՝ որ սպանէր:

Դօրիս ինոնց երկիր, Սասմայ երկիր, իրիկուն Աստղիկ պար էլաւ տիւս, որ աստղագէտ էր, իրիշկաց աստղեր, տէսու որ Դաւիթի աստղը խաւարեր ի: Աւաց՝ Յօվան, արի, մեր Դաւթի աստղ խաւարեր ի:

Ծէնով Յօվան իրե, ինդր ձինը քեաշեց տիւս, ինոր ձիու անուն Սըվօր էր, ասաց՝ Սվօր, քեամի սհաթ ձի կը խանես առջև Դաւթին: Ասաց. Իրեյք սհաթ քեյ կը խասուցեմ դէմ Դաւթին: Ասաց. Սվօր, իմ ձիուց եմ՝ քեյ կը խարամեմ, Դաւթի պատղ խաւա-

րեր ի, էլ իրենք սհաթ երբ պիտի խամկեմ: Ասաց՝ առ կուզու-
ղիկ խալիվոր, տիւ սկում կտրիճ մանդ էս, քեռ աչքերը խփիր,
քեյ կայիմ պոնիր վէր իմ քեամքիին: Աչքերդ խփես, պանաս,
քեյ կըխասուցեմ դէմ Դաւթին:

Մարա Մէլիքն էլ պիրե եռսուն ճիժ, ժողվերի վէր Դաւթի
դռան, ասերի, ինչկեախ որ Ծէնով Յովան կըպուայ, տիւք էլ
պուացէք, որ Դաւիթ ինոր ձէնը չլսի: «Ծէնով Յովան՝ էկաւ կը-
նաց պոնասան դուռ պուաց ասաց՝ Դաւիթ: Ինչ որ պուաց Դա-
ւիթ, ճժերն էլ պուացին ասին էյ. ասաց՝ չու: Դորուս ճժերը, ձէ-
ները կտրեցին, փախան: Ծէնով Յովան մէկ տիր էլ պուաց Դա-
ւիթ, քրօղ քո տան, քեռ թեւի խաչ մոոցեքես: Դորիս Դաւիթ
ասաց՝ Յիշամ խաչ պատարագին, վըր եմ աջ թեին, զանեմ կըտ-
րեմ զընջըններ, մէկ հայ հարաւային, մէկ հիւսիսային: Դաւիթն
էր կտրեց էլաւ տիւս: Ասաց՝ Մէլիք, արի կուիւ. էլան մէյդան, ա-
սաց՝ Դէ Մէլիք, ջոջ ախպէր տիւ էս, դաշ իրենք դըրպ տիւ զան:
Դորիս Մէլիքն էր, ինոր ձինը քշեց իրի չիւմ Ոռչապ իրե իղար,
պանմ չարաց: Մէկէլ քշեց իրե իղար, պանմ չարաց: Իրէյք ան-
գամ էկաւ իղար, էլմէլ պանմ չարաց: Դէօր սրէն իրե Դաւթին:
Դաւիթ քշեց իրե, խասաւ Սասուն, դարձաւ, որ տըզանէր, ասաց՝
Դաւիթ, էսա մէկը տուի Աստծու խաթըր. Դաւիթ ասաց՝ էսա մէկ
տուի Աստծուն խաթըր. հալա էրկուսը որ զանեմ, ես էրթայ գեաւ:
Դորուս ինոր մէր, որ էնքան Դաւթին շախեր էր, ասաց՝ փէնջա-
րից. Դաւիթ, ես քե շատ եմ շախե, էսա մէկն էլ տիւ ձի խաթըր
արա: Դաւիթ ասաց՝ էսա մէկն էլ քեյ խաթըր, մէկն էլ տըզա-
նեմ: Դորուս Մէլիք իպե ինչ արաց, մաաւ իր ձիու փորի տակ.
քեառսուն փալան, քեառսուն ջաղցի քար իտի վրէն, ասաց՝ պալ-
քի էսա մէկը զանի, չըկտրի, չիւմ դիօր կուգիս ձի:

Դաւիթն էր՝ մէկ տիր կայնաւ մէջ ուր ձիու զանգիւն, ա-
նուն Աստծուն արաց, ասաց տիշամ խաչ պատարագին, վըր իմ
աջ թեին, զանեմ կտրեմ քեառսուն ջաղցի քեար, քեառսուն կօմ-
շու կաշին, ձիու թամքն ու ձինը կտրեմ, կիսեմ, էրկու կտոր ա-
նեմ թալեմ կըշեռք, մէկ մաղ դարբեր չլնի: Մէկ դիր Դաւիթ
թուր իթալ կտրեց քեառսուն ջաղցի քեար. քեառսուն կաշին կը-
նաց խասաւ, Մէլիքն արաց էրկու կտոր. իպե կշեց, էն մէկ
թակ, վըր էն մէկ թակին եօթ կիտր ծանր էր: Դորուս ինք զինքն
անիծեց, ասաց՝ ձեռքեր թող թոլնէր էն Դաւթին, ոտքեր թոլ-
նէր էն Դաւթին, որ իթալ թուրն կէծակին, կնաց քիւսնու քեա-
մին:

Աչքերն էլ կուրցաւ, ոտքերն էլ թիւլացաւ, ձեռներն էլ թիւլ-
ցաւ: Դորուս ինկեաւ դաւ Ծէնով Յովան էկաւ ապաց՝ առ Դաւիթ:

քեյ ինչ էլաւ. ասաց՝ ես ձի անիծեցի, ըսկնայ էլայ: Տօ ինչի անիծեցիր, ասաց՝ կտրեցի պար (հաւասար) չէկաւ տիւս, անիծեցի: Ծէնով Յօվան խելքով մարդ էր, ասաց չընի էսա մարդ մէկ ծըւէն ի, կնաց աչքեց որ մէկ ծվէն էր, կտրեց իթնլ, կշռեց, տէսաւ խաւասար էր: Էկաւ Դաւթին ասաց, տօ էն մէկ պլորն էլ եօթ կիրոր: Դօր Դաւթ իր օրինեց, ասաց՝ աչքեր բացուէր էն Դաւթին, ձեռներ ժրէր էն Դաւթին, ոտքեր ժրէր էն Դաւթին: Աստծու խրամանքով ժրաւ: Դօրուս էլաւ վեր, առեց աջ կող, տարաւ ինոր երկիր Սասուն թաղեց:

Ասաց մօր, էսա ձախ կողմ քեյ կըխասնի, տար թաղի: Է՛յ, Դօրուս մենք էրթանք վէր Դաւթին: Դաւթ կընէր սար նէճիր: Դօրուսվան Մարայ քեռղաքի թագաւորու աղջկայ անունը Խանդուդ խաթուն էր: Լաւ ուր մտրպներ կամ աշուղներ զրկեց Սասուն, ասաց. Կնացէք ձեր Դաւթի առջև գեօվացէք թող ձի տանի: Մտրպները (աշուղներ) էլան կնացին Սասուն, Դաւթի տուն խառցուցին, կնացին Դաւթի տուն, Ծէնով Յօվան տանն նստեր էր, ասին՝ էսա Դաւթի տուն ի, Ծէնով Յօվան ասաց՝ խն, ինչի էք իկե, ասին՝ իկերենք Խանդուտ խաթունը ինոր խամար գեօվալու: Ասաց՝ դէ գեօվացէք, ես Դաւթն եմ. գեօվացին, առեց փէտը էկաւ ինե, ասաց՝ հայ ձեր խէրն անիծեմ, կնացէք, ձի լազըմ չի ձեր խաթուն, չըմիգեայ: Մտրպները կնացին ճամպախ հա Դաւթին իշունց կտէն, հայ կէրթէն: Ասաց՝ ինչ հա Դաւթին իշունց կտէյք, ասաց՝ ինչ անենյք, մեր խաթուն մե օղօրկեց որ ինոր Դաւթի խամար գեօվինյք, գեօվացինք, պոծանք, Դաւթ պաշխիշ տալու տեղ, փէտ առեց փրթաւ վըր մե տփեց, գեօ կէրթանք: Ասաց՝ տօ Դաւթ որ կայ ես եմ, մա ուրիշ Դաւթմ էլ կայ. տիւք վիր խամար էք գեօվացե, մէ գեօվացէք: Նստան գեօվացին, ասաց՝ առէյք ձեր պաշխիշ: Քեռուսուն օր ֆնաց, ես կըգեամ: Էլան թօղին կնացին իրենց խաթունին ասին, Դաւթն էլ էլաւ կնաց ուր տուն: Քեռուսուն օրից յետոյ էլաւ կնաց: Շատ քիչ Աստուած կիտի, կնաց Խանդուտ խաթուն կնտաւ: Խանդուտ խաթունի դուան վրէն մարդմ կէր, անուն Տօխան, ինոր մէկ պոռկ գեյտին էր, մէկը տրնդին: Ասաց՝ պարե քեյ Տօխան, ասաց՝ Աստծու պարին՝ Դաւթ:

Տիւ խաղար պարով էկար, ալա որ իմ խաթունը առնես, կինեմ քեյ քեռուոր: Տօխան ասաց Դաւթին, ալա չիւմ էսօր մարդու պարե չը առե. ալա էսօր քեռ պարեն առի:

Դաւթն էլ ասաց, ես էլ իմ մօրութ էլեր ի, չիւմ էսօր մարդու պարե չը տե:

Դաւթի ձինը տարան փակեալ կապեցին. դիւ մ'ասե որ քեառսուն խառ էլ ուրիշ մարդ է էկած, խանդութ խաթունը առնելու:

Ինոնց վրէն ընկեաւ, ասին՝ պերէյք Դաւիթն սպանենյք: Խնչպէս տը սպանեն: Ասին՝ պերէյք վըր մեր սեղնին սպանենյք: Իրենց թրերը քեաշեցին, դրին սեղնի տակ, կանչեցին Դաւթին: Դաւիթն իրե, տեսաւ, որ հմէնոնց թրերը գեօ սեղնի տակ:

Հէտիկմը առեց հմէն իտու իրար, ծալեց իտու տօլխանին, ասաց՝ տար դի եմ այրէն. տանեմ անեմ իմ ձիուն նալ, պետ:

էն քեառսուն մարդն էլ էլան փախան թաւախանէն, որ իրենց ձիերը խէծնեն, փախնեն: Մ'ասե որ Դաւթի ձինը գէյլեր էնոնց քեառսուն ձինն էլ խեղտեր էր. թօղին փախան:

Դաւիթ, խանդութ խաթունը մնացին մէնակ, նստան զրոյց Դաւիթը ձեռն էթալ, խանդութ խաթունի վիզը կօռեց պագեց: խանդութ խաթունը գիօնփըմ (բռունցք) իզար վէր Դաւթի սրտին, եօթ պուտ արուն կաթաւ Դաւթի քթէն: Ասաց՝ մար դիւ կանդհարա չափուկ տւերես, որ ձի կը պագեյս: Դաւիթ ասաց՝ ախտ (խոստում) էլնի, չիւմ ես կանդըհարա քեաղայք սրէ չնչցուցեմ, քեյ չ'առնեմ:

Ես գեօ կնացի. ալա որ չէկայ, մեռայ՝ գեաս իմ ջանդակ ձօկեա էդ խառամ լէշերաց միջէն: Տնաշէն, ասաց խանդութ խաթունը. Ես քեյ ինչիս էն կանդար լէշերաց միջուց ձօկեմ: Ասաց. վէր իմ աջ թեին մսէ խաշմ կայ: Քեառսուն օր որ թըմըմաւ Դաւիթ չէկաւ, խանդութ խաթունը էլաւ մարդու խալաւ խագեաւ, ուր ուրմ պոնեց ուր ձեռ, կնաց, խասաւ կանդըհարա երկիր՝ էլաւ տիւս: Իրիշկաց տէսաւ որ՝ էտա երկիրը լէշով ծածկվէր էր. ծովու պէրըյդեր քօմ քօմ էր, կեախդան բիր ուրմ կը զանէր չորս, խինգ լէշ կը վերցնէր կիրիշկէր, մ'խեմ Դաւիթ մէջն է, թէ չէ:

Մէկէլ իրիշկաց տեսաւ որ ձիաւորմ գեօ ծովու մէջ մարդմ կըլօղկնայ. էլաւ տիւս, ասաց՝ էյ, էն մարդու յետե ինչ տիւ կան կգեաս, ես եմ սպանի: Մէյ տիր խանդութ խաթուն կանչեց, էհ գիյտի. հիմանսըդ տիւ ինոր սպանիցիր, իմ ձեռնէն դեօր տը փութնես:

Ձուխտ քշեցին վէր մէ մէկէլու: Դաւիթ խասաւ խանդութ խաթունի ծծեր կայիմ կքեյց. ըհը ասաց խանդութ խաթունը դիւ Դաւիթն ես. դէ առա քեյդ պայքմ:

Առեց Դաւիթ խանդութ խաթուն տը գէյր Սասուն: էկաւ խասաւ Չինմաչինու երկիր: Չինմաչինու թագաւուրու աղջիկայ անուն Շիրին- Աննախուն Գիւհար: Իր մարդերը յօգօրկեց Դաւթի գէմ, ասաց՝ եան կը գայ ձի էլ կըտանի, եան չիսօ, աշխարակիւ ի կոիւ կուգեմ: Դաւիթ ասաց՝ խըզի (իմ հետ) էրզ (կնիկ) կայ:

ձի քեանսունն օր ողգա տւէյք, իմ էրդ տանեմ դնեմ տունն, գեամ կռիւ անեմ: Դէ տիւ արեանտ արա, որ գեան քեանսունն օր սօրա:

Դօրուս Դաւիթ կնաց ուր տունն, որ կնաց ուր տունն խըտ Մարա թագաւորուն պուլաւ կռիւ: Քեանսունն օր թըմըմաւ, ուր թիլի խաչ օր է օր ինոր կը վառէր: Դօրիս օրը մի անգամ տը լօխ-կնէր, ալա կնկան ասաց՝ կնիկ, ես կըլօխկնամ. ալա ինչ էպ (պակա-սութիւն) որ կը տեսնաս վըր ձի, մարդու չասես: Ինոր կնիկ իպե լօխկ-ցուց ասաց՝ վախ՛ Դաւիթ, քիւ թեկի խաչ սիւլցեր ի: Դօրիս Դաւթի խաչ հըմէն օր Դաւթին կը վառէր. էլաւ էն մէկէլ օր կնաց Ձին-մաչինու երկիր կռիւ: Այն օր իրեյք դան կը չըլտվէր կը մտնէր ջուր. չըր կանա կռիւ անի:

էտա Ձինմաչու երկիր մէկ անխոգի պառաւմ կէր. ինչ Դաւիթ չըլտաւ մտաւ ջուր. պառաւ խասաւ գիւթնի խոփմ տայցուց, իթալ վըր Դաւթի խաչին, հման կրակ ընկաւ խաչ թեկերաց խեւ վառեց արաց քիւլ (մոխիր): չըման ձին խասաւ, Դաւիթ պէնով պռնեց, ի-թալ վըր ինոր քեամկին, տարաւ Սասմա երկիր: Ինչխ որ՝ Խան-դութ խանում տէսաւ որ Դաւիթը ձիու պէրան, ձին կուգեայ, համան զինք փէնջարից էթալ տակ, ինոր գլխու տեղ չափմ դան (կորկոտ) կը ծեծուի:

Սկուն փոսացաւ. մեռաւ Խանդութ խաթուն, Դաւթի խեւ մէկտեղ խորեցին:

Սասմա տնէն մնաց Ծէնով Յօվան, հար կհէր սար նէճիր: Օրմ Յօվանի կնիկ ասաց. Ծէնով Յօվան էսօր Մհէր թող տուն՝ ջուր պերի իմ գլօխ լվա:

Մհէր մնաց տունն, ջուր իպե. գլօխ լվալու ժամանակ եփ ջուր կըլցէր Մհէրի կնկայ գլխու վրէն, աչքեր խփեր էր, հայ շե-րեփմ կը տփէր մէջ կնկայ գլխուն, կնիկ ասաց՝ տօ ինչ կանես, ես քեյ պախերեմ զանի խամար, դու ինչ աչքեր խփերես: Տիւ տը գեաս խըտ իմ ձեռաց. փոքրիկ Մհէր ասաց: Տօ տիւ իմ ազամէն ես. (հօրեղբօր կին) ես ինչխ կըգյամ խըտ քու ձեռաց: Ինչխ որ արաց չեղաւ: էլաւ ուր եար-եախէն պատուտեց, գնաց Յօվանի առջև. ա-սաց՝ էդա ինչ ի էլե քեյ. կնիկ ասաց՝ ինչ տըլնի, տիւ Մհէր չ'թողիր տան էլպազա. Յօվան ասաց՝ կնիկ, ինչ անեմ. տիւ մեր տան աղաթ կիյտես. օրօխկի մեր դրկցի տուն աղէ, մենք դուռ կը շինենյք վրէն կըմնայ, տիւս կերթայ: էլան օրօխկեցին աղէ: էկաւ դուռ շինուկ էր, էթող կնաց վըր խօր գերեզմընին, պառ-կաւ վըր քիթ մօթին, իլաց ասաց՝ խէրիկ, վեր էլի. քեռ աղէն ի Սասմա տնէն պէ բահր արած: Ձիւն իկե, պօպիկ ոտքերս կը մսի: Խէյ ձէն իտու ասաց՝ խէրիկդ ինչ անի. կնացեր ի Փարման իմ ձեռնէն, թափե ծաղիկն իմ յերթնէն, որդի քեռ գիյր Հալապն ի

գյրևե: Դօրիս էնդուց կնաց վէր մօր գերեղմէն իւաց, ասաց. Մէ-
րիկ, վեր էլի, մէրիկ վէր էլի, քեո որդին բիրահր (գուրկ) արած
Սասմա տնէն, ձիւն իկե իմ ոտքեր կըմսի: Ինչխ անեմ որ ինչխ
անեմ, թափե ծաղիկն իմ յիրիւէն, ինգեյ ֆարման իմ ձեռնէն,
քեո գիյրն Հալապն ի գյրվե:

Էլաւ կաստ արաց Հալապ քնեց. շատ քիչ կնաց Աստուած
գիյգի: Մէկ հէրմ (այր, անձաւ) ոսստ իրե, էտա հէրով իրիշկաց
մէկ քեօշկ-սարէմ կէր, մտաւ քեօշկ սարէն, տէսաւ ջատի պառաւ
նստե ձախ ծիծ թալե վլը աջ թևին, առե գէյտին. աջ ծիծ թալե
վլը աջ թիվին. հետեանց առե գէյտին խաց կըթխի: Պարե քեյ
պառաւ: Աստծու պարին Մհէր. էսա շատ ժամանակ էր որ մար-
դու միս չըր կերերի, կարօցեր եմ: Ախ, ասաց՝ պառաւ, թող ես
կուշտ խաց ուտեմ, նոր ձի կեր: Կուշտ խաց կէրաւ, ասաց՝ մա-
միկ, մէկ քեամակ արա խետ ձի. քեո մէջք թամաշա անեմ նոր
ձի կեր: Ինչ պառաւ յետե արաց, մէկ դիր Մհէր էրկու ոտնա թը-
ռաւ. էլաւ կանաւ վլը ծծերաց, ասաց՝ հայ քրդի պառաւ, տիւ եմ,
ձեռնէն դեօր տի փութես: Ասաց՝ Աստծու սիրուն դիւ. ձի մ'ոպա-
նի, ես իմ աղջիկ կըտամ քեյ:

Պառաւ կնաց ուր աղջիկ մառնից էխան իպե: Ապա ինչ աղ-
ջիկ մը՝ որ չուտեա, չխմեա, թամաշա անեա: Էլաւ առեց պառվու
աղջիկ, հայդ է բարամ, կնաց Հալապ: Շատ կան իրե էդա եր-
կրնե. կնաց Հալապա թագավուրու քեաղքի մէջ, տունմ քյրա
արաւ, նստաւ ինե. ինչ կանդար միլլէթ կէր էկան կնացին, էկան
կնացին: Կնացին թագավուրուն ասին թոյ, տիւ էլ խպարտացե-
րեա թէ ձի կնիկ կայ, կնիկ վլը Մհէրի կնկյան խարամի կացե:

Թագաւոր շատ համոզեց, մարդ օրօխկեց, չկարցաւ Մհէրի
կնկայն խէլքէ խանէր: Դօրսվան ասաց՝ Մհէրի խետ պսմ արէյք:
Կանչեց ուր ահալին (ժողովուրդ) սատրապամ, կայմակամ, ժողո-
վեց ասաց՝ ինչխ անենյք որ Մհէրի վլըէն թատպիւրմ անենյք,
կնիկն առնենյք:

Ասին ինչ տը անենյք, պիրենյք քեո սրախ, խորմ դանենյք,
ալաշա անենյք վրէն, ծածկենյք, կանչենյք Մհէրին վրէվէն. քէյ-
լի, ինի մէջ, առճիճ խալենյք, լցենյք վրէն թօ մեռնի, կնիկը խա-
նի քեյ: Իտոնյք պաշլայեցին խոր փորել. թագավուրու տան մօտ
պառաւու տունմ կէր, էտա պառաւն էլ ասաց՝ ես էլ իմ սրախի
մէջ խորմ տը փորեմ, խասուցեմ չիւմ թագավուրու խոր, ինչ
գեախ Մհէր ինի խոր, քեաշեմ պիրեմ մէջ իմ խորին, իմ աղջիկ
իշուցեմ դան, բալքի ինորից լաճմ էլնի իմ աղջկան. թագավու-
րութեն առնենյք: Զիւմ թագաւոր ուր խոր պոծաւ, պառաւն էլ ուր
խոր պոծաւ: Էկան Մհէրին ասին, արի թագաւոր քեյ կըկանչի:

Մհերի կնիկ ռամդար էր, ասաց՝ Մհեր մերթայ, քեյ կսպանեն։ Մհեր ասաց. Պան էլ չընկանա էնե։ Զիւմ քեառսուն օր սպասի էկայ, էկայ, թէ չէկայ, գէհիր խմի, մեռի։

Էկան Մհերին առին կնացին։ Մհեր մտաւ ուրախ, դրըժ ընկաւ խորի մէջ, չուր ինոյնք հան-հուն արեցին, արճիճ խալի-ցին, պառաւը մտաւ խոր՝ Մհեր քեաշեց տարաւ ուր խոր, աղ-ջիկն իթալ ինե. Մհեր պոնեց պառվու աղջկան ձեռքեր, ոտքեր արաց մէկ, մէջք կոտրեց ճիտեց մէջ էն ծակին ինչ կէրթէր մէջ թագավուրու խորին։ Դօրիս պառաւ եօթն էժ ունէր, օր մէ խատ կըգրիտէր կուտէր, Մհերին թային։ Իրիկուն միշտ կըխառցէր, աղջի, Մհեր քեյ կը մօտենայ. էն կասէր, Մհեր խա. խա, մարէ։

Քեառսուն օրուայ մէջ եօթն էժ կէրաւ, խլաւ, որ քեառսուն օր թըմըմաւ, պառաւ էկաւ վըր խորի պէնին ասաց. տիւ տղժօվ ես, աղջիկն էլ կասի՝ խա։

Մենյք տառնանյք վըր Մհերի կնկայն։ Մհերի կնիկը մօտերի տուն, դուռը շինե, ինչ կանդար թագաւորու զօրք կայ՝ արե թային, կուգան հմէն օր տան չորս պիւր կըպոնեն, կանեն չեն ա-նե չնկանայ ինոր խանե տիւ։

Դառնանյք վէր պառվու աղջկան։ Մարէ ասաց՝ չվան պե, ձի քեաշի տիւ, ես ծանր տղով եմ առաց։ Մէր աչք ունէր դաշ աղջիկ խանէր տիւ, նոր խաբար տէր թագաւորուն, գեէր խող լըցնէր Մհերին։ Հէտիկմ Մհերը աղջկայ խալաւ խագեաւ, պառաւը քեաշեց. ինչ կըքեաշէր, ասաց՝ այ աղջիկ, ի՞նչ կանդար ծան-տրացերես. ասաց՝ չէ մարէ, տղով եմ։

Հէտիկմ խետ էլաւ տիւ, պոնեց պառվու մէջքն էլ սխկեց իթալ կնաց խորի մէջ։ Էլաւ կտրտուք խալաւ խագեաւ, էրկու կտտուռկ գիյրք իտի մէջ տօպրկին, իթալ թեվ, ինգեաւ մէջ քեաղքիյն, ասաց՝ ես թուղթ արող եմ։ Դօրիս կնացին թագա-վուրուն ասին. թագաւոր ապրած կէնաս. մէյ խատ թուղթ արողմ իկե, մեր քեաղքիյ մէջ. կանչի խենյք չկանայ Մհերի կնկեայ պէ-րան կապի պալքի քե առնի։

Դօրիս թագաւորը մարդ օրօխկեց, ասաց՝ կնացէյք, կնգէյք, պերէյք ըստեղ։ Կնացին, կնգան պերին թագավուրու մօտ. թա-գաւորը խառցուց, ասաց՝ տիւ ի՞նչ մարդ ես, ասաց՝ ես դավըշ եմ. ասաց՝ կանամ ըսկուն թուղթ անես. ասաց՝ խա՛ է՛, որ սկուն ի դէ թուղթ արա որ Մհերի կնիկ ձի առնի։ Ասաց ո՛յ, էղա չխօ եմ ձախ ձեռաց պան ի։ Դու էլի հաղիեէմ դու ձի, ես առնեմ, էր-թամ մօտ Մհերի կնիկ։ Էլաւ թագաւորի հաղիե էն (պարգև) առեց, պառվու էժու մորթ քեաշեց վըր ուր, ինչ կանդար ոսկու կէր կախեց փնէն, էլաւ կնաց ուր կնկայ դուռ կայնաւ։ Մհերի կնիկը

փէնջարից իրիշկաց տեսաւ շըխկշըխկուն դավըէշմ էկաւ կայնաւ դուռ:

Հէտիկմ, կնաց դուռ, ասաց՝ կնիկ, կնիկ, դուռ բաց, ես Մհէրն եմ: Կնիկն ասաց. Ձէ, ես չըմաւատայ որ տիւ Մհէրն ես մէ իմ ձեռը ճխտի, փակ տան վեր ձեռը էխան տիւս: Մհէրն մէկ խատ ճխտեց. ահա կիտցա որ տիւ Մհէրն ես: Դուռն իպաց, ասաց. Կնիկ, էլի մէկ աղէկ հատիեէմ էլ պիւրեր եմ քեյ: Կնկան պոնեց, առեց կնաց թագաւորու դիւան, շըխկշըխկալէն մտաւ ներս. հատիէն տարաւ իտի թագաւորու առջև, նստաւ դիմելի մէջ խետ կըզրուցի, խետ մէկ ոսկոռ կառնէր կըզանէր վազիրմ կսպանէր: Վազիրներն ասին. Թագաւոր՝ էսա դավըէշը մե սպանեց մէկ մէկ թուլա: Ասաց թագաւոր, թէ որ ձի էլ սպանի, ես ձէն չըմ խանի, էն ինչէն կանի, ձի խամար կանի: Մէկէլ ոչխարի լուկէն կըգնի մըջ էրկու մատ, կըզանի թագաւորն էլ կսպանի: Կըլնի տիւս կասի, գէրուս եան տի գէյք խը ձի կուլ անէք, եան չխօ, ես եմ ձեր թագաւոր:

Ինչ անեն, ինչ չանեն, կէլնեն կերթան մօտ Աստղիկ պարոն: Ամա Աստղիկ պարոնը կիտի որ Մհէրը ինոր արուն ի: Մհէրն էլ ուր կնկան կըպատուիւրի կասի. Տէ, տիւ խօսք չասես. իմ էրկներաց չդիպնի, գէրուս դըրպմ գանեմ, սպանեմ իմ խօրօխպէր: Դօրսւան Աստղիկ պարոնը խըտ աստղերաց կըխաղայ, կըկանչի վերեանց: Կինը փէնջարից կասի, էյ վախ, խաղալու ի վեր Աստղիկ պարոնին, տունը աւերի փոքը Մհէրին. մէկ տիր Մհէրի սրտին կըտիպնի կասի՝ քեռ վիզը կոտրէր կնիկ, տիւ էդա խօսք չասէր. կըզանի նետով անեղ կըպոնի Աստղիկ պարոնի սըրտին, շուռ կառնի կուգես տակ: Կտրիճ Աստղիկ դօրմ առաջ մէջ աստղերաց ինչ ուր գիւրդ հիւրար կտէր, կրակ կըթափէր վըր Մհէրի գլխուն, մկայ խօսքով, տաշխի պէս թըրըփ ինկաւ Մհէրի գիրկ, ասաց՝ ախ Մհէր, ես քե չըր գանէ, տիւ ինչի՞ գարկիր քեռ խօրօխպօր: Դէ պե քեռ ծունկ իմ գլխի գնեմ վէրէն, նոր իմ խօգիյն տամ: Գլխի իդի վըր Մհէրի գլխուն, խոգիյն խտու:

Մհէրն էր, իր խօրօխպօր ինատու, էն քեաղայք քեաղըով սրբեց, արաց խողին խաւասար, քեար քաղեց, առաջ մաղեց արաց դաշտ: Խրէշտակներ էկան դարան մտուցին Ակուփու քեար, դէլ չիւմ մկայէլ էն տեղ կըմնայ, կանի՝ տը անի որ ըլնի տիւս. խողը ինոր տայամիշ չիւրա, էլմ էլ կտատանի:

Աստծուց իրեյք ինձոր իճաւ, մէկը ասողին, մէկը լսողին, մէկը ականջ արողին:

Պատմեց 1910 թ. օգոստոսի 27-ին Հայոց Զորի Քերծ գիւղում Մանուկ Սարգսեան անգրագէտ, աշխոյժ և ճարպիկ գիւղացին:

ՌՈՍՏԱՄԷ ԶԱԼ

Կլնէր վախտով մէկ թագաւորմ. անուն Չալի Չեռին էր: Կլններ կիշեր ցէրէկ ուր սէյրան գեահներ կըֆուէր: Ֆէրէզ փահ-լէվան էր, Ռօստամու խէրն էր: Մարա երկիրն էլ մէ խատ . ֆէ-րըզ փայլեվան կէր, որ շատ քաջ էր, անուն Սալմանէ Մնդի էր:

Չալի Չեռինի ախ ըսկում շատ էր, որ էսի հախու փախաւ կնաց երկրից, էլաւ տիւս. տիւ մասէ որ էկաւ Չալէ Չեռու խողի մէջ պախկաւ. փնաց Չալէ Չեռին, Ռօստամի խէրը, կնաց ֆլէ, ոտա-սաւ դաւսըմ (արահետ) մէջ ուր խողին կնացեր էր, գետին ճը-ղէր էր:

Կնաց տեսաւ դօռպա մարդմ նստեր էր ծորիմ մէջ, քեռո-սուն խատ վէրու ոչխար պոններ էր, ոտքեր կապեր էր, շարեր էր շիշ՝ պոններ էր վէր կրակին, կեախում դիրմ ձեռ կուտէր ճուռ կը փոթուցէր, խում խում կուտէր: Առեց ջաղցի քեարմ կլորեց, կնաց, էնիկ ձեռ իտու ինե ջաղցի քեար, էնա կողէն ընցաւ, կը-նաց չիսօ չիրիշկաց յետե: էնա մարդ որ ձէն չի տաւ: էլաւ մէ-կէլ կլորեց, նորէն ձէն չիտայ: էլաւ մէկէլ կլորեց. տօ ասաց՝ եաման, իմ գեապպներ վըր ձի խարամեց. էլաւ պոնեց իպե ուր մուրսից մազ քաշեց կապեց, իտի էնտեղ. էլ ձէն չտաւ, չիւմ ուր գեապպներ կէրաւ, պեղերը սրպեց, նստաւ էնտեղ:

Ասաց.—Տիւ հվ ես:

Ասաց.—Ես Չալէ Չեռին եմ:

Ո՛յ, ասաց՝ Աստուած քեռ տուն աւիրէր, ես քեռ հախուն եմ փախի, իկե, էսմ էր քեռ ոժը, դէ արի այդ (խոստում) արա՛ որ քեռ լաճ Ռօստամ օրօխկես գեա իմ կոիւ, քե պան չասեմ:

Ասաց.—Ա՛յդ ըլնի վըր ձի, ես եօթ օրից իտե իմ լաճ Ռօս-տամ օրօխկեմ գեա խքե կոիւ:

Տօրսվան Սալմանէ Մնդին իթող կնաց ուր երկիր: Չալէ Չեռին էկաւ մտաւ ուր հօտէն, ինկեաւ վըր քիյթ մոթին, իլաց: Չալէ Չեռին իրեյք խարիր խատ ֆէրըզ փայլեվան նաւը-նաւազարի կէր. իրեյք խարիր վաթսուն կօզարցի: Դօրսւան Չա-լէ Չեռին կնաց տուն, ինկաւ վըր քիյթ մոթին իլաց. ինոր միս կը խալէր, ոսկոռը կը մաշէր: Տօրսւան Չալէ Չեռի կնիկը էլաւ կնաց մօտ ֆէրըզ փայլեվան, ասաց. Աստուած ձեռ տուն աւիրի,

հաւաքարիք, գեոտանիք. ձեր տէրը էսա եօթ օր ի ջան դարտի իլի կըխալի կըմաշի, նա կուգէյք, նա կը խարցնէք:

Ասին. Աստուած ձեր տուն աւիրի, մենք թնչ կիտինյք, էսա եօթ օր ի նա կըգեա դիւան, նա մենյք կիտնանյք:

Կնացին նստան դիւան, կանչեցին դիւան Զալէ Զեռուն ա-
սացին. Աստուած քեռ խիմը չըքեակի, նա կըգեաս, նա քեռ դարդ
մե կասես:

Ասաց. Իմ դարդ մը խառցուցէք:

Ասին. Հլա քեռ դարդ թնչ ի մե ասա:

Ասաց. Մէ իրիշկացէք խենյք իմ լաճ էդա տեղ չի:

Դօրսվան ինչ Ռօստամ ինչ լաւ որ ասաց՝ իմ լաճը էս տան-
պար չի, փախաւ մտաւ ձիանքտերաց յետեւ. Աչքիցին, ասին՝ չէ:
Ասաց. Ի՞նչ կըխառցուցէյք, ես էլա կնացի էս սէյրանդեաճներ
կանգեալ, տէսա մէյ խատ մարդ, վերու ողչըներ սաղ սաղ պըռ-
ներ էր, արեւ էր վըր կրակին, սաղ-սաղ ճռներ կըփոթցնէր կու-
տէր. մազաթըթախ ձի պռնեց, մէկ մազով կապեց, իտի էնտեղ
չոււմ ուր միս կէրաւ պռճաւ, ասաց՝ տիւ վո՞վ ես. ասի՝ ես Զալէ
Զեռին եմ. ասաց՝ հա՛, Աստուած քեռ տուն աւիրէր, ես քեռ հա-
խուն եմ փախի իկե ըստեղ: Էսա՞ ի քեռ ոժը: Քեյ տ'սպանեմ, ա-
լա քեյ կուրպան կանեմ Ռօստամուն. քեյ կըթոնեմ ալա արի այդ
արա որ Ռօստամ խըկես իմ կոիւ: Դօրուս ես իմ ձի՞ ինչիս տօ-
րօխկեմ ինոր կոիւ:

Համան Ռօստամ թռաւ տիւս. ասաց. Հայ պապօ, տիւ իսո՞ր
խամարն ի մառախ կանես, ես առաւտուն կէրթամ ինոր կոիւ,
Աստծով ինոր ջան ջայնըմին թասլիմ կանեմ:

Ասաց. Իլի իմ պատրաստութիւն տիսի, քեռ ձին էլ նախշէ
պալաք տիւ տու ձի, ես կէրթամ կոիւ:

Դօրսվան առաւտուն էլան ինոր թաղարուք արին, քեռու-
տուն կօն (վրան) պերին արին ինոր շապիկ, քեռուսուն թօնպան,
քշեց, եահու եալլա արաց կնաց Սալմանէ Մնդու երկիր:

Շատ քիչ Աստուած կիտի, կնաց ինոնց խորդա (քեռորդի)
Պէժանկ կէր, կնացեր էր ցախէ, էկաւ տէսաւ մէ սե զստըմ գեօ
մըջ երկինյք մըջ գէյտիյնք կուգայ. համան փախաւ, մտաւ մէջ
հաւուին, իրաշկաց որ ուր քեյոին ի: Ասաց. Տօ քեռի, ես հախու
կտրա, ասի զաի տիւ կիշիրուա գէյշ էր. էտա թնչ սե զատ ես խազե,
դե՞՞ր կըհաս, դե՞՞ր կըգեաս:

Ասաց. Ոլա, Պէժանկ, կէրթամ Սալմանէ Մնդու կոիւ:

Ասաց. Տնաշէն, չիս Զառէ Զեռինի երկիր քեամպախ էր,
մարդմ չկէր տնէն խքեյ, ջիւր պան տէր քեյ:

Ասաց. Գեօ չկէր. Որ սկուն ի՛ կայնի իմ շնակ թալեմ տուն,
շուտ գեամ: Ալա իմ խօր ասա, ասաց Ռօստամ, նախշէ պալաք
գեօ վըր մարին, ինչ գեախ կը կատողոտի՝ գեամ զանի պէրան թող-
նի թօ գեա:

Պէժանկ շնակ իթալ տուն, վաղեց էկաւ ուր քեյոուն խասաւ:
Եսլլա եա հայդէ արին, քշեցին կնացին: Աֆանդըմ, կնացին մը
պէպան (ամայի) դաշտիմ խասան, նա ջուր կէր, նա կանաչու-
թեն. ասաց. Պէժանկ, քեյոին մեռնի քեյ, ծարաւ մեռանք, կնա-
մէ կան արի պալքի պուտմ ջուր կնդնես, խմենք: Թաւ էսդէխ,
թաւ էսդէխ, էլաւ սարի գլխի, տեսաւ սարի յետե մէկ ալ
ջուր կըթալի չանձ Շամիրաման ալ. կանչեց ասաց. Քէռի, արի
ջուր խմիր: Ռօստամ ասաց. Կուշտ խմի, որ ես էկա, էլ պուղմ
ջուր չըմ թողնի քէյ: Պէժանկ կուշտ խմաւ, քեաշվաւ դէն:

Դօրուս Ռօստամ էկաւ, պառկաւ, պէրան իտի վէր ալան,
ծծեց չում աւդներ, քաշեց պէրան. դէ, ասաց՝ քեռի՝ պառկենք
չում պուտմ էլ ջուր գեա խմենք էրթանք: Մամասե, էսա հախ-
պուր քեառսուն դէվու ախպուրն էր, իրիկուն ճոճ. դէվը փառչերն
իտու պստիկ աղբօր ձեռ, ասաց. Կնա, պուտմ ջուր պե խմենք:

էկաւ պստիկ ախպէրը, էկաւ, տեսաւ որ մէ զօռպա սե
դատմ, մէկ պստիկմ էլ գեօ պառկած էստեղ: Փախաւ, կնաց պատ-
մեց ուր ընկերներաց: Ասին. Տօ, դէ տու վախկուկ, լպղորակմ
տիսնաս, շոտ տուն կփախնես: Էն մէկէլ դէվն էկաւ, էն էլ սկունտ
էն մէկէլն էլ էկաւ, էլմէլ փախաւ: Էն մէկէլ էլ էկաւ, էն էլ փա-
խաւ: Դօրիս զըմէն դէվերը մէկտեղ էկան. թափան վրէյտեր:
Ինչ Պէժանկն էր, քշեցին տարան: Ինչ Ռօստամն էր, չխօ քյներ
էր, կըզանէն չէն զանէ, չըր ալխե: Դօրսվան ինչիս ալխաւ, դըր-
պըմ ինոր, մէկ ինոր, դօրուս պունեց էստունն էլ, մէկ տրուց ա-
րաց, մէկ ծփեց պատ, էլան չիր. ինքյն էլմ էլ պառկաւ քյնաւ:
Մէկէլ էն ալխցաւ. ուրիշ ուրիշ կուգեա, իրիշկաց, տեսաւ գեօ
եօթն խոգիյ էլ թափած վըր Պէժանկն: Մէ տիր կանչեց ասաց.
Պէժանկ, տու գեա վըր քեյոուն, տու գեա վեր քեյոուն: Էն եօթն
էլ պունեց, ծեփեց պատ:

Ասաց. Դէ կնացէյք ձե խամար Սասուն քաղայք թահնա
(հանգիստ) պառկէյք քյնէք:

էլան, շատ քիչ Աստուած կիտի, կնացին էլան վէր սարիմ
գլխուն, տեսան մէ խատ քեաղքիյ մէջ մարդեր ժողուան, էլմէլ
կնացին ինոնց տներ:

Իրեյք տիր ժողվան, իրեյք տիր ցրվան: Ասաց. Քեռի, էսա
ինչ բա՛ս ի. ըստեղ ասաց՝ պանմ կայ:

Ապա ես կիտեմ, տիւ թեվթը մարդ ես, մէ կնա խառցու արեւ

կնաց մէ խատ նախորդ տեսաւ, ասաց. էսա ինչ բնա ի, էսա ինչ քեաղայք ի:

Նախորդն ասաց. Տօ. քյաքոտա ոռ, քեռ դավին ի՞նչ ի, տիւն դառվէշ մես խըտ քեռ հալին: Սիլէմ ի գնդկ վիզը քէթրվաւ: Դէ ասա չիօ քիյ կսպանեմ: Ասաց. Վախ, կասեմ. իմ վիզը շիտ-կիր, սիլէմ իզար էն մէկէլ երես շիտկաւ:

Ասաց. էսա քեաղայք, հազան շահարին է:—Դրուստ ասա, ապա էսա ի՞նչի ըսկնէմ ժողվան ժողվան պլավան (ցրուան):

Ասաց. Մեր թագաւորու աղջիկը դէվը փախցուցե, կանեն որ էրթան հետեն, չըն գըխշնա:

Էլաւ կնաց մօտ Ռօստամ, ասաց. Ռօստամ, էսա թագաւորու աղջիկը դէվը փախցուցէ, տարե, կանեն որ էրթան հետե չըն գըխշնայ:

Ռօստամ ասաց. Ո՛յ, սկուն ըլնի որ էստեղ ինչ Զապլա տնէն մարդ ըլնի, մըր վրէվէն ի եսիր (գերի) տանին: Տօ Պէժանկ, մեյնք կարիպ դառվիշ ենք, մըր պէտք ի՞նչ ի խետ խղի պանին. կնա, ասաց՝ խառցու, խենյք էն դէվու տեղ որ տեղն ի: Նախորդ ասաց. Գեօխան էնա հէրի մէջ:

Կնացին խասան վըր հէրի դռան, Ռօստամ ասաց. Տօ Պէժանկ, դէ արի մտի ներս, ես չըմ կանա. տիւ ինչ կանես, արա: Աճրի ներս:

Պէժանկ ասաց. Տօ քեյռի, էստեղ որ ես ըլնեմ, տիւ ինչ պան տը անես: Մտաւ ներս, տիսաւ դէվը նստե քեռոսուն չաղցի քեար արե ուր թղպեխ, աղջիկն էլ պոնէ վէր մէյ ձեռաց, մէյ կըխօտօտա, մէյ չախցի քեար կըթալի:

Ինչ դէվու աչքն ինկեաւ Պէժանկ, մէկ ջաղցի քեար էթալ: Պէժանկ փախաւ, ուր իդու մէյ կողմ, չաղցի քեար կըրուաւ, էկաւ տիւս: Դէվ ասաց՝ «Ինսան է ըթխալիե դիսան պա խալի», (մարդը խողից ի ստեղծուած, էլի դարձիր խող):

Թօզ քեաշաւ, Պէժանկ էլաւ տիւս. ասաց, է՛յ, դեմը մեռա. ես իկեր եմ դեխ քեռ խողիյն: Դէվը չախցի քեարմ էլ էխան իթալ, էլմէլ թօզ էլաւ վրէն ասաց. Խողածին, խող ես, խող դարձիր: Դիրմ էլ թռաւ տիւս, ասաց. էյ դեմը խող դառնամ, ես իկեր եմ դըխ քեռ խողիյն:

Ոլա դէվն էր, աղջիկն էթալ գեյդին, խասաւ դեխ ինե: Էրկուսը խառվան իրար, կռուելով էկան, խասան չիւմ տիւս: Դիրմ ինչ դէվը նաֆաւ էխան, Պէժանկ թռաւ էկաւ ջիւմ տիւս: Ռօստամ էսաւ, Պէժան, ի՞նչ ի կը փախես: Պէժանկ ասաց. Տօ ուր կը փախեմ, էն խէրաքիւնի պէհն ի (շունչ) որ ձի կըթռուցի:

Ռօստամ ասաց. Պէժանկ, թող գեա վըր քեռուն, տիւ կնա:

Խեղճ զէվու աչք ընկեալ Ռոստամ, Ռոստամ էրկու մատ էթալ զէվու վիզ, քեաշեց տիւս: Պէժանկ մտաւ աղչիկ էխան տիւս: Դորիս տուին նախընտրան, ասին կնա ասա ես կնացի, զէվուն սպանեցի, որ չըն աւտա, առ էսա էրկու ակնջներ, շանց տուր. ասա անուն Աստուծոն արի, զարկի զէվն սպանեցի, առեցի էկա, թագաւորըն աղչիկ կտա քեյ: Աղչկան էլ ասաց. Տիւ թէ սուտ ասիր՝ կրգյանք քեյ էլ կսպանենք:

Նախընտրող աղչիկն առաւ կնաց թագաւորու մօտ. թագաւոր մարդ օգորկեց, աղորթ որ զէվն սպանած ին. ակնջները նախընտրող կտրե, պիրե:

Դորուս էկան, թագաւորուն ասիցին: Թագաւորն ասաց՝ տղա, ինչ աղչիկնի քեյ, արի կնա, երկեր կուզես, քեաղայք կուզես տամ քեյ:

Իպե աղչիկ պսակեց վեր էտա նախընտրողին. քեառսուն օր, կիշեր ցէրէկ խառնիս արաց:

Մենյք դեօր էրթանյք վըր Ռոստամուն: Ռոստամն ասաց. Պէժանկ, կնա թագաւորու մօտ կազան շահար, ասա՝ մենյք էրկու դառվէշ ենք իկե տեղ, մե տեղմ տառակէյք, մենյք գեանք էրկու, իրեյք օր նստեյնք. էրթանյք:

Պէժանկ էլաւ, կնաց կազան շահարի թագաւորու մօտ, ասաց. Թագաւոր ապրած կէնաս. մէկ տեղ տուէյք ես իմ ընկեյր գեանք նստեյնք, մեր քիյսայից ուտեյնք խմեյնք, էրթանյք: Թագաւորն ասաց. Իմ հօդէն գեօհան, էկէյք նստէյք, իմ քիյսայից կերէյք, խմէյք, կնացէյք:

Պէժանկ ասաց. Հօդէն մե տեղ չլնէ, մե չանց Սղէրդու խան տարակէյք, ես իմ ընկեյր նստեյնք ինե. մեր քիյսուց կուտեյնք, չիւմ էրթանյք:

Տառակիցին, Պէժանկ էլաւ, կնաց Ռոստամին ասաց՝ իրե. որ Ռոստամ իրե, դարգլիից չ'մտաւ ներս, դարգլիի շէմք, շիփանէն քեակեց, առեց կնաց ներս: Թային (թոշակ) արին, օրական քեառսուն դավա (ուղտ) ինոր խաց կըտէն. օրական քեառսուն դավի աղփ կըկրէն տիւս: Ինչ Պէժանկն էր, կէրթէր թագաւորու դիւան հէվարէ հէվարին (երեկոյից երեկոյ) ինչ լսէր, ինչ տիւսնէր, կըկէյր Ռոստամին կըպատմէր:

Թէ տարիմ, թէ էրկու տարի մնացին էտա տեղ, դօրսվան օրմ, Պէժանկն կնաց դիւան, տեսաւ որ Սալմանէ Մնդիի մարդեր էկած են էտա թագաւորուց վերգի (հարկ) կուզին:

Մնաց չիւմ յիրիկուն, իրե ուր քեյուուն, Ռոստամին ասաց ու պատմեց: Ասաց էն մարդ որ մենյք տի էրթանյք ինոր խեղճ կուր, ինոր վէրկի ժողվողներ էկած են փարա կուզեն:

Ռօսդամ ասաց՝ Պէժանկ կայիմ կաց, ինոնց մարդերաց լե-
զուն քեաշի, զարկ ճակատ թօղ էրթան: Դօր մնաց Ռօսդամուն:

Դօրիս առաւտուն ինչ ինոնյք տըհէն խզինէն (գանձարան)
որ փարա տը չափէն. էլաւ կնաց խեաքեյր: Էնգեախ ինչ ոսկին
լցին չափ, ասաց՝ չէ, էդա չէլաւ. թողէք ես չափեմ: Առեց չափ
կործեց, փէտ իտու վըէն, խը՛ռը՛ւ ոսկին շուռ իտի գէյտին:

Տօ, ասին, էսա քեաքեոտաոռ ինչ կուզի: Համան խասաւ,
լեզուք քաշեց ի զար ճակատ. ասաց. Կնացէյք ձեր Սալմանէ Սըն-
զուն պարեւ արէյք:

Էլան կնացին: Քեաղայք քեաղբյով ասին՝ ոյ. էսա դառվիշ-
ներ մեր տուն աւերեցին, մե իսկեցին կրակ: Էլան մտան ինոնց
տներ. քեարեր լցին դռների յետեւ, պախկվան էլ չէլան տիւս Սալ-
մանէ Մնդու հախուն:

Ինչ Սալմանէ Մնդին էր ուր տեղը նստած իրիշկում էր գէս
դէն: Ինոր միլէթն էլ զօլրինդ (հեռադիտակ) դրած աչքերին կը-
սին. օխ, օխ, Սալմանէ Մնդու մարդեր գեօ էկան ծծղկտալէն:
Քիչ էլ էկան. իրիշկաց ասաց՝ տօ ի՛նչ ծծղալ, պէրներ պաց՝ լեզ-
վըներ քաշած, զարկած ճակատ էկան:

Էկան խասան Սալմանէ Մնդու դուռ. Սալմանէ Մնդին ա-
սաց՝ տօ՛ էդա ի՛նչ իլե, ասին, դառվէշներու արածն ի: Էլաւ կան-
չեց ուր դառվէշներ, ասաց՝ ի՛նչ անենյք, ասին՝ ի՛նչ տը անենյք
մենյք, վըր մե չենյք առնի ինոր խետ կռիւ անի: Թող նախորդ
էրթայ սրպի գհա: Նախորդն էր տիրմ էլաւ կնաց Կազան շա-
հար, խասաւ վըր փուղցին, կօռօճամ (փայտ) իզար, թօղ, դու-
ման իտու վըր քեաղաքիյն, ասաց՝ էսա քեառաուն տարի նախ-
որդ եմ, մէկմ եմ կով չկիրի, էսօր եկեր եմ էսա քաղայք տը
կտրեմ:

Դօրիս հեվարին, էկան թագավուրու դիւան, ասին. հէյվախ
Սալմանէ Մնդու նախորդ իկեր ի մեր քեաղայք տը կտրի:

Պէժանկ կնաց յիրիկուն Ռօսդամին ասաց՝ էսօր Սալմանէ
Մնդինի նախորդ իկեր ի սկնա կասի, տիւ ի՛նչ կասես: Ես ինչ որ
կասեմ առաւտուն կասեմ: Կլնիմ կէրթամ ինոր ջան ջանամուն
թնսլիմ կանեմ գեամ: Ասաց չէ, քեանի ես իդա եմ՝ չէ, ինչ
գեախ որ ես մեռա, նոր տիւ ինչ կանես արա:

Էլաւ առաւտուն կնաց, չիւմ կէսօրին իզան զարկաւ, կէսօ-
րին ինոր վիզ կտրեց իթող իրի: Մարդեր էլան կնացին մօտ թա-
գաւոր, ասին՝ ոլա թագաւոր, էնա պզտիկ դառվէշ նախորդ ըս-
պանեց, ալա ջոջ դառվէշ մե ոժմ չկտրեց. մեր ըզտեր ինոր խաց
կրելով, քեաք թալելով մեռանյք:

Դօրիս Պէժանկ իրե մօտ Ռօսդամ. Ռօսդամ ասաց՝ Պէժանկ, ի՞նչ արիւր. ասաց. ինչ արի, նախորդի վիզը կտրեցի թալի էկա. ասաց՝ էտա թողնենք:

Դօրիս էն իրիկուն էլաւ կնաց դիւան. թագաւոր ասաց. Դնւրէշ՝ տիւն ապրես. ալա ջոջ դնւրէշ, մե ոժմ չկտրեց. մեր դավէյք մեռան ինոր թային կրելով, քեաք թալելով: Ասաց՝ Աստծու սիրուն ձէն մըածէք, որ չլսա, էլ նա ես կանամ ինոր ջուղապ տամ նա տիւք, սուս: Մէկ էլ օր խօվիւ էլմ իրե, կայնաւ վըր դարին ասաց՝ էյ էսա քեառսուն տարի ես Սալմանէ Սնդու խօվիւն եմ, գէյլմ եմ ոչխար չկիրե, իկեր եմ ձեր քեաղայք տը կտրեմ:

Իրիկուն էլմ էլ Պէժանկ իրե ասաց. քեյոի, էսօր էլ խօվիւ իկէ վըր մե կոիւ: Ասաց առաւտուն կէլնեմ կընամ, ինոր ջան սատանին թասլիմ կանեմ կուգեամ: Պէժանկ ասաց՝ չէ, չիւմ ես չը մեռնիմ, տիւ քեո տեղէն հիրար չըս առնի:

Առաւտուն Պէժանկ էլաւ կնաց դեհ հինե, չիւմ կէսօրին, անուն Աստծուն արաց, ինոր վիզը կտրեց իպե: Դօրիս քեաղքի միլաթ դեխ դեխա (ամեն կողմից) կանչեցին ասին, պատիկ դառվէշ տիւ ապրես, ոլա տիւ բաշն ես, ալա էն ջօջ չէ: Մեր ըղտեր թային կրելով խատան:

Ասաց՝ Աստծու սիրուն էլնի, սուս կացէյք, որ լսաւ, ձե էլ ձի էլ կսպանի: Էն մէկէլ օր առաւտուն Սալմանէ Սնդու վազիր իրե, անուն Ֆիլու Ֆանդի էր. իրե կեանչեց քեաղքի վըէն ասաց՝ հէյ ես Ֆիլու Ֆանդի Սնդին եմ, իրեյք խարիր վաթսուն վեց ֆէլ ու ֆէնդ ունիմ. իկեր եմ էսա քեաղայք տը կտրեմ, էրթամ:

Իրիկուն էսա քեաղայք քեաղքյով ժողվան էկան, ասին թագաւոր, էսօր Ֆիլու Ֆանդի Սնդին իկե, մեր ջանը ջայնըմին թասլիմ կանի:

Դօրուս թագաւոր կանչեց պատի դառվիշին, ասաց՝ դառվէշ, ի՞նչ թատպիր տը անես: Առաւտուն մենյք կէրթանք, տիւ մառախ (մտածմունք) մը անէյք, Աստուած օղորմած ի: Կնաց իրիկուն ու Ռօստամին պատմեց: Ինչիս տը էլնի, էսօր Ֆիլու Ֆանդի Սնդինի իկի. ինչ անենյք: Ռօսդամ ասաց՝ առաւտուն կէրթամ ինոր ջանը ջայնեմ թասլիմ կանեմ:

Ձէ, ասաց՝ քեանի ես սաղ եմ՝ տիւ չըս էրթայ: Առաւտուն Պէժանկ էլաւ, կնաց չիւր կէսօրին կռուան. կէսօրին Ֆանդօն Պէժանկին պոնեց տարաւ, էնիկ հար առեց կնաց, կազան շահարի միլաթ լացին, պողացին փախան էկան, ասին՝ հայ, Աստուած քեո տուն քեակի, ջոջ դառվէշ, տիւ խէրիք չի՞ պառկես,

մեր ձիանք մեռան քեյ թային կրելով: Իլե վեր. Պէժանկ պոնեցին տարան:

Մէկ տիր ինչ որ տեղէն նուաց՝ էլաւ վեր, տանիս մանիս, կոչ կշտանոց զմէն խըտ մէկ մէկու էլան, քեակէց էլաւ տիւս:

Տիրմ էլաւ կնաց տարգյիսի տուռ, չախմախմ էզար, նախշէ բալաքի պոչի մազ իտու կրակ. նախշէ բալայք Զապլա երկիր վըր մարին կատողոտաւ: Զալէ Զէռին ասաց՝ իմ լաճ նեղ տեղ ի, իսկէյք վրէն ինոր գիւրզ, ինոր նետ, թողէք թօ էրթա:

Տիրմ կապեցին վրէն, գեամ զարկին պէրան, թողին կնաց: Դէլ ալա, Ռախշէ բալայք իրեյք օրուա ճամբախ զատն էր: Ռօսդամ ինոր ոտաց զըմփղըմփոց լսաւ: Խասաւ գլխիս պազեց, թըռաւ քեամակ. շատ քիչ Աստուած կիտի, կնաց Սալմանէ Մնդու քեաղայք խասաւ:

Տիրմ էն ու Սալմանէ Մնդին էլան կռիւ. չիւմ իրիկուն կը զանէն կը զանկուէն, տիրմ իրիկուն կը քեաշուին: Ինչ Սալմանէ Մնդին էր՝ կէրթէր տուն, ինոր խետ զանմանէ (դեղ) պէմանի կէր, կըտանէր կըցանէր մըջ, առաջկալութէն կըմտնէր մէջ ինոր բընքտեր (վէրք) կըքեալէր: Ինչ Ռօսդամն էր, անօթի ծարաւ կը մնէր առջև էդա ցրտուն պընտ. ինոր բընքտէր (վէրքեր) թաշանայ տուէր էն կըթափէն տակ: Էդա տեղ վախտով մէկ աղչիկ էն պիւրէ Ռօսդամի խօր քեաղքէյն, ամա (բայց) պառվըցեր էր: Դօրիս ինչ մթնաւ սլէմ գարէ խաց իլից իպե Ռօսդամին: Ամա, սլէմ խաց, ի՞նչ դեղ դարման էր ինոր ալուի տակ չէր պոնի: Ինչ խաց կէրաւ, ասաց՝ ախ Ռօսդամ, քեո խօր աչքեր քեօռնէր քեյ չորօխկէր էստեղ էսա զալըմի խետ կռիւ: Ռօսդամ ասաց՝ էյ պառաւ, էրկու գեարէ խաց պերիւր ձի հէրես կտաս: Զէ, ասաց, ալա իմ դըժար կըգեայ:

Մնաց Ռօսդամ չիւմ առաւտուն, մէկէլ Սալմանէ Մնդիկ էկաւ կռիւ. էլ մէլ իրիկուն Սալմանէ Մնդին էթօղ կնաց ինոր տուն: Դարմանէ սլէմանին տարաւ էթալ մէջ առաջկալութեն, մտաւ մէջ, խօրօտ ինոր բընքդեր (վէրքեր) ժրաւ, էկաւ մտաւ տեղջլի (անկողին) մէջ ուրհաթ քյնաւ:

Խեղճ Ռօսդամ մնաց տիւս, մէյգնի գլխի ցրտու առջև: Երբ մթնաւ տիրմ էլ պառաւ սլէմ գեարէ խաց առեց էկաւ էստեղ: Ռօսդամ կէրաւ իսլաւ. տիրմ էլ պառաւ աչք ընգեաւ Ռօսդամի բընքդեր. ասաց՝ ախ, Ռօսդամ, քեո խօր աչքեր քեօռնէր քեյ չօրօխկէր կռիւ:

Ասաց՝ պառաւ, կտորմ գեարէ խաց պերիւր, կէրայ, վըր ձի մոռնաթ կուգես: Զէ, ասաց՝ Ռօսդամ, իմ դժար կըգեայ:

Ասաց. Վըր քե ի՞նչ թատպիր տ'անեմ. էսիկ իրիկուն կէր-

Թայ դարմանէ սլէմանին կըթալի առաջկալութեն, գիշէր նոր կերթա կըմտնի ինե: Կանաս գիշեր էրթաս մտնես ինոր պախչէն, մտնես ինե: Խա՛ ասաց Ռօսդամ. տիւ ձիկ ճամբախմ շանց տուր: Պառաւը ասաց՝ էյ դու չկայ, պատնից կանցնիս ներս: Էյ, ասաց՝ թէ որ էնիկ էկաւ, ձե չլուտ մըջ աւազին տէսաւ. ձե չսպանէ:—Ձէ, ասաց՝ էդա բէբախտութեն կընի ինոր խամար: Ռօսդամն էր, Ռախչէ բալայք խէծաւ կնաց: Իրիկուն մութն էր, կնաց բաղնի կուշտ (մօտ). տիրմ զանգիւն իզար Ռախչէ բալաքիյն, ընցաւ, կնաց բաղնի էնդեխաց կողէն:

Ռախչէ բալայք շիտկեց մէջ բաղչին. ինքյ մտաւ մըջ աւազին, ինոր բրնքտեր (վէրքեր) սկուն շապրվան (առողջացան) սկուն ինչ գեօ նոր ինոր խօր երկրից իրե, սկի կոխ չարե: Ռօստամ դէլ ալա մըջ աւազին էր. Սալմանէ Մնդին մէտակ շապիկ ֆանար պոներ էր ձեռ, իրե որ մտնէր մըջ աւազին, իրիշկաց որ Ռօսդամ կեօմշու պէս մըջ աւազին լող կանի. ասաց. էյ վախ. դառցաւ էկաւ ուր տուն ասաց՝ կնիկ, իմ քեաղայք խային մարդ կայ, իմ առաջկալութեն ինոր շանց ի տուած, էսօր զօմշի ոժ իկե վրէն. վաղ իմ ջան ջայնըմին թասլիմ կանի:

Հէտիկ Ռօսդամն էր ընցաւ բաղանից, զանգիւմ էթալ, կընաց մէյդնի գյօխ կայնաւ:

—Ռօստամ քեռ դարդ, մառախ (մտածմունք) ինչ էր. ախ կասէր՝ ես մէյ խատ Պէժանկ սաղ սալամ տեսնամ, նոր մեռնեմ:

Սալմանէ Մնդին էլ ինչ արաց. ինչ Պէժանկ պոնեցին, տըւէր էր ուր աղջկան, ասեր էր տար սպանի, էն չըր սպանի: Կը շախէր կը թօնէր վէր ուր:

Դօրուս Սալմանէ Մնդին ասաց՝ էն լէշ ռը տեղն ես պախե, բեր պատից կախի, պալքիմ ինոր ոժը պակսի: Դօրսւան պառկաւ քյնաւ չիւմ առաւտուն էլան մէյդան. Սալմանէ Մնդին ասաց՝ Ռօսդամ՝ իրիշկայ իմ քեօշկ ու սարէն (պալատ) իմ պաղ-պախչէն, խօրօտ թամաշա արա, որ քեյ տը սպանեմ: Ինոր մեղք ինչ ի, որ ինչ ի Ռօսդամի աչք ինի Պէժանի լէշ՝ կուղումը (ծնկներ) կոտրի:

Ռօսդամ իրիշկաց ինոր դար բար, թամաշա արաց, տեսաւ Պէժանկ նստե ինոր աղջկայ վիզը գյրկե, հման կը պաքիյ: Քեառսուն զօմշու ողջանց էլ իրէ վրէն. ասաց՝ Սալմանէ Մնդին, մէ խատ էլ տիւ իրիշկայ, քեռ դարբար թամաշա արա, չընի ասես, Ռօսդամ ձի սպանեց, չէթօղ իմ դար-բար խօրօտմ թամաշա էնի նոր մեռնի:

Ինչ իրիշկաց, տէսաւ որ ինոր աղջիկը ձեռ թալի Պէժանկի վիզը, համա կը պաքիյ. ասաց՝ հէյ վախ, չիւմ իմ տնականն էլ

խզի խային ի (նենգ), էլ իմ ֆնալը թնչ ի վեր աշխարհն:

Բեառսուն գեոմշու ոժը մօտէն պակսաւ. Ռօսդամ ասաց՝ Սալմանէ Մնդի, դէ գար քեո իրեյք դըրպ: Իրեյք տիր Սալմանէ Մնդին ի գար Ռօստամուն, Ռախշէ պալայք ըսկուն խաղաց խըտ ամպերաց, որ մէկ դըպ չանեց էնոր:

Դօրուս ասաց՝ դէ Սալմանէ Մնդի դօր (հերթ) իրե ձի: Մէյ տիր Ռօսդամ կնաց, իրի Ռօստամ թուրմ էթալ վիզը կտրեց, ինոր գլօխ էլաւ խըտ էրկնուց: Մէ տիր պառաւ որ անթրոցմ առեր էր, կայնէր էր մէյդնի գլօխ, մէկ անթրոց էգար վըր Ռախշէ պալաքի պոչին. մէյ տիր էրկու օրուայ ճամբախ փախաւ. տիրմ էլ Ռօսդամ էնդուց դառցաւ իրե, ասաց՝ հա պառաւ գտի էրկու գեարէ իաց, տուեր էր իմ պէնին ապէր տակ. դէ ասաց՝ Ռօսդամ, ձէն մխանի, արի իրիշկայ ինոր գլխու տեղ, տե քեանի մի փո-րե գէյտին, ինոր գլօխ չէ հերէր (չէր գնար), որ քէյ տիպնէր՝ կսպանէր:

Կնաց փորեց վաթսուն գեազ գեյտին, ժօրօվ (հազիւ) ի խան տիւս, առեց կնաց Սալմանէ Մնդու քեօշկ, ֆնաց մօտ Պէժանկ: Առեց Պէժանկ Սալմանէ Մնդու աղջիկը իրե: Էդա Սալմանէ Մնդու քեաղքի միլլաթ ժողվեց, առեց կնաց Կազան շահար ինչ ինոնյք խաց կուտէն:

Ասաց՝ դէխովսնա (այսուհետեւ) տիւք բիթուն, էսա Կազան շահարի քեաղքի թագաւորի հպատակն էք, էլ ձե հուրիշ թագաւոր չկայ: Իպե ինոնք բիթուն արաց ինոր հպատակ. կանչեց թագաւոր իպե, ասաց՝ թագաւոր, մենյք թնչ ենք կիրե, թնչ ենք խմե, հէսապ արէյք, մենյք տանյք, էրթանյք:

Թագաւոր ասաց՝ մենյք ձեզնից շատ շնորհակալ ենք, մենյք պան չենք ուզի ձեզնից, աղէկութեն ինչ տիւք մե արիյք. դէլ (տակաւին) մենյք պան առնենյք քեյնէ (քեզանից): Իպե ուր պստիկ աղջիկն էլ իտու Ռօսդամին:

Ռօսդամը ինոր աղջիկ, Պէժանկ ուր կնիկ, էլան եահու եալ-լահ քշեցին, կնացին էրկու ամսվա ճամպախ, խասան ինոնց քեաղայք:

Դօրսվան կանչեցին ինոնց ինչ կանդար ֆէրըզ փայլեվան կէր, կանչեցին նաղարէյք, կօդարչէք զմէն առին պիրին: Էդա գլօխ ինչ կտրեր էր, իտի մըջ դիմին (ատեան) ասաց՝ պապօ (հայրիկ) էսա գլխուց էր, ինչ տիւ ըսկում կը վախենէր. դէ առա քեյ էն գլօխ: Խէրը իրաշկաց որ Ռօսդամ շուտ առաւ տը պլաւէր (ցրուէր), ասաց՝ կնացէյք հօդի (սենեակի) դուռը պացէյք, գլօխմ կայ պիրէյք ձի: Կնացին էն գլօխ պիրին. էն գլօխ ինչ

Ռօսդամ պիւրիւր էր, դրին մըջ ինոր աչիչ, դէլ հալա հլին (լեցուն)
չարաց:

Ասաց՝ Պապօ, խէր ա: Ասաց՝ ես սկնայ մարդերն եմ սպանե:
Նոր Ռօսդամու հըրս (կիրք) կոտրաւ:

Ասաց. Պապօ, էսա վեր գլոխն ի:

Ասաց՝ պապօ խէր. էսա Կարամանի-Կաթէլի գլխին ի: Նոր
Զալէ Զեռին էլաւ ուր էլ աշիրաթ (ցեղ) հըմէն կանչեց, նոր իպե
Ռօսդամ պսակեց:

Պէժանկն էլ պսակեց, քեառսուն օր, քեառսուն գիշեր խառ-
սնիս արաց:

Ինոնյք խասան ինոնց սրտի մուրազին, տիւք էլ խասնէք
ձեր սրտի մուրազին:

Էրկնուց իրեյք խատ խնձոր իջաւ, մէկը ասօղին, մէկը լսօ-
ղին, մէկը ականջ արօղին:



ԱՂԷՔՍԱՆԴՐԻ ԿՍԷՆ

Կէր չ'կէր մէկ թագաւորմ, մէկ լաճ, մէկ կնիկ:

Լաճու անուն Աղէքսանդր էր: Դօրիս էդա Աղէքսանդր թագաւորու մէրը մեռաւ. թագաւոր կնանց ուր խամար խորթ կնիկմ իպե: Դօրիս օրմ ինոյք, ուր լաճ, ուր կնիկ նստեր ին մէջ ինոնց խաս պախչին. մէկ էլ տեսան իրեյք խատ եղունիկ (աղանի) էկան պլպլացին:

Թագաւորը ասաց. Կնիկ, խոզէ (երանի թէ) մենյք խոնց լէզուն խասկնինք. խենյք ի՞նչ կասէն:

Աղէքսանդր ասաց. Պապօ, ես կիտեմ: Ասաց ինչ կասեն: Աղէքսանդր ասաց՝ կասեն, ժամանակմ Աղէքսանդր պիտի էլնի թագաւոր, ինոր մէրը ջուր պիտի լցի վէր ձեռաց, խէրը փէշկիր (դենջակ) տը թալի:

Մէրը ասաց. Տէս, տէս. ի՞նչ կեղտոտ մի, ինչ պաներմ կը մտածի. սաքիյ, ի՞նչ ի, ես տը ջօջանամ իմ խօր տեղ տը էլնիմ թագաւոր, իմ խէր մէրը անեմ ձիկ խղմաթքեար (ծառայ):

Թագաւորն էլ ասաց՝ կնիկ, էնիկ ճիժ ի. էն ինչ կիտի էտսկնայ (այդպէս) բաներ: Չէ, չէ, ասաց մէրը. ես կիտեմ էն ինչ հէթիմ ի: Կնիկն էր, էտա խօսք արաց ինոր աֆքեար (մտածմունք): Մնաց չիւր ամառ. օրմ թագաւորուն ասաց. ես տը էրթամ ծովի հափ կանգեամ. տղէն դիր խըձիկ ես կարիպ եմ. մէ քիչ կանգեամ:

Կնիկն էր էլաւ առաւտուն չարշաւ (էհրամ) էթալ, կնաց մէ մարանկօղի (կահագործ) քովէն (մօտ) ասաց՝ առա քեյ ոսկիմ, մէ խօրօտ սանդըլիմ առ, արի ծովի հափ մօտ ձի: Մարանգօղ (կահագործ) էլաւ շոտմ սնդուկ շինեց, դարպար թամաշա արաւ, տուեց ուր ուշաղի (ծառայի) քեամակ, տարաւ ծովի պէրան, էտու էդա կնիկն:

Կնիկը իպէ էտա լաճ, պստիկ էր ճխթեց մէջ սանդըլին, պերանը պըվըռնեց, էթալ վէր ծովու հերեսին, ասաց. Դէ, կնա.

խեմ (նայեմ) ինչիս մե տը անես քեյ ծառայ, տիւ էլ տը ըլնես թագաւոր:

Ծոֆն էր էտա մնդուկ տարաւ, տարաւ Չինմաչինու թագաւորի երկիր էխան տիւս:

Էդա տեղ գեամիչիմ (նաւաւար) իրե ծովի հափ, մնդուկը կնտաւ. էպնց, տեսաւ մէ խօրօտ լաճմ. ասաց. Փառք Աստծու, թէ Աստուած ձի լաճմ էտու, խէրիքիյ, լաճ չկէյր ձի: Առեց ուրախ ուրախ կնաց ուր տուն: Լաճն էր ժամանակմ մնաց. ճօչացաւ մնաց էդա Չինմաչինու թագաւորու գեամչու տան: Էտա թագաւորու պատնի պատի վրէն իրէյք ամիս կէս, իրեյք խատ կռիկ, առուտամէ կը գեէն, չիւմ իրիկուն կը կռէն, կը թռնէն. կէրթէն, մէկէլ օր էլմէլ կըգեէն:

Էտա թագաւոր դալալ (մունետիկ) իտու կանչել, ասաց՝ գեալօ (ժողովուրդ) վով որ գեան էսա խաւքեյրաց լեզուն խասկանայ, ինչ որ ուզի ես կտամ ինոր: Էդա գեամըչին էր, ինոր խորթ խէր, էկաւ տուն կսա արաց. լաճը ասաց. Պապօ, էտա խաւքեյրաց լեզուն կը խասկնամ, ես վաղ տը գեամ, ասեմ. չէ ասաց՝ որդի, տիւ չես կիտի ինոնց լեզուն, դօրիս թագաւորը քեռ վիղը տը կտրի: Չէ, ասաց՝ պապօ, ջայնամ թօ իմ վիղը կտրի: Տղան, ասաց՝ մ'անի, մ'էլնի, Աստուած ջօրով քեյ տուերի ձի՝ մը էթան:

Առաւտուն էր. թագաւորու դալալը էլմ էլ էլաւ կանչեց, լաճը լսաւ, էլաւ վազեց կնաց թամանգէմ (բարեւ) արաց, թագաւորու յետե կայնաւ: Թագաւորն ասաց՝ հը, խէր ըլնի. խօրօտ լաճ, ի՞նչ կայ, ինչի՞ք ես իկե: Ասաց. Իկեր եմ որ խաւքեյրաց լեզուն ի՞նչ ի քեյ ասեմ: Ապա տիւ վի՛ր լաճն ես, ասաց ես գեամչու լաճն եմ: Ասաց՝ արի կաց ըստեղ:

Առաւտուն կռիկներ (ագռաւ) էկան էլմ էլ կռացին. թագաւորը խառցուց, ասաց՝ խօրօտ տղա, ինչ կասեն էսա խաւքեյր: Ասաց՝ թագաւոր ապրած կէնաս. էսա մէկը իրիկն ի, էսա մէկը կնիկն ի, էսա մէկն էլ ինոնց ճետն ի: Էսա մէրը ասաց՝ որ ճետ էխան, դօրուս մէր ուր ճետն է թօղ, կնաց ուրիշ երկիր, էտա թայնդ ժամանակ, էտա խէր մնաց վէր էտա ճիտուն, շախեց պախեց, չիւր խացի խասաւ: Որ խացի խասաւ, էլաւ էկաւ էլաւ ճետուն տէր, ասաց՝ էդա իմ ճետն ի, ձի կըխասնի:

Խէր ասաց՝ ջանըմ թանկ ժամանակ տիւ թողիր փախար, ես խաց ճարեցի, մորացի իմ ճետ շախեցի, չիւմ նոր խասաւ խացի. մկա տիւ էկար էլար ճետուն տէրը:

Մէրը կասի՝ խան իմն ի, չէ ջանըմ իմ ճուն ի, ես իմ ածե. քեյ ի՞նչ կա ինե, ես իմ խանի, ձի կըխասնի:

Խէրը կասի, ջանըմ տիւ խանիր, ամա քեռ ձիւն ի, ալա ա-

նօթի կըխատնէր:—Թօղ խատնէր, թօ տիւ չըշախէր, իմ ճետն ի ձի կըխասնի:

Սէրն էլ ասաց՝ որ սկոն ի, արի էրթանյք մօ թագաւոր, տիսնայն դադաստան վիր տը տայ, եան քեյ տը տայ, եան ձի:

Մկայ՝ թագաւոր ապրած կէնաս, տիւ տը տաս մօր՝ թէ խօր, դէ դադաստան արա:

Թագաւորն ասաց՝ ջանըմ, տղէն որ կայ՝ խօր կըխասնի. խասմա (մանաւանդ) որ սա թանգ ժամանակն էլ շախեր ի, խօր կը խասնի: Էս ասելուն պէս, խէրը ճետը թռան կնացին էնա մէկ կողմ. մէրը մէնակ թռաւ կնաց էնա մէկ կողմ: Թագաւորն էր, էդա լաճու եախէն պոնեց, ասաց՝ խօրօտ լաճ, քեո անուն թնչ ի, ասաց՝ Աղէքսանդր: Էյ ասաց թագաւոր. արի սաղին (ուղիղն) ասա, տիւ էսա թագաւորու լաճ չէմ: Տիւ արի սաղին ասա, ես եմ մէկ աղչի, էն էլ կուրպան կանեմ քեյ, իմ թագաւորութեն կըմնայ ձե էրկսին: Տիւ գեամչիւց թնչ կըխասկընաս:

Ասաց՝ թագաւոր ապրած կենաս, սաղ որ կուզես խասկնալ, ես էլ չըմ կիտի, ես վիր լաճն եմ. ես գեամչու լաճ չեմ, ես ձի ըստեղն եմ տիսե: Հէտիկ (յետոյ) թագաւորն իպե Աղէքսանդրին արաց ուր խոգեզաւակ. ասաց՝ չիւմ ճօճանայ իմ աղջիկը պսակեմ էնոր վրէն:

Աֆանդըմ, թագաւորն էր, իպե Աղէքսանդր եօթ տարի իտի դպրոց: Էնպէս իմաստութեն սօրվաւ որ մատով շանյք կտէն:

Թագաւորն էն Աղէքսանդր վարժատնէն էխան իպե տուն. ասաց: զօրիս քեյ տը կարգեմ (պսակեմ) Աղէքսանդր: Ասաց՝ չէ թագաւոր, քեյդնից մէ պան խնդրեմ ալա. տիւ թօնիս ես էրթամ Բաղտատա Բալուլի առջև տաս առնեմ, նոր գեամ, ինչ կանես արա, կպսակես պսակի:

Ասաց՝ տղա, կէրթաս, ալա վախենամ էնտեղէն փախնես էրթաս: Չէ, ասաց, պապօ, ոչ խէր ունիմ, ոչ մէր, տեղ չըմ էրթայ: Էլաւ գիյրմ գյրեց իտու Աղէքսանդրին. գյրեց շատ պարե Բաղտատու Բալուլին. որ իմ տղէն Աղէքսանդր խրկեցի քեո մօտ որ դաս տաս:

Աղէքսանդր տարաւ թուղթ իտու Բաղտատու Բալուլ թագաւորու ձեռ, ետ կայնաւ. թագաւոր կարդաց, ասաց՝ խա իրեյք տարի տիւ դաս առ, նոր կնա: Աղէքսանդր էլ առաւտուն կըլնէր ջուր կըտանէր Բաղտատու Բալուլին կըլվացվէր. էնտեղից ջուր կը տանէր Բալուլին աղջկան, էն էլ կըլվացվէր. խաց կըտանէր Բալուլին, էնդուց աղջկան, յետոյ կը գեէր ուր դասը կառնէր, որ հասի (վերջապէս) տարիմ մնաց էնտեղ, ուր ուսումը առեց:

Չինմաչինու թագաւորուն էլ լաճմ կէր, անունը Լութֆիկ

էր. էն էլ էլաւ գիյրմ գյրեց իտու ուր լաճուն, ասաց՝ կնա Բալու թագաւորու մօտ, իրեյք տարի դաս առ արի: Էս էլ էլաւ էկաւ Բաղդադու Բալուլի մօտ: Լուծֆիկն էլ ուր թուղթ տուեց. Բալուլը կարդաց: Գյրէր էր. շատ պարեւ Բալուլին: Իմ լաճ Լուծֆիկին խօրօտ դաս տանս, իրեյք տարից վերջ օրօխկես գեա: Բաղդադու Բալուլն ինորն էլ ընդունեց: Ալա Լուծֆիկ, Աղէքսանդր ըսկուն մէկ նմուշ էն, որ մարդ չըր կանայ ճանչնայ, Իպե մէկին կարմիր խալաւ խագիւց, մէկին սիւմտակ: Ըսկում կանէր որ ճանչնէր:

Ինչ Լուծֆիկն էր դայիմ կըմնէր վարժատուն, ինչ Աղէքսանդրն էր առաւտուն կէրթէր խաց կըտանէր Բալուլին. էնդուց Ֆէլօրին, նոր կուգիէր Լուծֆիկի խետ դաս կառնէր:

Էդա մէկ օր Աղէքսանդր քիչմ խիվընդցաւ:

Ասաց. Լուծֆիկ, իմ խալըքներ խագի, խաց տար Բալուլին թօ ուտի, էնդիւց էլ տար Ֆլօրին, թող արի, մենյք ախպէր ենք: Աղէքսանդր մնաց տուն. Լուծֆիկ խագեաւ Աղէքսանդրի խալըքներ, էլաւ խաց տարաւ Բալուլին, էնդուց էլ Ֆլօրին. դէլ դուռը չըր պացէ, ինչ աչք ընկաւ Ֆլօրի յերես. խելք կնաց, մէյ դիւր փռւաւ գէյտին՝ չանախ կոտորաւ. Ֆլօր խասաւ մի քիչ ջուր տփեց յիրես, խելքն էկաւ վրէն, էլաւ եթող կնաց:

Ֆլօր խասկացաւ որ էսա Աղէքսանդր չէր, ապա Լուծֆիկն էր: Ապա էլաւ կնաց մօտ Աղէքսանդր ընկաւ վեր քիյթ մոթին, էլաց: Աղէքսանդրն ասաց՝ էյ Լուծֆիկ, քեյ ինչ էլաւ, ասաց՝ չըմ գիյտի, եա Ֆլօրի խօսք եմ կանես մէկ, եա չէ ես կմեռնեմ, չարայ չկայ:

Տղան, ասաց, էդա պան մ'անի. մենյք ինոնց խաց կուտենյք, մեր խացին մանա (պատճառ) մ'էլնի: Չէ կառի՝ եա տը ըլնի, եան չխօ ես կըմեռնեմ:

Աղէքսանդր էլաւ կնաց մըջ քեաղքիյն տաս ոսկու գինդ առեց, էկաւ ասաց՝ պալքի (իցէ թէ) պանմ անեմ. դօրս էտա գընդներ տարաւ իտի յառջև. խէտ իդի առջև. ասաց տե, տիւ իմ ախպէրն ես, թէ չէ ուրիշ մարդ ըլնէր, վով կիտի, ինչ տը խանէ ինոր գլխի: Տիւ թնչ ի կանես. եռանդ (էրէկ չէ առջիօր) տիւ էլար ինոր օրօխկեցիր ստեղ. խելք կնաց, ինգեաւ ստեղ, որ իմ խէր տեսնէր, թնչ տը խանէր իմ գլխի, տը ասէր չխօ ինոր մատ կայ խետ: Չըլնեմ չիմանամ, տիմէլ (անգամ ես) էն օրօխկես մօտ ձի:

Ասաց. էլ ձի տավի չկայ, ինոր մեղք քո վիզ, նա կասեմ արա, նա կասեմ մ'անէ, դօր տիւ կիտես:

Էլաւ էթող էկաւ մօտ Լուծֆիկ, ասաց. Տղան Լուծֆիկ

մ'անհ մէջնե էդա սանդից (դիտաւորութիւն) վազն արե (հեռացիր):

— Զէ՛ չըլի, կը մեռնեմ, ասաց Լուսիկ:

Դօրեա ուստուն էլաւ ոսկի պլագուկ (սպարանջան) առեց, կնաց մօտ ֆօրէն, դարաւ էդի առջև. էլմէլ ֆիլօր ասաց. Աղէքսանդր մ'անե, մէջնե. էդա պանից վազն արե. որ տիւ չըլիր, էնոր խաղքյ կանէ (խայծառակ), որ իմ խէր լանի, քէյ էլ ձե էլ կսպանի:

Ծ Ի Ս Ա Կ Ա Ն Կ Ա Ր Գ Ե Ր Ը

Հ Ա Յ Ո Յ Մ Է Ձ

Ե. ԼԵԼԸՅԵԱՆԻ

Ե Ր Կ Ո Ի Խ Օ Ս Ք

Յանկանալով վերջնական կորստից աղատել հայ ազգագրութեան վերաբերեալ նիւթերը, ես երկիւղ կրեցի, թէ մի գուցէ աչքիցս խուսափեն շատ ծէսեր և սովորութիւններ, որոնք թէպէտ աննշան, աննկատելի են, սակայն ուսումնասիրութիւնների համար անհրաժեշտ են, ուստի և՛ որոշեցի ինձ առաջնորդ ընտրել անդուգական Հերբերդ Սպենսերի առ այժմ «Institutions ce'remonielles» ուսումնասիրութիւնը, պատրաստեցի մանրամասն ծրագիր՝ հարցերով և այս նպատակով ճանապարհորդեցի Աղէքսանդրապօլ, Կարս, Կաղզուան, Հին-Նախիջևան, Երևան, Վաղարշապատ և հաւաքեցի բաւականաչափ նիւթ, որը լրացրի Վասպուրականում ճանապարհորդելիս և Անդրկովկասի գաւառներում արգէն հաւաքած նիւթերով: Այս իմ անձնական հաւաքածուի վրայ աւելացրի հայ ազգագրութեան և հայ հին մատենագրութեան մէջ եղած ցրուած նիւթերը և կազմեցի ներկայ երկը, ուր նիւթերը հայկական են, իսկ ծրագիրը և լուսարձնութիւնը ամբողջովին Հ. Սպենսերին: Մի քանի տեսութիւններ միայն, որոնք ինձ համար լիովին ընդունելի չէին թւում, ես լուսեամբ անցայ: Քանի որ ուսումնասիրութիւններ կատարելու համար երբեք ժամանակ չի պակասելու, մինչդեռ եթէ մի քառորդ դար էլ անտարբեր գտնուենք հայկական նիւթերը հաւաքելու՝ շատ ու շատ նիւթեր բոլորովին անհետանալու են, ուստի իմ անմիջական նպատակը ոչ թէ ուսումնասիրութիւն տալն է, այլ եւրոպական ուսումնասիրութեան լուսով հայկական նիւթերը որոնել, գտնել և կորստից աղատել:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ.

ԾԷՍԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

Եւս, ծիսական կարգ կոչւում են մարդկանց միմեանց հետ ունեցած ուղղակի յարաբերութիւնները. և սրանք կազմում են նախնական կառավարութեան ընդհանրացած ձեւը: Սրանք ծագում են շատ աւելի վաղ, քան քաղաքական և կրօնական իշխանութիւնները, և այս ապացուցւում է նրանով, որ դրանք նախընթաց են ոչ միայն հասարակական, այլ և մարդկային զարգացման, դրանք նկատելի են նաեւ բարձր կենդանիների մէջ:

Շուներ հարուածից վախենալով՝ սողալով բնկնում է իւր տիրոջ ոտները, որով պարզ ցոյց է տալիս իւր հնազանդութիւնը արտայայտելու ցանկութիւնը: Շները գթածութեան այսպիսի միջոցների են դիմում ոչ միայն մարդկանց՝ այլ և իրենց նմանների վերաբերմամբ: Սկունդը մի գամբու տեսնելիս սոսկումով ընկնում է մէջքին և ոտները բարձրացնում վերեւ, մինչդեռ նա ատամները կրճատացնելով յարձակում կը գործէր՝ եթէ յոյս ունենար նրա հետ չափուելու, իեղձ կենդանին աւամայից ընդունում է այն դրութիւնը, որ լինելու էր կռուի մէջ իւր պարտութեան հետեանքը: Պարզ է, որ սէր, անձնուիրութիւն արտայայտող գործողութիւններից զատ հաստատւում են նաեւ այնպիսիներ, որոնք արտայայտում են հնազանդութիւն:

Բոլոր վայրենի ժողովուրդները, որոնց մէջ քաղաքական և կրօնական իշխանութիւնները դեռ ևս սաղմնային դրութեան մէջ են և որոնց մէջ տիրապետում է միայն անձնական գերազանցութեան ոյժը, ենթակայ են բազմաթիւ ծիսական կարգերի: Հայ գիւղացին մինին պատահելիս՝ պարտք է համարում բարեկէլ նրան, մի մեծաւոր անցնելիս՝ ոտքի կանգնել, հիւրասիրութեան միջոցին օղի խմելիս բարեմաղթութիւններ անել դիմելով բոլոր աչքի ընկնող անձնաւորութիւններին առանձին առանձին:

Նկատուած է նաեւ, որ ծիսական կարգերը նախնական և կիսակիրթ ժողովրդների մէջ շատ աւելի ոյժ ունին, քան այլ իշխանութիւններ: Այսպէս օր. երբ հայ գիւղացին ուղւում է ար-

ուայայտել «անկարելի» գաղափարը, նա ասում է «ագաթ չէ»:

Փառաոսս պատմելով Մանուէլի վերադարձը Հայաստան, առում է... իբրև ետես զնա Վաչէն, որ յառաջ էր լեալ նահապետ, մինչև եկեալ էր ի նա՝ ետ զնա դպատիւ իշխանութեանն զոր առեալ էր ի թագաւորէն... քանզի նա էր երէց յազգին և Մանուէլն ունէր զնահապետութիւն ազգին տանուտէրութեան պատուին և Վաչէ լինէր երկրորդ ¹⁾: Սրանից հետևում է, որ կարգը, ծէսը աւելի մեծ ոյժ ունէր, քան թագաւորի հաստատութիւնը:

Նոյնը հետևում է նաև այն հանգամանքից, որ դատապարտում էին Վասակին, իբր աւագութեան իրաւունքը անգոսնողի:

Ո՛չ ըստ կարգի ունէր նա (Վասակ) զաւերութիւնն Սիւնեաց աշխարհին, այլ նենգութեամբ և քսութեամբ ետ սպանանել զճօրեղբայր իւր զՎաղինակ և յինքն տարաւ զաւերութիւնն իբրև քրտիքեար յարքունիս ²⁾, ասում է Եղիշէն:

Նոյն իսկ այժմ հարսանեկան ծէսերին աւելի մեծ նշանակութիւն են տալիս, քան պսակին, այնպէս որ երիտասարդներին առանց հարսանեկան ծէսերի չեն պսակում, ինչպէս այդ անում են ամուրիների ժամանակ. և եթէ չհաս է լինում և կամ հոգևոր իշխանութիւնը պսակի հրամանը տալիս մեծ գումար է պահանջում, կատարում են հարսանեկան ծէսերը և առանց պսակի խորհուրդը կատարելու կենակցում:

Ծիսական կարգերը գոյութիւն են ունեցել նախ քան քաղաքական և կրօնական իշխանութիւնների ծագումը, և սա շատ հասկանալի է, որովհետև նախ քան իշխանութեան ծագումը պէտք է գոյութիւն ունենար հպատակութեան զգացմունքը, նախ քան օրէնքների ծագումը պէտք է ամրապնդուէր մի որոշ ուժի հըպատակելու կարգը, նախ քան կրօնական իշխանութեան ծագումը պէտք է տեղի ունենար ննջեցեալի դերեզմանի վրայ, նրա ոգու, դուրի առջև կատարուող կարգերը: Պարզ է ուրեմն՝ որ նախ և առաջ պահանջուել է հպատակութիւն, իսկ այդ արտայայտող գործողութեան ձևերը կազմել են վարքի առաջին եղանակաւորումը, որը և՛ պահանջուել է ամենայն խստութեամբ: Պահանջը տիրոջ հրամանը կատարելու, նրան հպատակութիւն ցոյց տալու մէջ է կայացել և հշ թէ այս զանցառութիւնից ծագած չարիքի: Վնասուած անձը, ծագած չարիքը չէ որ ուշադրութեան է անուել, այլ պետի հրամանը անգոսնելը, նրա հպատակութեան ընդդիմա-

1) Փառաոսս V. Լէ. 246.

2) Եղիշէ Պատմ. Վարդ. 125.

դրելը՝ էականը ծէսն է եղել, կարգը և ոչ թէ նրա էութիւնը: Վաղարշակ առաջնի կարգադրութիւնների մեծագոյն մասը կայանում է այն ծէսերի մէջ, որ կատարելու էին նախարարները՝ ցոյց տալու իրենց հպատակութիւնը: Մելիք-Աբովը կախ է տուել Բոլնիսում Փանոսանց Հայրապետին, որ նրա հարցման թէ ինչո՞ւ է փորում իւր այգին՝ պատասխանել էր, թէ քեզ ինչ, իմ այգիս է փորում եմ ¹⁾:

Միևնոյն երևոյթն աւելի որոշակի ցոյանում է կրօնական իշխանութեան վրայ: Երբ նկատում ենք, որ գերեզմանի մօտ տեղի ունեցող ծէսերը, որ յետոյ դարձել են տաճարներում կատարուող ծէսեր, սկզբում միայն այնպիսի գործողութիւններ են եղել, որոնք կատարուել են բաւարարութիւն տալու երբեմն իւր նախնական, երբեմն էլ իդիալական, աստուածային կերպարանքով ներկայացուած ննջեցեալի ոգուն, երբ տեսնում ենք, որ գոհարերութիւններն ու մեծարանքը, մատաղը, արիւնհանգ զոհերը, ծայրատումը, որոնք ծագել են ննջեցեալի ոգուն բաւարարութիւն տալու, կամ նրան հաճոյք պատճառելու ցանկութիւնից, աւելի մեծ չափերով կատարուել են այնտեղ, ուր ննջեցեալի ոգին աւելի մեծ երկիւղ է ազդել, որ պասը՝ որպէս թաղման ծէս՝ սկիզբն է տուել երօնական պատերին, որ ննջեցեալին ուղղած գովաբանութիւններն ու թախանձանքը դարձել են կրօնական փառարանութիւններ և աղօթքներ՝ հասկանալի է լինում, թէ ինչու նախնական կրօնը կազմուած է եղել բացառապէս գթութիւն հայցող ծէսերից: Ճիշտ է, միքանի ստոր հասարակութիւնների մէջ, որոնց նմաններն այժմ էլ գոյութիւն ունեն, գթութիւն հայցող ձևերից միին էլ համարուել է հայր կամ զօրապետ ննջեցեալի տուած պատուէրների կրկնութեան մէջ, որոնց միացրել են զղջման մրմունջներ իրենց պատուիրադանցութեան վերաբերմամբ, որը և կարելի է նկատել որպէս սաղմ, որից ծագել են կրօնի երկրորդական, անհրաժեշտ մասը կազմող սուրբ պատուիրանները, սակայն և այնպէս՝ որովհետև այս էակները, որոնց վերագրում են գերբնական յատկութիւն, իրենց մահից յետոյ էլ պահպանում են այն ցանկութիւններն ու կրքերը, որ արտայայտում էին իրենց կենդանութեան ժամանակ, ուստի կարելի է եզրակացնել, որ բարոյական օրէնսգրքի այս սաղմը սկզբում բռնել է միայն պաշտաման աննշան մասը, գլխաւոր, էսիկոն մասը կազմել է այն զոհաբերութիւններն ու հնազանդութեան նշանները, որոնց օգնութեամբ յոյս են տաձել զրաւելու ոգու կամ Աստծու բարեհաճութիւնը:

1) Մ Կանձակի գաւառ. Ա. հ. եր. 46

Այսպէս՝ հայ ժողովուրդը մի սրբի դուռ գնալիս ոչ թէ աշխատում է մաքրել իւր ներքինը, ուղիղ սրտով և լի հաւատով մօտենալ սրբին, այլ որքան կարելի է շատ մօմ վառել, խաչհամբոյր ձգել, մատաղ կտրել, թաշկինակներ նուիրել, որ մասունքը կամ աւետարանը նրանց մէջ փաթաթեն, բազմաթիւ ծունր զնել: Չեն քաշում նոյն իսկ կաշառել սրբին մի մատաղ և կամ մի նուէր խոստանալով, որ կատարէ իրենց խնդրքը և կամ յիշեցնել նրան իրենց տուած նուէրները և պահանջել հատուցում, որի մի լաւ օրինակը գտնում ենք Յովհան Մանդակունու պատմութեան մէջ. —նկարագրելով Սմբատ Մամիկոնեանի պատերազմը պարսից զէմ, նա ասում է.

«Եւ նոցա ի բլուրն ելիալ, և զօրացն Պարսից բազմացեալ ի վերայ Սմբատայ և Վարազայ, և նոցա կրկնեալ ծունր Աստուծոյ յօգնութիւն կոչելով զսր Կարապետն. Յիշեան, ասեն, զերաւտիս մեր. և որպէս ի հեռուստ օգնեցեր, ի մօտոյս մի վերջանար ի մէջ: Եւ եհաս ի թիկունս օգնականութիւն Աստուծոյ »):

Հայ ժողովրդի համար պատ պահելը կազմում է հաւատի էական մասը, և սրան համար է, որ Սելիք Աբուջի ու Մելիք Ջումշուտը կուռն են միմեանց հետ ոչ թէ այն պատճառով, որ Մելիք-Ջումշուտը համոզում է մահմեդական Աղա-Մահմատ-խանին գնալ աւերել քրիստոնեայ թիֆլիսը, այլ որ նա պատ է ուտում¹⁾: Հայ իշխաններից Վեստ Սարգիսը մի կողմից հայրենիքն է մատնել յոյներին, միւս կողմից խնձկոնից տաճարները կանգնել: Եւ եթէ Հայաստանը լի է վանքերով, այդ նրանից է, որ հայ թագաւորներն ու իշխանները հաւատացած են եղել, որ այսպիսի աստուածային նուիրաբերութիւնները բաւական են իրենց հոգիները փրկելու:

Դարեր էին հարկաւոր, որ մարդկութիւնը ծէսից զէպի քարոյականը անցնէր, և մովսիսականութիւնն ու քրիստոնէութիւնը մի մի աստիճան են այդ զարգացման մէջ:

Բ.—Ինկատ առնելով այն սկզբունքը, որ էվոլյուցիայի զանազան արգասիքները մատնում են իրենց ազգակցութիւնը պահպանելով իւրաքանչիւրը այնպիսի գծեր, որոնք պատկանել են նրան, որից բոլորը ծագել են, կարելի է եզրակացնել, որ քաղաքական, կրօնական և հասարակական իշխանութիւնները, ունենալով ընդհանուր, որոշ գծեր, որոնք աւելի հին են քան այս, այժմ

1) Յովհան Մանդակունի պատմ. Տարոնոյ. Եր. 40.

2) Ե. Աւայեան. Դանձակի գաւառ. Ա. հ. Եր. 49.

տարբերուող իշխանութիւններն, սրանք բոլորը պէտք է պատկանեն նախնական, ծիսական իշխանութեան, որից իրենք ծագել են: Ուրեմն ծէսերը շատ մեծ հնութիւն են ներկայացնում, որովհետեւ բոլոր, միմեանցից արդէն տարբերուող իշխանութիւնները նրանից գծեր են կրում:

Այսպէս օր. ընծաներ տալը՝ մինն այն գործողութիւններից, որոնցով արտայայտում է պետին հպատակութիւն: Սա նաև կրօնական ծէս է, որ սկզբում կատարուել է գերեզմանի մօտ, իսկ յետոյ սեղանի առջև: Ամենանախնական ժամանակներում դա իբր միջոց է ծառայել հասարակական յարաբերութիւնների ժամանակ բարեհաճութիւն տրամադրելու: Այսպէս և՛ ողջոյնները, — դրանք բոլորն էլ իրենց բազմաղանութեամբ ծառայում են արտայայտելու դանազան աստիճանի յարգանք դէպի աստուածները, դէպի պետերը, և դէպի մասնաւոր անձեր. մի դէպքում նրանք հանդիսանում են իբրև հրկրապգութիւն աստծուն՝ տաճարում և կամ պետի կամ զօրեղ անձի ոտների առջև. միւս դէպքում իբրև ծունրադրութիւն կռքերի, կառավարիչների և սրանց ստորադրեալների առջև: Դրուխ բանալը ծառայում է իբր նշան երկրպագութեան, հպատակութեան և յարգանքի: Գլխի խոնարհումը ծառայում է միևնոյն երեք նպատակներին էլ:

Միևնոյնը կարելի է ասել նաև տիտղոսների վերաբերմամբ հայր — մի պատուանուն է, որ տրւում է թէ՛ աստծուն, թէ՛ միւս պետին, և թէ՛ որևէ յարգելի անձի. այսպէս և՛ տէր խօսքը և շատ ուրիշներ: Միևնոյն նպատակին ծառայում են նաև խոնարհութիւն ցոյց տուող խօսքերը. իւր ստորութեան և հնազանդութեան արտայայտութեամբ խօսողն աշխատում է շահել և՛ աստուածային շնորհը և՛ պետի բարեհաճութիւնը՝ և՛ մասնաւոր անձի հաճութիւնը: Վերջապէս նոյնպիսի իմաստ ունին փառարանութիւնները. աստուածային մեծութեան փառարանութիւնը կազմում է պաշտաման նշանաւոր մասը. բռնակալ միապետներին դիմում են մեծ շողոքորթութիւնով և ուր հասարակական յարաբերութիւնների մէջ տիրում է ծիսապաշտութիւն՝ մասնաւոր անձերի հետ էլ խօսելիս գործ են ածւում չափազանց մեծ հաճոյս-խօսութիւններ (compliment):

Ինչ քաղաքակրթութեան ժողովրդների, ինչպէս և շատ քաղաքակրթութեամբ, սակայն նախնական կազմակերպութիւնը պահպանած հասարակութիւնների մէջ տեսնում ենք և ուրիշ տեսակի ծէսեր, որոնք արտայայտում են հպատակութիւն, ծէսի, որոնք ընդհանուր են իշխանութեան երեք տեսակին էլ՝ քաղաքական, կրօնական և հասարակական: Մալայիո — պոլինեզիացիների մէջ

առաջին բռնած ձկան և երախայրիքի ընծայարհրութիւնը ծառայում է յարդանքի նշան ինչպէս աստուածներին, այնպէս և՛ զօրապիւսներին: Հայերիս մէջ, նոր ցորենից պատրաստուած առաջին հացերը, որ կոչւում են չալաքի, ուղարկւում են թէ՛ եկեղեցի, թէ՛ տանուտէրին և թէ՛ բարեկամներին: Նոր--Բայազէտի գաւառում առաջին անգամ ձգուած թոռով բռնուած ձկները բաժանուում են աղքատներին, և նուէր ուղարկւում քահանային, տանուտէրին և բարեկամներին:

Այս բոլոր օրինակներից երևում է, որ կրօնական, քաղաքական և հասարակական հպատակութիւն արտայայտւում է միատեսակ վարմունքով:

Գ. Ծէսերը միանգամից չեն ծագել իւր սիւմվոլներ, խորհրդանշիչներ, արտայայտելու յարգանք և հպատակութիւն. նրանք յառաջ են եկել բնականաբար, հետզհետէ ձևափոխելով այն անհատական գործողութիւնները, որոնք կատարւում էին անհատական նպատակի հասնելու համար. նրանք յառաջ են եկել անհատական վարմունքից առաջ քան թէ կազմակերպուել են հասարակական կարգերը, որ պիտի քննադատէին այդ վարմունքը: Նրանց, ըստ երևութիւն սիւմվոլական ընոյթը հետևանք է այն հանգամանքի, որ նրանց յառաջացնող հանգամանքների փոփոխութիւնից յետոյ էլ նրանք յարատեւել են:

Ոչխարը, չտնանելով իւր մօտ կորցրած գառին, մայում է և սկսում հոտոտել իւր մօտ եղած գառները միառ մի, մինչև որ, վերջապէս, հոտից նրանցից մինին համարում է իրենն, այս ժամանակ նրա մայրական զգացմունքը կատարեալ բաւականութիւն է ստանում: Շնորհիւ յաճախակի կրկնութեան, այս հոտի և հաճոյքի մէջ շաղկապում է յառաջանում, որի ուժով առաջինը վերարտադրում է երկրորդը: Հոտոտելը դառնում է բոլոր դէպքերի համար էլ հաճելի, որովհետև նա յառաջ է բերում գիտակցութեան մէջ որդեսիրութեան թոյլ կամ զօրեղ աստիճանի զգացում:

Սրանից հետևում է. քանի որ սիրելի անձին հոտոտելը սկսում է ցոյց տալ սէր դէպի նա, սրա հետևանքը լինում է այն, որ երբ մարդիկ ցանկանում են, որ իրենց սիրէին, և սկսում են բաւականութիւն զգալ երբ արտայայտում են սէր դէպի իրենք, հոտոտելու գործողութիւնը դառնում է յարգանք և սէր արտայայտող ծէս: Սամոսաները բարևում են քթերը միմեանց մօտ դնելով և ոչ թէ քսելով, այլ խիստ հոտոտելով. նրանք նաև սեղմում են և հոտոտում ձեռները, մանաւանդ բարձր

մարդկանց, միատեսակ բարեկեցութեան համար կան նաև էսկիմոսների և նորգելանդացիների մէջ:

Հայերիս մէջ յաճախ պատահում է պիրած երեխայի գլուխը հոտոտելը, իսկ ննջեցեալի կամ պանդխտի շորերը հոտոտելը միանգամայն ընդհանրացած է:

Որովհետև հոտառութեան և ճաշակման մէջ մեծ կապ կայ, այս պատճառով և պէտք է, որ հոտառութեան վրայ հիմնուած գործողութիւնների հետ զուգընթաց տեղի ունենան նաև ճաշակման վրայ հիմնուած գործողութիւններ. և յիշաւի, համբոյրը, որ տալիս են միմեանց աղանդները և ընդհանրապէս սիրահարուած թոշոնները, ցոյց է տալիս, որ սիրոյ այս զգացումը բաւարարութիւն է ստանում ճաշակի զգացման մէջ:

Շունը արտայայտում է իւր սէրը՝ լիզելով սիրածի ձեռը, նոյնը անում է և՛ կովը, լիզելով իւր հորթին. այսպէս ուրեմն և համբոյրը ծագել է միևնոյն ձևով, ինչպէս և սրա նման գործողութիւնները, հետևապէս և համբոյրից, որպէս սիրոյ արտայայտութեան բնական նշանից, յառաջանում է և այն համբոյրը, որը արտայայտելով սիրոյ արտաքին նշանները, բաւականութիւն է պատճառում նրան, որին համբուրում են, և սրա շնորհիւ զբաւում նրա բարեհաճութիւնը դէպի համբուրողը: Այստեղից յառաջանում են ոտ, ձեռք, հանդերձ համբուրելը, որպէս ծէս:

Հայերիս մէջ համբոյրով արտայայտում են նախ սէր. — համբուրում են սիրուած էակի այտերը, ճակատը, շրթունքը, աչքերը, բուկը և պորտը: Հասարակ ժողովրդի մէջ իբր սիրոյ արտայայտութիւն գոյութիւն չունի ձեռք համբուրելու սովորութիւնը:

2). Համբոյրով արտայայտում են յարգանք. — երիտասարդներն ու մանաւանդ հարսերը համբուրում են պառանքների և ծերունիների ձեռքը. յաճախ նոյն իսկ այն դէպքում, երբ միմեանցից հեռու են գտնուում, կանայք մեկնելով իրենց աջ ձեռքը՝ ասում են. խանութ մարիկ, ձեռքտ պագնեմ: Սկեսրայրը և տեգրները հարսի ճակատն են համբուրում, իսկ սա նրանց ձեռքը: Հոգևորականների ձեռքը համբուրելը, աջը առնելը, միանգամայն ընդհանրացած է. պատահում է նաև, որ նրանց քղանցքն էլ են համբուրում: Հասակակիցներն ու միևնոյն վիճակի անձեր՝ պոռչտի են անում միմեանց հետ:

3) Համբոյրով արտայայտում են պաշտամունք. վերեզմանները, սրբերի մասունքները, սրբերի պատկերները, եկեղեցու դռները համբուրելը սովորական է:

Սաստիկ թախանձելիս չոքում համբուրում են մեծաւորի

ոտքը, չորքում համբուրում կաթուղիկոսի ձեռքը և երկրպագում սրբերին ու աստուածութեան: Իսկ հստակ երկրպագել են նաև թագաւորներին. «և խոնարհեցաւ (Մուշեղ Մամիկոնեան) ի վերայ երեսաց իւրոց՝ երկիր եպագ արքայի (Պարսից) և կանգնեցաւ¹⁾»:

Այն զգացումը, որ ծագում է յուղմունքից և կամ պարզ զգացողութիւնից, յառաջացնում է ջղաձգութիւն, որի ոյժը համեմատական է զգացումի ուժին. միւս զգացումների պէս, սիրոյ զգացումն էլ յառաջացնում է ջղաձգութիւն, որից և ծագում է գրկախառնութիւնը. և եթէ խոհականութիւնը չի գալիս մեղմելու այս ջղաձգութիւնը, նա միանգամայն համապատասխանում է զգացման ուժին. եղիւ են դէպքեր, որ մայրեջը սիրելով իրենց երեխաներին՝ այն աստիճան սեխմել են իրենց կրծքին, որ նրանց սպանել են: Այս բնական զգացումը արտայայտող ձևերը դարձել են ծէս և այժմ մարդիկ միմեանց հանդիպելիս գրկախառնում են, արտայայտելու իրենց սէրը և յարգանքը:

Պապ թագաւորը լսելով Մուշեղ Մամիկոնեանի բացատրութիւնը նրա մասին կատարուած ամբաստանութիւնների վերաբերմամբ՝ «յարուցեալ ի գահոյիցն, լուռն հարկանէր զՄուշեղէ, արկանել զնովաւ գիրկս²⁾». ասում է Փաւստոս:

Երբեմն այս զգացողութիւնից յառաջացած ջղային շարժումները ուղղւում են որոշ նպատակի, երբեմն էլ յախուռն (անկարգ) ձև են ստանում, սակայն սովորաբար դաշնակաւոր (rythmique) են լինում. ձեռքի բոլոր ուժեղ շարժումները նրան այնպիսի գրութեան մէջ են դնում, որ բաւական հեշտանում է հակադարձ շարժումը, նախ որովհետեւ մկանունքը, որ յառաջացնում են այս հակադարձ շարժումը գտնւում են սրտ համար ամենից յարմար գրութեան մէջ, և երկրորդ որովհետեւ նրանք օգտւում են հանգստեան փոքրիկ միջոցով: Այստեղից յառաջանում է ծափ տալը և կամ ձեռներով մարմնի միւս մասերին խփելը: Այստեղից էլ յառաջ են գալիս որոշ ծէսեր. այսպէս գոհունակութիւնը արտայայտելու համար ծափ են տալիս, ճկրտացնում են, կտրատում մատները, չոթացնում, երեխայի յետոյքին են խփում: Միևնոյն տեսակի մկանունքների ցնցումներ տարածւում են նաև ոտների մէջ, ուրախութիւնից վեր-վեր են թռչում, ընդառաջ վազում, պարում են:

Զգացմունքը յուզուելով, ջղաձգութիւն է յառաջ բերում նաև՝ ձայնի ջղերի մէջ: Ընդհանրապէս ուրախութիւն արտայայտող ձայները, միաժամանակ արտայայտում են և այնպիսի

1) Սեբէոս. գլ. Գ. Կր. 73.

2) Բիւզ. Ե. Գ. Դ. Գլ.

ուրախութիւն, որ յառաջանում է սիրելի անձին պատահելիս, և բացի սրանից, ծառայում է արտայայտելու կեղծ ուրախութիւն այն անձի առջև, որի հաճութիւնը կամենում են գրաւել: Ուստի և՛ սպասուած անձը երեւիս՝ բղաւում են կեցցէ, Զան, Զան, հոգիտ ուտեմ. Թագաւորը ապրած կենայ, Մելիքի մին օրը հազար:

Արցունքը, որ սովորաբար սաստիկ յուզմունքի արդիւնք լինելով մեծ մասամբ ծանր զգացումների արտայայտիչ են լինում, երբեմն նաև հաճելի զգացումներից են յառաջանում, երբ վերջիններս մեծ ուժով են ներգործում: Այս պատճառով և՛ նրանք դառնում են ծէսեր, որպէս յարգանքի, ցաւակցութեան և ուրախութեան արտայայտութիւն:

Պապ Թագաւորը իւր սէրը արտայայտելու համար դէպի զօրապետ Մուշեղ Մամիկոնեանը, երբ նա ամբաստանութիւններից արդարացաւ և իւր անձնուիրութիւնն ապացուցեց, նրան գրկեց և «լայր ի վերայ պարանոցին Մուշեղի»¹⁾:

Երբ հարսին հօր տանից տանում են՝ մայրը ցաւակցութիւնից լալիս է և երբ հարս ու փեսան պսակից վերադառնում են փեսացուի տունը, այստեղ ևս վերջինիս մայրը լալիս է, միայն հչ թէ ցաւակցութիւնից, այլ ուրախութիւնից:

Երբ մինը պանդխտութեան է գնում, նրա կինն ու մայրը, ինչպէս և մօտիկները լաց են լինում իրենց ցաւակցութիւնն արտայայտելու, և երբ վերադառնում է՝ դարձեալ լալիս են, այս անգամ իրենց ուրախութիւնը արտայայտելու:

Ննջեցեալների վրայ լաց լինելը այնպիսի մի զօրեղ ծէս է դարձել, որ յառաջ է բերել նոյն իսկ առանձին պաշտօնեաներ՝ «ձայն արկղւ կուսանք սևազգեստ»²⁾ և «աշխարող կանայք» և սրանց առաջնորդ՝ Մայր ողբոց³⁾ իսկ այժմ լալկան կանայք և «լալկան մէր»:

Սրանք լալով նկարագրել են ննջեցեալի բարեմասնութիւնները, նրա քաջութիւնն ու առաքինութիւնը. այս աշխարհական ծէսը վերջը դարձել է կրօնական և առաջ է բերել վանձերը, որ հոգևորականները լալագին երգել են և նոյն իսկ այժմ էլ երգում են ննջեցեալների վրայ:

Նոյն իսկ ոմանք արհեստական արցունք բերելու նպատակով ծածուկ աչքերին սխտոր են քսում:

1) Բիւզանդ., Ե. դար. Դ. գլ.

2) Մովսէս Խորենացի, Ե. գլ ԿԳ.

3) Փաւստոս Բիւզանդ, Դ. դար ԺԵ.

Արշակ Բ. Թագաւորը իւր եղբոր որդի Գնեկին սպանել տալուց յետ՝ իւր ցաւակցութիւնը արտայայտելու նպատակով հրամայեց. «ամենայն որ առ հասարակ երթիցեն դիցեն աշխար կոծոց, և լացցեն զԳնեկ մեծ սեպուհն Արշակունի զսպանեալն: Իսկ ինքն Թագաւորն գնացեալ ի լալիսն, նստեալ լայր զեղբորորդին իւր, զոր ինքն եսպան: Երթեալ նստէր մօտ առ դին, լայր ինքն, և տայր հրաման կոծ մեծ և աշխար գնել շուրջ զսպանելով՝ դիակամբն: Իսկ կինն սպանելոյն Փառանձեմն... ի մէջ աշխարանին կոծէր. ձայն արկանելով ճչէր, յողբաւ արտասուաց յաղիողորմ գութի առ հասարակ զամենեւեան լացուցանէր:

...Եղև նա (Փառանձեմ) մայր ողբոցն և ձայնարկունքն ամենայն ի ձայն ողբոցն սկսան նուազել զիրսն տրփանացն Տիրիթայ, զակն գնելն, զքսութիւն, զհնարս մահու նիւթել, զսպանումն, ձայնիւքն մրմնջոցն ի վերայ սպանելոյն ի մէջ կոծոյն րարբառէին գեղգեղեալ խանդաղատութեամբ»¹⁾:

Այս օրինակներին, որոնք բացատրում են թէ ինչպէս զգացման բնական արտայայտութիւնները յառաջացնում են ծէսեր, աւելացնենք միքանի ուրիշներ, պարզելու համար այն միջոցը, որով ծէսերը ծնունդ չառնելով ուղղակի և անմիջապէս ինքնակամ գործողութիւններից՝ այնուամենայնիւ յառաջանում են բնական ճանապարհով և ոչ թէ մտադրուած սիմվոլիկանութեամբ:

Կարսի հայերի մէջ «ողջուն—աղբէր» են լինում հետեւեալ կերպ.—Պատարագի միջոցին «ողջոյն տալիս» «աղբրացող» երկու երիտասարդները իւրաքանչիւրը մի խորանի առջևից պալով սեղանի առաջ միմեանց ողջոյն են տալիս, և ապա դուրս գալիս եկեղեցու գաւիթը, կտրում են իրենց աջ ձեռքերի ճկոյթ մատերը և փոխադարձաբար խմում:

Նոյնը կատարում է նաև Չանգեզուրում²⁾ և Բորչալուում, ³⁾ նոյն իսկ առանց եկեղեցական ողջունի, այլ լոկ ծակելով իրենց ճկոյթ մատերի ծայրերը և փոխադարձաբար ծծելով միմեանց արիւն:

Այս ծէսը, որ գոյութիւն ունի ինչպէս Թուրքերի, այնպէս և վայրենի շատ ժողովուրդների մէջ, ինչպէս են Հարաւային Աֆրիկայի և Մադակասկարի և Բօրնէօի ժողովուրդները՝ բացատրում է հետեւեալ կերպ.—Նախնական մարդը ճշ միայն համարում է որ մի որեւէ անձի յատկութիւնները կամ առանձնայատ-

1) Բիզանդ անդ.

2) Зелінский: Народнo-юридическіе обычаи Закавказскихъ армянъ. Էր. ծ.

3) Ե. Լալայեան-Բորչալուի գաւառ Ազգ. Հանդէս, եր. 289.

կութիւնները յատուկ են նրա բոլոր մասերին, այլ և նա լիովին հաւատացած է, որ քաջ թշնամու արիութիւնը կարելի է ժառանգել՝ լափելով նրա սիրտը, կամ կարելի է ներշնչել իրեն մեռած ազգականի առաքինութիւնը, եթէ մանրէ նրա ոսկորները, ջրի հետ խառնէ և խմէ, հետեապէս և՛ հասկանալի է, որ միմեանց արիւնը ծծելով, մարդիկ հաստատում են իրենց մէջ միեկնոյն բնութեան իսկական ընդհանրութիւնը:

Միեկնոյնը կարելի է ասել նաև անունները փոխանակելու վերաբերմամբ: Շոշոնների մէջ ամենամեծ հաճոյախօսութիւնը որ մի մարդ կարող է մի ուրիշին անել—իւր անունը նրան տալն է: Աւստրալիացիները փոխանակում են իրենց անունները երոյսացիների հետ ի նշան իրենց եղբայրական զգացման: Այս սովորութիւնը, որ չափազանց տարածուած է, ծագում է այն հաւատալիքից, որ անունը անհատի մի մասն է: Տիրել մի մարդու անունը, միեկնոյն է թէ տիրել նրա էութեան մի մասին, և այս տալիս է տիրողին իշխանութիւն՝ փաստ հասցնելու այդ անձին. և սրանից յառաջանում է շատ ժողովրդների մէջ տիրող սովորութիւնը՝ խստութեամբ ծածկել անունը: Հետեապէս և՛ փոխանակել անունները՝ նշանակում է մասնակից անել միևսին իւր էութեան, և միեկնոյն ժամանակ նրան վստահիլ իշխանութիւն իւր անձի վրայ, որ նշանակում է փոխադարձ մեծ վստահութիւն:

Հայերիս մէջ միմեանց հետ անուն փոխանակելու սովորութիւնը չի նկատուում, միայն ընդհանրացած է սիրած անձի անունը իւր զաւակին տալը, ի նշան յարգանքի և սիրոյ. նկատուած է նաև որ քաջերի և հերոսների անունները դնում են երեխաների վրայ, յուսալով որ վերջիններս ժառանգեն նրանց բարեմասնութիւնը. օր. Բերուտով, Լազարով, Հայրիկ, Անդրանիկ: Նաև երկրորդ կնոջը տալիս են առաջին անունը:

Միեկնոյն կերպ բացատրում է նաև սիրելի ննջեցեալի անունը նորածնին տալու սովորութիւնը: Անյարմար է համարում նաև մանկան տուած ննջեցեալի անունը, եթէ վերջինս տան մեծերից է եղել, յաճախ կրկնելը, ուստի և նրան կոչում են այն պատուանունով, որ սովորաբար տալիս էին ննջեցեալին, օր. Չոջ աղա, փաշա, հաճի աղա, հաճի պապ, մեծ-աղա:

Դ.—Ծիսական կարգերի վրայ առանձին ուշադրութիւն չի դարձուած, որովհետեւ քաղաքական և կրօնական կարգերը հետզհետէ զարգացել և ունեցել են իրենց առանձին պաշտօնականները, մինչդեռ ծիսական կարգերը այլասեռուել են այն հասարակութիւնների մէջ, ուր հասարակական երեոյթները դարձել են կշռա-

դատութեան առարկայ: Սկզբում քաղաքական և կրօնական կարգերի կատարողներն էլ միմեանցից շատ չեն տարբերուել, այլ միայն այնքանով, որ առաջինները աշխատել են գթութիւն հայցել կենդանի, իսկ երկրորդները մեռած պետից, որովհետեւ նախնական ժողովրդների մէջ կենդանի պետին պաշտում էին մեռած պետին հաւասար, և որ կենդանի պետին քրմերի տուած պաշտամունքը այն ծայրայեղ պաշտամունքն է եղել, որ կատարել են նրա բոլոր ծառայողները:

Հայ նախպետներն ու թագաւորներն էլ պաշտուել են հայ ժողովրդից թէ իրենց կենդանութեան ժամանակ և թէ մահից յետոյ: Կազմուս դիմելով Հայկին «մեծդ դիւցազանց» է կոչում նրան, որ մահից յետոյ Օրիօն աստեղութիւնն է կազմում, Վահագնը հայ երգիչների խանդավառ սիրոյն է արժանանում, Արշակունիներին աստուածային ծագումն է վերագրում և սրանց արձանները, «որ Վաղարշակ Արմաւրում շինեց իւր նախնիների պատկերով... որոնք բերուած էին Բագարան և յետոյ Արտաշատ փշրում է Սասանեան Արտաշիւրը ¹⁾ Բագրատունիներին հրէական ծագում վերագրելը նոյն աստուածացման տենչից է յառաջ գալիս, և սովորական սուրբ մակդիրից ²⁾ զատ նրանց պատկերներն էլ նկարում էին եկեղեցում, ինչպէս այս հաստատուում է Յովհաննէս կաթողիկոսի Աշոտ Ա. թագադրութեան նկարագրութիւնից. «Դառնան յեկեղեցին սուրբ, և հայրապետն Գէորգ ընդ նոսա, և անդ աւետարանեալ ի վերայ զնուիրական աղօթման, և ածեալ ի գիծս և ի գիրս և ի նկարս տեսականս զոսկեճամուկ զգեցութիւնսն և եղեալ ի գլուխ զթագ թագաւորութեան նորա»:

Նաև ինչ միայն քրմապետները, այլ և կաթողիկոսները զբաղուել են թագաւորի պաշտաման ծէսերը կազմակերպելով, ինչպէս երևում է Փ. Բիւզանդացու հետեւեալ խօսքերից. Եւ (Ներսէս Մեծ) զվարս թագաւորութեան իսկ յօրինէր ամենաբարի կրօնիւք, որպէս և տեսեալ էր իւր առ հոգն թագաւորօքն ³⁾:

Այն հասարակական կազմակերպութիւնները, որոնք գեոքիչ են զանազանակերպուել (différencie's) պարզ ցոյց են տալիս կենդանի և մեռած պետերի պաշտաման նոյնութիւնը. — վայրենի ժողովրդների մէջ սկզբում ինքը, պետը, յայտարարում է իւր քաջութիւնների, իւր նախնիքների մասին, եզրկատական և ասորական արձանագրութիւնները ցոյց են տալիս, որ այս սո-

1) Մովսէս Խորենացի. Բ. գլ. 5է.

2) Ալիշան. Այրարատ եր. 418.

3) Փաւստոս Բիւզանդացի. Ե. դպր. Ա. գլ.

վորութիւնը երկար ժամանակ տեւել է. յետոյ, երբ պէնոր բաճարտաքան չէ լինում, յանձնարարում է ուրիշներին պատմելու, և արյապէս հետզհետէ սովորութիւն է դարձել, որ պետերի, իշխանների առջևից գնում էին մարդիկ, որոնք ներբողում էին նրան և երգելով գովաբանում. միևնոյնը, ինչոր կատարում է մեռած, աստուածացած պետի վերաբերմամբ:

Թէ հայերիս մէջն էլ այս միևնոյնը տեղի է ունեցել երևում է հետեւաւ մնացորդներից.

Ագաթանգեղոսը (Յձգ) յիշելով այն իշխանների անունները, որոնց Տրդատը ուղարկեց Լուսաւորչի որդիներին բերելու՝ ասում է թէ երրորդ իշխանը «Դատ անուն՝ կարապետ արքայի», ուրեմն պարզ է, որ հայ թագաւորներն էլ ունեցել են իրենց առջևից գնացող կարապետ կամ կորապետներ, որոնք ազդարարել են ժողովրդին թագաւորի մասին:

Դեռ մինչև այժմ էլ կաթողիկոսի գնացքին կարապետում է մի հոգեւորական՝ խաչը ձեռին, և երբ մօտենում է նա եկեղեցուն, նրա առջևից գնում են հոգեւորականներ և երգեցիկ խմբեր՝ շարականներով ներբողելով նրան, միևնոյնը, ինչ որ կատարում է մի կրօնական թափորի ժամանակ, երբ մինը խաչվառը ձեռին կարապետում է, և հոգեւորականների խումբը շարականներ երգելով առաջնորդում է աստուածութեան պատկերը կամ մի մասունք:

Միևնոյնը նկատում ենք նաև հարսանեկան ծէսերի մէջ. երբ թագուորը եկեղեցուց իւր տունն է վերադառնում, մինը, որ աղուէս է կոչւում, վազում է նրա առջևից ազդարարելով նրա գալուստը և գովաբանելով նրան ու թագուհուն:



ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ.

Յ Ա Ղ Թ Ա Ն Ա Կ Ն Ե Ր

Ե. — Ամէն մի յաջողութիւն, ինչ տեսակի և լինէր, ինքնըստինքեան կազմում է ինքնարաւականութեան աղբիւր, և այն, ինչ որ ցոյց է տալիս այդ՝ գնահատելի է, որովհետեւ յառաջ է բերում գոլաստանք, քաջալերութիւն:

Այսպէս՝ Նորսեցի կարապետ Բաղալեան հովիւը դաշտում մի գայլ էր սպանել, շալակել բերել էր գիւղ և ցոյց տուել, իսկ հայ որսորդները ցոյց տալու համար իրենց յաջողութիւնը, քաջութիւնը, սպանած եղնիկի եղջիւրները խփում են իրենց տան դռան վերև, իրենց սպանած արջի մորթուց մուշտակ են կարում և հազնում, ամէն տեղ պատմելով, որ իրենց խփածն է:

Աղէքսանդրապօլցի Աւչի Եղիկը Փամբակի ձորում իւր սպանած վարազի ժանիքները օրծաթէ կանթերով կախում էր իւր և իւր ձիու կրծքից¹⁾:

Հայկական այն դարձումները թէ «ինչ, պողաւոր է», որ գործ է ածւում երբ ուզում են յայտնել մինի ոյժը, մեծութիւնը, հաւանօրէն մնացորդ է այն սովորութեան, որ երբեմն նաև հայերը կրել են իրենց ճակատին իբր յաղթանակ իրենց սպանած եղջիւրաւոր կենդանու եղջիւրը, որը և յետոյ դարձել է քաջութեան, իշխանութեան խորհրդանիշ (սինվոլ), պատկերանալով զօրապետների սաղաւարտների վրայ:

Եւ որովհետեւ վայրենի և կիսավայրենի ժողովուրդների մէջ թշնամի մարդիկ աւելի վտանգաւոր են քան թշնամի—կենդանիները, այս պատճառով և առաջիններին յաղթելն աւելի է փառաբանւում քան երկրորդներին, հետևապէս և այսպիսի յաղթութեան նշաններն աւելի են գնահատւում:

Քաջ զինուորը կռուի դաշտից վերադառնալով կարող է մեծարանք սպասել միայն այն դէպքում, երբ իւր քաջագործութեան պատմութիւնը կարող է ապացուցանել մի շօշափելի ապացոյցով. եթէ նա իբր ապացոյց կը բերի իւր սպանած մարդու մարմնի մի մասը, մանաւանդ այն, որից դիակի վրայ միայն մի

1) Աղէքսանդրապօլում նիւթեր հաւաքելիս ինձ ըսնաւոր տեղեկութիւններ տուեց նաև յայտնի ազգագրագէտ պ. Ա. Մխիթարեանը, որին և շնորհակալութիւնս եմ յայտնում:

հատ է լինում, այն ժամանակ նրա վարկը ժողովրդի աչքում կը բարձրանայ և նրա իշխանութիւնը կը զօրեղանայ: Պահել յաղթանակները, որպէսզի ամէն մի յարմար դէպքում հնարաւոր լինի պարծիլ նրանով, և այսպիսով զօրեղացնել իւր ազդեցութիւնը, դառնում է սովորութիւն:

Այժմ տեսնենք, թէ այս յաղթանակները ինչ տեսակի են լինում:

2.—Սպանուածի մարմնի մասերից ամենից աւելի կը տրում են գլուխը, երևի այն պատճառով որ նա ամենից աւելի կարող է անժխտելի ապացոյց ծառայել յաղթութեան:

Փաւստոս Բիւզանդացին նկարագրելով Պապ Թագաւորի պատերազմը Պարսից դէմ՝ ասում է.

Ոչ գոյր չափ գլխանոյն ախոյենիցն՝ զոր բերեալ էր առաջի Թագաւորին Հայոց Պապայ զօրավարն Հայոց Մուշեղ: Սոյն պէս ըստ իւրանքանչիւր չափու ամենայն նախարարքն և մեծամեծքն և բովանդակ ամենայն զօրքն. և եղև մեծ յաղթութիւն յերկրին Հայոց ¹⁾:

Նոյն Բիւզանդացին պատմելով Աղձնեաց Բակուր բղեշխի Հայոց Խոսրով Թագաւորից ապստամբելու մասին, ասում է, որ Հայոց զօրքերը գնացին, յաղթեցին նրան, «սպանին զբղեշխն, եղբայրք և որդւովք իւրովք հանդերձ: Բայց աղջիկ մի զգուստր նորածին և զգլուխն Բագուր բղեշխին բերին առ արքայ ²⁾:

Յովհան Մանդակունու ասելով. Իսկ Նիխորճէս, որ գլորմիզդ եսպան, գումարեալ զզօրս պարսից ութսուն հազար և եկն ի վերայ Մուշեղայ: (Մուշեղ) բարձեալ զմորճն ի վեր՝ իջոյց ի վերայ գագաթան Նիխորճիշի, և ուղեղն ցնդեալ ընդ քիթսն իջանէր: Եւ կտրեաց զգլուխն և ձգեաց ի մախաղն իւր ³⁾:

Իշխանն Արծրունեաց «եկեալ հանդիպեցաւ զի Դեմետր և իշխանն Անգեղ տան մարտնչէին ընդ միմեանս: Եւ նորա ի վերայ յարձակեալ, կտրեաց զաջոյ ուս նորա և ի վայր ընկէց, և կտրեաց զգլուխ նորա և ձգեաց ի մախաղ իւր. և դարձաւ ⁴⁾:

Դաւիթ-բէկի արշաւանքների միջոցին հայերը սպանել են Մխիթար սպարապետին և նրա գլուխը տարել թուրքաց փաշային:

ԺԹ. դարում Աղէքսանդրապոլի հայերը Գող Հագարին սպանել են, գլուխը կտրել և տարել Կարսի փաշային:

1) Փաւստոս Բիւզանդացի. Ե. դպր. գլ. Դ.

2) Փաւստոս Բիւզ. գ. դպր. գլ. Թ.

3) Յովհան Մանդակունի գլ. Ա. եր. 13

4) Ձենոր Գլակ. պատմ. Վենետիկ 1832 թ. եր. 30

Եւ որպէսզի այս յաղթանակը աւելի նկատելի լինի, ցցի կամ նիզակի վրայ էին անց կացնում և պտտեցնում և կամ հրապարակի մէջ տնկում, և կամ անց էին կացնում սայլի ցցերին, ինչպէս հրկում է հետեւեալ գէպքերից.

Բիւզանդ պատմում է, որ Պապ Թագաւորը իմանալով որ Դղեակ մոզպետը ուզում է իրեն մատնել Պարսից Շապուհ Թագաւորին, կանչում է նրան իւր մօտ, իբր թէ կամենում է նրան պատգամաւոր ուղարկել Շաղուհի մօտ իւր հպատակութիւնը յայտնելու և սպանել է տալիս, «և հստին զգլուխն նորա, և հանին հարին ի նիզակի, և կանգնեցին ի հրապարակին արքունի ¹⁾»:

Փաւստոս պատմելով Մենրութան Արծրունու և Մանուէլ Մամիկոնեանի պատերազմները՝ ասում է. «Ձ Մերութանայ զգլուխն իբաց հատանէին»... Ապա (կանայք) տեսին զգլուխն Մերութանայ, զի զցիցն երկայն կախեալ էր ²⁾»:

Երբեմն գլխները բերում զնում էին անջեցեալի գերեզմանի վրայ որպէսզի սրանով արժանանան նրա գթութեան:

Միկնոյն իմաստն է ունեցել և այն սովորութիւնը որ Հայոց գլխուորները «յորժամ գնեալ գլխատէին դախոյեանսն ասէին, Արշակայ զոհ լիջիր ³⁾»:

Միկնոյն բանը կատարւում է նաև սրբերի վերաբերու թիամբ, զոհուած աքաղաղների գլուխները զնում են նրա գերեզմանի, ուխտատեղու վրայ: Միայն Շուշու Քարին-տակի գիւղի «Ծոտոտ Խաչ» ուխտատեղում ինքս համարել եմ հարիւրից աւելի աքաղաղի գլուխներ՝ միմեանց մօտ շարուած:

Եկեղեցու առջև մատղած աքաղաղների գլուխներն էլ ձրածում են նրա կտուրը:

Է. — Երբեմն սպանուածի ամբողջ գլուխը դժուար է բերում տանել ծանրութեան պատճառով, մանաւանդ երբ ճանապարհն էլ հեռու է լինում. այս գէպքում տանում են կամ ձնոտը, կամ ատամները, կամ ականջները և կամ քիթը, այսպէս.

Եւ Սմբատ առեալ զգորսն, զնաց ի վերայ քաղաքին Պորպայ ի գիշերի: Եւ մտեալ զօրացն ի տունսն զօրս և գտին պարսիկս լեղուաւ սատակէին. և զքիթն կտրեալ ի շարի արկանէին և քերէին առ Սմբատ: Եւ համարեալ զքիթն, գտանէին սպանեալ պարսիկք՝ ընդ այր և ընդ կին և ընդ մանկտի՝ չորեք հազար ⁴⁾:

1) Փաւստոս Բիւզանդ. Ե. զլ. 2.

2) Բիւզանդ. Ե. զպր. ԽԳ. զլ.

3) Փաւստոս Բիւզ. Ե. զպր. Ե. զլ.

4) Յովհան Մանդակունի պատմ. Տարօնոյ. եր. 36

Հայ թրքական ընդհարումների ժամանակ Նախիջևանի գաւառի Շուռութ գիւղի հայերը Ագուլիսից հարս բերելիս ճանապարհին թուրքերը յարձակուում են սրանց վրայ, բոլոր տղամարդկանց սպանում և նորահարսին տանում, բռնաբարում և ստիպում թրքանալ և երբ նա չի յօժարանում՝ եռացրած ջրի մէջ կանգնեցնելով սպանում են:

Սրա վրէժը լուծելու համար նոյն գաւառի Գիւմրու գիւղում հաւաքուած հայերը բռնում են այդ գիւղի մօլլին, սպանում և նրա ականջները կտրում, տանում Շուռութ և Ագուլիս ցոյց տալիս:

Կարսի շրջանում Աղպապա գիւղացի մի թուրք Գողջեցի Ղազարի հետ միասին, մի քանի ընկերով աւազակութիւն անելիս է եղել: Մի անգամ թուրք աւազակը Աղէքսանդրապօլի մօտերը մի հայ քահանայի սպանում է, ունեցածը թալանում և տանում իւր ընկերներին ցոյց տալիս: Երբ հայ աւազակը աւարի մէջ տեսնում է խաչն ու աւետարանը, վրդովւում է, բայց ձայն չի հանում: Մի քիչ յետոյ հեռում նկատուում են երկու ձիաւոր. Ղազարն ասում է ընկերներին, դուք սպասեցէք, ես գնամ տեսնեմ ռժբեր են դրանք, գամ: Գնում տեսնում է, որ մի ախունդ է իւր ծառայի հետ. անմիջապէս յարձակուում է սրանց վրայ, երկուսին էլ սպանում, ախունդի ականջներն ու քիթը կտրում, լցնում նրա ապարոշի (սարլիսի, գլխի փաթաթան) մէջ և նրանց ունեցած իրերի հետ բերում աւազակների մօտ և ցոյց տալիս: Ընկերները նեղանում են վերան, թէ ինչի՞ ախունդին սպանեց, նա էլ պատասխանում է, թէ ինչո՞ւ այն միւս ընկերն էլ քահանային սպանեց:

Միւնոյնը պատմում է և՛ հեքեաթների մէջ. Դաւիթ խինգանասուն (յիսուն) ջանը մէկ մէկ թալեց բերդի էն հանը (կողմը) ցիւեց (սպանեց), մնաց եռսուն ջանը, տասի էլ մէ մէ թեւ կըտրեց, մէկ մէկ թողեց, տասի էլ մէկ յաչքը խանեց, մէկ թողեց¹⁾:

Ը.—Մարդակերութեան շրջանում իբր յաղթանակ գործ է ածուել նաև սպանուածի մորթին, որ սպանողը հագել է և այդպէս ծառայել պատերազմի աստծուն. Իւկատանում պարտութիւն կրածների դիակները ձգում էին գետին, կոխկրտում, յետոյ քերթում, քրմերը զգեստաւորւում էին այդ մորթիներով և պարում, իսկ մարմինները վառում էին տաճարի գաւթում: Այս սովորութիւնը հետգհետ փոխուել է և փոխանակ մարդկանց հագնելու՝ սկսել են խոտով լցնել և ի ցոյց դնել: Այսպիսի դէպքերի

1) Ե. Լալայեան Սասնայ ծաեր Ազգ. Հանդ. XIII գ. եր. 62

մասին բաւականաչափ յիշատակութիւններ կան մեր մատենագիր-
ների մէջ:

«Իսկ Մուշեղ, զօրավարն Հայաստանեայց, ասում է Փաւստոս,
ընդ ընդ երկիրն և աւերէր զատրուշանս մազդեզանցն, իսկ
զմազդեզունսն որ մի անգամ ի բուն անկան՝ զամենեսեան տայր
հրաման սպարապետն Մուշեղ ունել և հրով խորովել և զբազում
պատուաւոր տեարս, որ պատուականք էին առաջի թագաւորին
պարսից՝ ունէր ձերբակալս՝ և տայր մորթել եւ լնուլ խոտով եւ
կանգնել ի վերայ պարսպացն... ընդ բազում տեղիս զայս առ-
նէր (Մուշեղ) ի վրէժս հօրն իւրոյ ¹⁾»:

Մի ուրիշ տեղ էլ Փաւստոսը պատմում է թէ այդպէս խո-
տով լցնելուց յետ հրամայում է «կանգնել ՚ի վերայ պարս-
պացն ²⁾»:

Միևնոյն սովորութիւնը գոյութիւն է ունեցել նաև Պարս-
կաստանում, որովհետև Պարսից Շապուհ թագաւորը նոյնպէս
«ետ հրաման մորթել զզօրավարն Հայոց Վասակ և զմորթն հանել
և ընուլ խոտով և տանել ընդ նոյն բերդ յԸնդմշն, որ Անյուշն
կոչեն ³⁾»:

Ժամանակի ընթացքում նկատուել է որ իբր յաղթանակ կա-
րիք չկայ ամբողջ մորթին քերթել, բաւական է միայն գանգը
մաշկել, ականջներից վերև, մազերի հետ միասին: Այս սովորու-
թիւնը սաստիկ տարածուած է հիւսիսային Ամերիկայի հնդիկների
մէջ. Հայերի մէջ ևս ըստ երևութին այս սովորութիւնը տեղի է
ունեցել, որովհետև սրա ֆնացորդ կարելի է համարել այն, որ
հայերը սովորութիւն են ունեցել սափրելու գլխի մէջ տեղը կլոր
ձևով, ճիշտ այնտեղ, որտեղ սկզբում մաշկելիս են եղել. և այս
հաստատում է թէ ձեռագրների մանրանկարներից և թէ Բիւ-
զանդի հետեւալ վկայութիւնից:

«Եւ էր նա (Արտաւազդ, որդի Վաչէի) ի տիոց տղայ. և ըստ
մանկութեան օրինի, ըստ կրօնից Հայոց՝ որպէս օրէն էր՝ զգլուխ
մանկտոյն սոյնպէս ի ժամանակին գերծեալ էր զգլուխ մանկանն
Արտաւազդայ և ցցունս էր թողեալ և գէս արձակեալ»:

Այս տեսակ, այսինքն զապաթի կենտրոնը ամբելիլու սովո-
րութիւնը գոյութիւն է ունեցել և Աղէքսանդրապօլում մի կէս դար
առաջ, և կոչուել է «գլխու վրէն կալ թողնել», որովհետև կալի
նմանութեամբ կլոր, լերկ տեղ էր գոյանում:

Մաղբը իբր յաղթանակ պահելու սովորութիւնը շատ քիչ

1) Փաւստոս Բիւզանդացի է. գլ. Ա.

2) Բիւզանդ Ե. զպր. Ա. գլ.

3) Փաւստոս. Դ. զպր. Ծդ. 91.

է տարածուած, որովհետեւ մի մարդու զուգը կարող է մի քանի մարդու զլխի մագերի յաղթանակ ծառայել, սակայն և այնպէս՝ դրանք ևս ծառայել են իրրնշան յաղթութեան, այսպէս մի նազասի վահանը ծածկուած է եղել նրա սպանած թշնամիների մաղերով: Մի մանդանացի զօրապետի շրջագրեստի ծովերը կարուած են եղել ծամերից, որ նա լինքը կտրել է իւր թշնամիների գլխներից:

Թ.— Մարմնի մասերից ձեռքերն ու ոտքերն էլ բաւական յարմար են նկատուել տանելու իրր յաղթանակ, և Մեքսիկայի ժողովուրդների մէջ սովորութիւն է եղել կտրել սպանուածների մի մի ձեռք և ապա պարել այս յաղթանակների շուրջը: Կալիֆորնիայի հնդիկներն էլ սովորութիւն են ունեցել կտրել սպանուածի ձեռքը կամ ոտը: Պարզ է, որ ամէն մի ժողովրդի մէջ ընդունուած է եղել աջ կամ ձախ ձեռքը կամ ոտքը համարել յաղթանակ, որպէսզի միևնոյն տեսակից երկու յաղթանակ կտրելի չլինի կտրել:

Ո՛չ միայն վայրենիների, այլև հրէաների մէջ իրր յաղթանակ ծառայել է նաև սպանուածների ֆալլիւսը (առնանդամը): Աստուածաշնչի մէջ պատմում է. «Եւ ասէ Սաուղ, այսպէս ասասցիք ցԴաւիթ, եթէ ոչ կամի արքայ վարձանս, այլ հարիւր անթլպատութիւն այլագգեսց, առնուլ վրէժ ի թշնամեաց արքայի... Եւ... Դաւիթ հար յայլագգեսցն այն հարիւր և երեք զանթլպատութիւնս նոցա և ելից զնոսա առաջիարքայի ¹⁾»:

Միևնոյնը տեղի է ունեցել և՛ հայերիս մէջ, ինչպէս երևում է Յովհան Մանդակունու հետեւալ վկայութիւնից Օձ քաղաքում կոտորած զինուորների վերաբերմամբ.

Եւ հրամայեաց (Գայլ Վահան) զամենեցուն զքիթմն կտրել և զթլիստուն, և արկանել ի մաղախ ²⁾:

Մի այլ տեղ նոյն Մանդակունին ասում է. «Եւ նորա (Գայլ Վահանայ) ձգեալ ձեռն իւր ի սուրն՝ որ առաջի կայր, կտրեաց զթլպատն նորա (Սիհրանայ զօրավարին Պարսից) և ետ ի բերան նորա ³⁾»:

Հայերիս մէջ նոյնանման դէպքեր տեղի են ունենում նոյն իսկ այժմ. Ղարսայ շրջանի Գեատիկ-սաթլմիշ գի դի մօտ հայ յեղափոխականներն սպանել են Կոստի կոչուած մատնիչին, ֆալիւսը կտրել, բերանը գրել, ապա տարել ցոյց տուել:

1) Ա. Թաղաւորաց XVIII 25, 27.

2) Յովհան Մանդակունի Պատմ. Տարօնոյ եր. 23, նաև 24

3) Յովհ. Մանդ. եր. 25

Աղէքսանդրապոլի Արխիմալի գիւղի մօտ աւազակները սպանել էին երեք գիւղացի և նրանց ֆալլիւսը կտրել, վայր էին ձգել: Այն դարձուածքը, որ հասարակ ժողովրդի մէջ գործ է ածուում երբ յոխորտում են միմի գէմ ասելով. «Խնչ պիտի էնէ, ֆալլիւսս պիտի կտրէ», արդէն ցոյց է տալիս, որ այս սովորութիւնը տեղի է ունեցել և մեր մէջ:

Ժ.— Յաղթանակներ վերցնելու անմիջական շարժառիթից զատ կայ նաև մի ուրիշ, կողմնակի շարժառիթ, որ ամենայն հաւանականութեամբ մեծապէս նպաստում է այս սովորութեան զարգացման: Նախնական մարդը կարծում է որ իրի յատկութիւնը հաւասարապէս տարածւում է բոլոր մասերի մէջ, և իւր այս կարծիքը վերագրում է և՛ մարդուն: Այստեղից ծագում է մեռած ազգականների մարմնի մասերը ուտելու, նրանց ոսկորները ջրի մէջ լուծած խմելու սովորութիւնը՝ նրանց առաքինութիւնները ժառանգելու նպատակով. սպանուած քաջի արիւնը խմել և կամ սիրտը ուտել, որպէսզի ձեռք բերուի նրա քաջութիւնը, կամ նրա աչքը կուլ տալ, որ աւելի հեռուն տեսնի, զգուշանալ միքանի վախկոտ կենդանիների միսն ուտելուց, որպէսզի չվարակուի նրա թուամորթութեամբ:

Այս կետերի վերաբերմամբ գտնում ենք հայերիս մէջ հետեւալ դէպքերը և սնտիապաշտական մնացորդները.

Հայ թրքական ընդհարումների ժամանակ հայերը վերցրել էին Զանգեզուրի գաւառի Սիսիան բերդը և թուրքերին կոտորել: Հայերից մինը՝ Գէորգ, դաշոյնով խփել է թուրքերի առաջնորդի կրծքին, որ հոշակուած է եղել որպէս քաջ մարտիկ, և բուռը բռնելով հոսող արեան տակ՝ խմել է:

Սպանուած մարդու սեղանատամը ջրումը սրելով ջուրը խմեցնում են վախեցածին, որպէսզի ատամի տիրոջ քաջութիւնը փոխանցուի վախեցածին և սա այլևս չվախենայ:

Հայոց Արշակ Բ. ժամանակ հայ պարսկական պատերազմների միջոցին պարսիկները Անի ամրոցում հայ Արշակունի թագաւորների գերեզմանները բանալով, «խաղացուցանէին ի գերութեան զոսկերս թագաւորացն», սակայն հայերը աւելի մեծ եռանդով պատերազմելով՝ «թափէին ի նոցանէն զոսկերս թագաւորացն իւրեանց, զոր պարսիկք խաղացուցեալ տանէին ի գերութիւն յաշխարհն Պարսից: Զի ասէին ըստ իւրեանց հեթանոսութեան ըստ օրինացն, թէ վասն այսորիկ բարձեալ տանեմք զոսկերս թագաւորացն Հայոց յաշխարհն մեր, զի փառք թագաւորացն և բախտքն և քաջութիւն աշխարհիս աստի գնացեալ

ընդ ոսկերս թագաւորացն յաշխարհն մեր եկեսցեն: Ապա... զոսկերս թագաւորացն Հայոց... հանեալ թագեցին յամուր ի գիւղն որ Աղձքն անուանին, որ կայն ի խինձս ի գոգս ի ծոցս յանձուկս ի դժուարս լերինն մեծի. զոր Արագածն կոչեն ¹⁾:

Գանձակի հայերը ննջեցեալի կրծքին մի հաց են դնում, որը յետոյ չորս կտոր անելով տալիս են ուտելու այն անձերին, որոնք ցանկանում են սրտապինդ լինել և ննջեցեալից չվախենալ ²⁾:

Եթէ երեսուն վատառողջ է, զողանում են մի քաջաոռջ մանուկի շորեր, և նրանով բալուլում նրան, որ լաւանայ ³⁾:

Հաւի սիրտը հում կուլ են տալիս՝ որ սրտոտ դառնան: ⁴⁾

Աղաւնու սիրտ են ուտում, որ բարի լինին:

Թշնամիների որդիներին իշի ուղեղ են ուտեցնում, որ յիմարանան:

Վախեցածներին արջի լեղի են խմացնում, որ սրտապընդուին ⁵⁾:

Մորթած հաւի քուրնիթները (փորում եղած հաւկիթները) անպսակները չեն ուտում, որպէսզի հարսանիքի գիշերը չդեղնին ⁶⁾:

Տան մեծը մեռնելիս ոտը լուանում, ջուրն ածում են սըն-վացքը, որ տան բարաքաթը մնայ ⁷⁾:

Ջաւախքում դերդաստանի ծերացած պետը իւր իշխանութիւնը յաջորդին յանձնելիս՝ լուանում է իւր ձեռները նրա ձեռների վրայ, որպէսզի իւր ձեռների բարաքաթը անցնի նրա ձեռներին ⁸⁾:

Ոգին մարմնի բոլոր մասերի մէջ հաւասարապէս տարածուած լինելու մասին հաւատքից ծագում է և հետեւեալ եզրակացութիւնը. եթէ մենք տիրում ենք որեւէ անձի մարմնի մի որոշ մասին, այսպիսով մենք տիրում ենք և նրա ոգու միեւնոյն մասին, հետեւապէս և՛ իշխանութիւն ենք ստանում նրա ոգու վրայ: Այստեղից հետեւում է, որ եթէ մենք փառս հասցնենք դիակի մի որեւէ մասին, այս փառսը կղգայ ոգու դրան համապատասխանող մասը, հետեւապէս և՛ կարելի է տանջել ոգին, վատ վարուելով մեռելի մասունքների հետ: Այստեղից ծագում է կախարդութիւնը,

1) Փ. Բիւզանդ. Դ. դպր. գլ. Ի. Դ.

2) Իմ Գանձակի գաւար Բ. Հ. եր 93.

3) Ջաւախք. Ազգ. Հանդէս. Ա. գ. եր 274

4) Իմ Վարանդա, Ազգ. Հանդ. Բ. եր. 242

5) Իմ Վարանդա, Ազգ. Հանդ. Բ. գիրք եր. 244

6) Իմ Ջաւախքը. Ազգ. Հանդէս. Ա. եր. 358

7) Իմ Ջաւախքը-՝ Ազգ. Հանդ. Ա. գ. եր 316

8) Ե. Լալայեան. Ջաւախք. Ազգ. Հանդէս. Ա. գիրք եր 290

այստեղից յառաջանում է այն սովորութիւնը, որ շատ ընդհանրացած է նախնական կախարդների մէջ՝ աղմուկ բարձրացնել մեռելի ոսկորները միմեանց բաղխելով. այստեղից է մեռելների ոսկորի «փռչին», որ գործ են ածում Պերուի կախարդները, այստեղից է այն սովորութիւնը, որ մեր կախարդներն էլ գործ էին ածում զիալի մասերը, զանազան յուռութիւններ կազմելու:

Գանձակի հայերը երբ տեսնում են, որ մինի մեռնելուց յետոյ միևնոյն տաճարից ուրիշներ էլ են մեռնում, հաւատում են, և նոյն իսկ երազում տեսնում, որ այդ մեռելի ոգին գալիս տանում է միւսներին էլ և սրա առաջն առնելու համար՝ մի քառասուն տարի առաջ այսպիսի մեռելին հանում էին գերեզմանից, մի քանի անգամ հրացան արձակում վերան, քաշ տալիս այս ու այն կողմ և նորից թաղում: Իսկ մի տաս տարի առաջ, բաց էին անում գերեզմանը և մեռելի սիրտը հանում, դնում գերեզմանի վրայ վառում, մի կտուր էլ բերում տուն՝ մանրում. լցնում ջրի մէջ և խմեցնում հիւանդացողներին ¹⁾:

Այսպէս ուրեմն յաղթանակները բացի թշնամու վրայ տարած յաղթութիւնը ցոյց տալուց, ծառայում են նաև իբր միջոց ստորագրելու սպանուած թշնամու ոգին: Եւ որ, զոնէ մի քանի դէպքերում, ոգուն տիրելը ենթադրում է նաև թշնամուն ստրուկ դարձնելու հնարաւորութիւն, ապացուցւում է շատ զօրեղ փաստերով: Ամեն տեղ տիրում է այն հաւատքը, որ ննջեցեալի գերեզմանի վրայ սպանուած մարդկանց և կենդանիների կրկնակները ուղեկցում են այս ննջեցեալի կրկնակներին և ծառայում են նրան հանդերձեալ կեանքում: Այս հաւատը միտեղ պատճառ է լինում կանանց սպանման, որպէսզի նրանք հանդերձեալ կեանքում կառավարեն ննջեցեալի տունը. այսպէս՝ Մովսէս Խորենացին խօսելով Ներսէս Մեծի բարեկարգութիւնների մասին, ասում է. եւ նախարարների ազգերից վերցրեց այս երկու բանը—մերձաւորների խնամութիւնը... և միւսը, որ մեռածների վրայ սպանութիւններ էին անում հեթանոսական սովորութեամբ ²⁾:

Նոյն հաւատը մի այլ տեղ ստիպում է զոհել ննջեցեալի ձիերը, որոնց նա կարիք ունի հանդերձեալ աշխարհի ճանապարհորդութեան միջոցին, ինչպէս տեսնում ենք Անդրկովկասում կատարուած պեղումների ժամանակ. և որի մնացորդը կարելի է համարել այն, որ այժմ ննջեցեալի յետևից տանում են մինչև գերեզմանատուն նրա ձին, միայն հակառակ թամբած:

Բուլանըլում «եթէ մեռնողն անդրանիկ մէկն է, կամ հա-

1) Ե. Լալայեան. Գանձակի գաւառ. Բ. հ. էր. 87—88

2) Մ. Խոր. գր. Գ. գլ. Ի. Թարգմ. Ստեփանէի

րստի միակ զաւակը, նրա ձին զարդարած մեռնողի ընտիր հագուստներն ու զէնքերը և գլխու քօլօղը ձիու վրայ դրած առջևից կը քաշեն ¹⁾։

Նաև Սպսունի և Տիգրանակերտի գաւառներում եթէ ննջեցեալը անդրանիկ զաւակ է, յուղարկաւորութեան մի ձի են զարդարում, և մեռնողի հագուստն ու զէնքերը ձիու վրայ քաշ ձգում ²⁾։

ԺԱ.—Նախնական և կիսակիրթ ժողովուրդները թշնամին յանցաւորից չեն կարողանում տարբերել, և գործելով ըոպէական տրամադրութեան տակ՝ նրանք իրենց ամենամօտիկ յանցաւորի հետ ևս նոյնպիսի խստութեամբ են վարւում և յաղթանակ վերցնում ինչպէս և՛ թշնամիների հետ։ Այսպէս Աղէքսանդրապօլում Մարգարենց Պետրոսին պատահամբ սպանեց իւր փեսայ Կարապետը։ Պետրոսի փոքր եղբայր Յովհաննէսը 15 տարի սպասեց, մինչև որ Կարապետի որդի Սիմոնը մեծացաւ և այն ժամանակ սպանեց նրան և արիւնը խմեց։

Հարարաբեցի Ղազարը հայ-թրքական ընդհարումների միջոցին յարդ է ծախել մի թուրքի, դաշնակցական խմբապետը այնպէս սաստկութեամբ ծեծել է նրան, որ սեռել է։ Ենի հերս, կտրէ գլուխ, իջնի հերս՝ չգտնի գլուխ, ասում է հայկական առածը։

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ.

Ծ Ա Յ Ր Ա Տ Ո Ւ Մ Ն

ԺԲ.—Մեռածի մարմնի մասերը կտրել տանելու սովորութիւնից ծագել է կենդանի մարդկանց մարմնից մասեր կտրելու սովորութիւնը։ Երբ նախնական մարդը փոքր ինչ քաղաքակրթուելով նկատել է, որ աւելի շահաւէտ է պահել և շահագործել պարտուած թշնամուն, քան թէ սպանել նրան և միտն ուտել, մտածել է այնուամենայնիւ իւր յաղթանակները կտրել նրանից, միայն այնպէս, որ վերջինս չմեռնի, և ահա այստեղից ծագել է ձայրատումը (mutilation, изувѣчение) իբրեւ յաղթանակ յաղթոյն, և ստրկութեան նշանակ յաղթուածի համար։ Վերջի վերջոյ իւր մարմնի մասերի ինքնակամ մատուցումն սկսել է ծառայել իբր չպատակութեան արտայայտութիւն և դարձել զթուրեան ձէս։ Այժմ նշանակենք ձայրատման զանազան ձևերը և այն դերը, որ նրանք կատարել են և կատարում են քաղաքական, կրօնական և հասարակական կառավարութիւնների մէջ։

1) Բուլանը/ս. Ազգ. Հանդէս, Գ. Ե.

2) Սրբանձտեան. Մանանայ

ԺԳ.—Յաղթուած թշնամու ձեռքը իբր յաղթանակ կտրելով, նրա արժէքը իբր ստրուկ աշխատաւորի ձգում էին, ուստի և սկսել են նոյն նպատակով կտրել միայն մատը, և այն էլ այն, որը ամենից քիչ է գործածուած աշխատելիս, այն է՝ ճկոյթը, յետոյ նաեւ սրա փոխարէն՝ ոտի մատը:

Այսպէս Աստուածաշնչի մէջ կարդում ենք ¹⁾. «Եւ փախեաւ Ադոնիբեզեկ, և պնդեցան զհետ նորա, և հասին նմա. և կտրեցին զծայրս ձեռաց նորա և զծայրս ոտից նորա: Եւ սաէ Ադոնիբեզեկ, և թանասունն թաղաւորք ծայրակտուրք ձեռք և ստիւք էին, որ քաղէին զփշրանս ի ներքոյ սեղանոյ իմոյ. արդ՝ որպէս արարի, նոյնպէս հատոյց ինձ Աստուած»:

Միևնոյն սովորութիւնը եղել է և՛ Հայոց մէջ, որի մէկ վկայութիւնը գտնում ենք Յովհան Մանդակունու Տարօնոյ պատմութեան մէջ, ուր ասուած է.

Եւ բարկացեալ Վաղդեան, ետ ածել զՀամամ, ծայրատել զոտս եւ ճնոս նորա ²⁾:

Շատ ժողովրդների մէջ տարածուած է ննջեցեալի գլխութիւնը հայցել կտրելով մատը կամ նրա մի մասը, այսպէս Չարբուսանների մէջ ղերդաստանի զլուխը վախճանուելիս՝ նրա «աղջիկները, այբին և ամսունացած քոյրերը պարտաւոր են կտրելու իրենց մատներից մի մի յօդ, և այս ծայրատումը նրանք պարտաւոր են կատարել ամէն անգամ, երբ մեռնում է այդ բարձր պաշտօնը գրաւողը, և միշտ սկսում են ճկոյթից՝ Մանդանների մէջ ազգականի մահուան առիթով ցաւակցութիւն արտայայտելու սովորական ձևը կայանում է ճկոյթ, երբեմն և միւս մատների երկու յօդը կտրելու մէջ. կտրուած մատը մեռած ազգականի կամ զօրապետի ոգուն նուիրաբերելու սովորութիւնը երբեմն դառնում է մեծ ոգուն, աստուածութեան զոհաբերելու ծէս. այսպէս՝ մանդանները զինուոր դառնալիս կատարում են հետեւեալ ծէսը. երիտասարդը բարձրացնում է ձախ ձեռի ճկոյթը և մեծ ոգուն ուղղած մի կարճ ներքողականով արտայայտում է իւր պատրաստականութիւնը զոհ բերելու նրան իւր այդ մատը. ապա դնում է Կոմէջի չորացրած կաշու վրայ, դէք մի ուրիշ զինուոր տապարի հարուածով կտրում է. Տոնկայի բնակիչները իրենց հիւանդ մի նշանաւոր ազգականի համար աստուածներից առողջութիւն հայցելիս կտրում են իրենց ճկոյթ մատերը և զոհ բերում նրան:

Հաւանօրէն այս սովորութեան մնացորդն է, որ հայերիս

1) Գիրք Դատաւորաց 1, 6, 7.

2) Յովհ. Մանդ. պատմ. Տարօնոյ եր. 57

մէջ, մինը հիւանդանալիս երկաթից ձեռք, ոտք են շինում և տանում դնում ուխտատեղում:

Երբ երեխան չի կարողանում ոտքի կանգնել, նրա ոտներին կանաչ և կարմիր թելեր են կապում և մի շաբաթ երեկոյ կանգնացնելով նրան դռան սեմի վրայ՝ մի աղջկայ կտրել են տալիս, իբր թէ նրա ոտները զոհաբերում են Աստծուն:

ԺԴ. Սպանուած թշնամու քիթը և ականջները իբր յաղթանակ կտրելու սովորութիւնը տարածուել է նաև գերիների վրայ, որոնց դարձրել են ստրուկ, և այնուհետև ստրկական վիճակի նշան համարուել են կտրուած քիթն ու ականջը: Սակայն մի առ ժամանակից յետոյ փոխանակ կտրելու, բաւականացել են միայն ծակելով, և երբեմն սրանց միջով օղակ են անցկացրել և թոկ կապելով քաշել իրենց յաղթական կառքի յետևից, ինչպէս այդ ներկայացուած է ասորական քանդակների մէջ, և ինչպէս այդ կատարուած էր հրէաների մէջ. եթէ վեց տարի ծառայելուց յետոյ գնուած ստրուկը կը հրաժարուի իբր ազատ հեռանալու, թող «տարցի գնա տէրն իւր յստեան Աստուծոյ, և ապա մատուցէ գնա առ սեամս զրանն և ծակեսցէ զունկն նորա հերամբ և ծառայեսցէ նմա յաւիտեան, ասուած է Աստուածաշնչում ¹⁾:

Հաւանական է, որ ականջներ ու քիթ ծակելն ու իբր զարդ օղ և խզմա անցկացնելը յառաջ են եկել այս նախնական սովորութիւնից, որով ապացուցւում էր իրենց հպատակութիւնը, պատկանելութիւնը, մանաւանդ որ հէնց այժմ էլ, հայերիս մէջ երբ խոստանում են մի ոչխար կամ գառ մատաղ անել մի սրբի, նրա ականջը ծակում են և կամ փոքր ինչ ճեղքում:

ԺԵ. Ծնօտը իբր յաղթանակ թշնամիներից վերցնելը միանգամայն անհնար էր՝ եթէ ցանկանում էին, որ վերջինս կենդանի մնար և ծառայէր իրենց իբրև ստրուկ, սակայն մի քանի ատամ հանելը վտանգ չէր ներկայացնում, ուստի և ատամներն սկսել են իբր յաղթանակ ծառայել և ամէն մի յաղթող պարտք է համարել իրեն կտրելու պարտուածի մի քանի ատամը, ի նշան նրա ստրկական վիճակի, և այսպէս՝ ծէս է դարձել, որ պարտութիւն կրողները ի նշան իրենց հպատակութեան, ինքնակամ հանեն իրենց մի քանի ատամները և ներկայացնեն իրենց յաղթողին: Պերուացիների մէջ աւանդութիւն կայ, թէ իրենց յաղթող Գուայանա կրկապակը, վրդովուած նրանց անհնազանդութիւնից, օրէնք է հրատարակել, որով հրամայել է սրանց և իրենց սե-

1) Գիրք ելից. XXII. 3. 6.

րունդներին՝ երեքական ատամ հանել ամէն մի ծնօտից: Իսկ Աւստրիայի և Աֆրիկայի վայրենիների մէջ իբր կրօնական ծէս՝ արբունքի հասնելիս պէտք է հանել մի քանի ատամ և զոհարել իւր աստուածներին:

Հայերիս մէջ ևս, հեքիաթներում պատմում են թէ ինչպէս հերոսը հանում է պարտութիւն կրողի ատամները և շարում նրա ճակատին.

Դաւիթը Ղողբէկին վեկալեց ձիան խիտ ափեց գետինը, ոտը դրեց փորինը, մէ ձեռնով բերանը ճխտեց բացեց, լեզուն քաշեց քոքահան արաւ, ատամներ քաշեց շարեց նախատը ¹⁾...

Իսկ ընկած ատամը եկեղեցու սեան մէջ, թոնրի սնկուածքում, ուխտատեղիներում դնելու այժմեան սովորութիւնը կարելի է համարել վերոյիշեալ կրօնական ծէսի մնացորդ:

ԺԶ. — Որովհետեւ պարտութիւն կրած թշնամիներին փոխանակ ուտիլու ստրկացնելը մեղմել է յաղթանակներ առնելու սովորութիւնը, քանի որ ինքը, կենդանի գերին արդէն իսկ ծառայում է միշտ իբր նշան յաղթութեան, և յաղթանակներն սկսել են առնել այնպէս, որ վտանգի չենթարկին պարտուածների կեանքը. և բացի սրանից ձգտել են ծայրասումն այնպէս կատարել, որ բոլորովին չպակասի պարտուածի օգտակարութիւնը, և քանի որ դասակարգերի ծագմամբ ստրկութեան մէջ ծնուած գերու կրած նշանը այլ ևս չի ցոյց տուել նրա պատերազմում բռնուած լինելը, հետևապէս և՛ այլևս չի արտայայտել տիրոջ յաղթութիւնը նրա վրայ, ուստի և՛ այլևս կարիք չի գգացուել, որ ստրկութեան նշանը խփուէր ծանր ծայրատման միջոցով: Այստեղից յառաջացել է այն, որ ամենից շատ տարածուել է այն ծայրատումը, որ ամենից քիչ փաստակար և ամենից քիչ ծանր է եղել: Եւ այս է պատճառը՝ որ մագեր կտրելը դարձել է ծայրատման ամենատարածուած ձևը:

Բուռական հիմունք կայ ենթադրելու, որ յաղթուած գերիների մագերը կտրելու սովորութիւնը ծագել է սպանուած թշնամիների գանգերը մաշկելու սովորութեան հետ միաժամանակ, և որ մագերի մի մասը կտրելը և կամ նրանց մատուցումը նախ զթութիւն հայցելու և ապա որոշ անձի իշխանութեան ենթարկուելը արտայայտելու նպատակով՝ համապատասխանում է գանգը մաշկելու սովորութեան: Սրան յապացոյց կարող է ծառայել այն, որ երբ թաթարները նուաճել են Չինաստանը, հրամայել են «չինա-

1) Ե. Լալայեան Սասմայ ծոեր. Ազգ. Հանդ. Գ. XIII էր. 60.

ցինքին ընդունել թաթարական ազգային սովորութիւնը՝ սափրել գլխի առաջին մասը, իսկ յետևի մազերից հիւսել երկար ծամ, ի նշան հպատակութեան»:

Կարծէք միեկնոյն սովորութիւնը եղել է նաև հայերիս մէջ, VI դարում, միայն պատահիւնների վերաբերմամբ, որովհետև Փաւստոս Բիւզանդացու մէջ գտնում ենք մի այսպիսի հատուած.

Վաչէի Արտաւազդ որդին էր «ի տիոց տղայ, և ըստ մանկութեան օրինի, ըստ կրօնից Հայոց՝ որպէս օրէն էր՝ զգլուխ մանկտոյն այնպէս ի ժամանակին գերծեալ էր զգլուխ մանկան Արտաւազդայ և ցցունա էր թողեալ և գէս արձակեալ¹⁾»:

Յոյների և հռովմէացիների մէջ ևս սովորութիւն է եղել, որ ստրուկների մազերը կտրում էին ի նշան ստրկութեան: Նոյնը և՛ Ամերիկայում, —նուստկանների մէջ ստրուկների վրայ նայում են արհամարանքով և նրանց մազերը շատ կարճ խուզում, իսկ կարաիբի ստրուկներին և գերիներին խիստ արգելուած է երկար մազեր կրել: Տաճկա-Հայաստանում հայերին արգելուած էր մօքուք թողնել: Այս եղանակով էլ բացատրում է այն սովորութիւնը որ յանցագործին պատժելու համար դարձնում էին ստրուկ և կտրում նրա մազերը: Նեկարագուշում գողի մազերը կտրում էին և իրեն իբր ստրուկ յանձնում այն մարդուն, որից նա գողութիւն էր արել, և որի մօտ նա անալու էր, մինչև որ վերջինս բաւարարութիւն ստանար: Բնական է, որ ստրկութեան այսպիսի մի նշան դրւում էր իբր պատիժ մի որևէ յանցանքի, այսպէս ինտրոնական Ամերիկայում շնացող մարդուն նախ ձաղկում էին, ապա մազերը կտրում: Հին Մեքսիկացիները իրենք հետեւեալ պատիժն էին տալիս. նրանք յանցաւորի մազերը կտրում էին միորևէ հրապարակական տեղում: Միջնադարեան Եւրոպայում ևս մազեր կտրելը պատիժ էր համարւում: Մեր մէջ գտնում ենք հետևեալ հատուածը Մ. Խորենացու մէջ.

Տիրան թագաւորի դուստր Երանհակը ամուսնացած էր Տրդատ Բագրատունու հետ, սակայն «Սա տտեց իւր ամուսին Տրդատին, վատ աչքով էր նայում նրան և քիթը բարձրացրած էր միշտ, ցաւելով իւր մասին, որ ինքը, անմահ գեղեցիկը, տգեղի հետ և թագաւորադնը ցածազգի հետ է բնակում: Մի օր Տրդատ զայրանալով սորա վերայ, ծեծում է նորան սաստիկ և կտրելով նորա շէկ մազերը եւ փետտելով նորա մազերի խոպրակները, հրամայում է դուրս քաշել և սենեակից դուրս ձգել²⁾»:

Հայկական շատ գաւառներում այժմ էլ սովորութիւն է, որ

1) Փաւստոս Բիւզանդ. Ե. գլր. ԽԳ. գլ.

2) Մովսէս Խորենացի Բ. գլրք. ԿԴ. գլ. Թարգմ. Սահփանէի.

անբարոյական կանոնց ու տղամարդկանց մազերը, ինչպէս և հոգևոր կոչումից զրկուող հոգևորականի մօրուքը կտրում են, ուստի և «Մազըդ մկրատը», «ծամդ կտրուի» դատաւարները համարւում են ամենաժանր անէծք:

Միևնոյն սովորութիւնը կատարւում է նոյն իսկ կենդանիների վերաբերմամբ:

Բուլանըխում երբ հարսնառեկոյներ իջևանում են հարսի գիւղում, «հարսնառ հիւրասիրող տանտէրերը մեծ զգուշութիւն կը բանեցնեն, որ թշնամի մարդիկը հարսնածի ձեռքու պոչերը չկտրեն, որ մեծ սնապառութիւն և անարգանք է, և ինչպէս շատ անգամ պատահել է, այդ կերպ անարգուած մարդիկ սրտի կակիծէն մեռեր են »:

Ձէյթունցիներն իրենց թշնամիներից վրէժ լուծելու համար նրանց եզի, ձիու, ջորու և իշի ագիները կտրում են »:

Հասկանալի է ուրեմն, թէ ինչու հայ ժողովուրդը «պոչ խուզող» մականունն է տալիս այն մարդկանց, որոնք մեծ չարիքներ և բռնութիւններ են գործում, իսկ շուշեցիները միմի տար իրենց անից կտրելու գաղափարը արտայայտելու համար ասում են «ազին քշկուեց» (պոչը կտրեց):

Այս սովորութիւնից ծագում է այն, որ երկար մազերը ստանում են մեծ յարգանք, Չիբչասների մէջ ամենից մեծ վիրաւորանքը, որ կարելի էր հասցնել մի տղամարդու կամ կնոջ՝ —նրա մազերը խուզելն էր: Այս հայեացքի պատճառը շատ հասկանալի է, որովհետեւ այսպիսի դէպքում խուզուած մարդու արտաքինը նմանեցւում էր ստրկի արտաքինին, իսկ սրա հետեանքը լինում է այն, որ երկար մազերին մեծ յարգանք է վերագրւում և մինչև անգամ մեծութեան նշանակ ծառայում, այսպէս՝ տոնգանների մէջ բացի բարձր անձնաւորութիւններից ոչ ոք իրաւունք չունի երկար մազեր թողնելու: Նոյն իսկ թրքաց իշխանագլուխները խուզում են մուրուքները, որպէսզի սրանով ցոյց տան որ իրենք միանգամայն կախուած են թագաւորող սուլթանի գթութիւնից: Յոյները արբունքի հասակում կրում էին տւելի երկար մազեր, և մազերի հետ կապուած էր նրանց մէջ մազերի որոշ քաղաքական գիրք: Փրանկների թագաւորների երկար մազերը սրբազան նշանակութիւն ունէին. նրանք համարւում էին թագաւորական սերնդի նշանակ և պատուոյ առանձնաշնորհ: Քլատար և Խիլդերբերգը ցանկանալով բաժանել իրենց մէջ իրենց եղբոր թագաւորութիւնը՝ խորհուրդ կազմեցին, թէ ինչպէս վար-

1) Բէսսէ. Բուլանըխ.

2) Ուլնիա.

ուին հղթորորդիները հետ: Կտրեն նրանց մազերը, որով և՛ ստորագրեն հպատակների կոչման, թէ սպանեն: Հայ մատենագիրները իրենց հիացմունքն արտայայտել են գովելով իրենց հերոսի մազերը, այսպէս Խորենացին Հայկին նկարագրելով քաջազանուոր է կոչում նրան և նոյն ածականը կրկնում է և՛ այն ժամանակ, երբ նրա պատերազմն է նկարագրում Բէլի դէմ, ուր ոչ թէ նրա մազերի, այլ ոյժի վրայ պէտք էր շեշտել ¹⁾:

Ժողովրդական երգերը պատմելով Տիգրան Ա. Հայաստանին բերած բարիքների մասին, դարձեալ նրա մազերն են չգովում. —

Ձայս և որ այլ այսպիսիք բազումք երեւ մերոյ աշխարհիս խարտեաշս այս և աղէքեկ ծայրիւ հերաց երուանդեանս Տիգրան ²⁾:

Իսկ Վահագնին աստուածացնող երգը նրա մազերը կրակի, և մօրուսը բոցի է նմանեցնում ասելով. նա հեր հուր ունէր և բոց ունէր մօրուս ³⁾:

Երկար մազերը, երկրաւոր փառքի այս նշանակը, ծառայում է նաև իբր նշանակ երկնային փառքի: Շատ ազգերի աստուածները, մանաւանդ նրանցից գլխաւորները, աչքի են ընկնում իրենց երկար մօրուքներով և երկար, գանգուր մազերով: Հայոց մէջ թէ՛ Աստծու և թէ՛ սրբերի պատկերները մօրուքով և հրկար մազերով են նկարուած:

Գերդաստանի անդամների հպատակութիւնը նոյնպէս շատ տեղերում արտայայտուած է կարճ մազեր կրելով:

Հասարակական կազմակերպութեան ստորին աստիճաններում կանայք կրում են ստրկական վիճակի այս նշանակը: Սամօսնի կանայք կրում են կարճ մազեր, իսկ տղամարդիկ՝ երկար: Նոր Կալիֆոռնիայում զօրասպիտներն ու աղղեցիկ անձինք կրում են երկար մազեր, իսկ բոլոր կանայք խուզում են իրենց մազերը մինչև ականջները: Հայերիս մէջ միայն տան մեծը, գիւղի ամենառաջաւոր մարդիկ, ինչպէս տանուտէրը, թողնում են մօրուք:

Սրան կարելի է աւելացնել՝ որդիական հպատակութեան արտայայտութեան նմանօրինակ միջոցներ: Մի ժամանակ Եւրոպայում մազերի կտրելը կազմում էր որդեգրութեան ծէսի մի մասը:

Կարլ-Մարտէլը ուղարկել է Պիպինին, իւր որդուն, Լոնդոն բարդների թագաւոր Լուիտպրանտի մօտ այն նպատակով, որ վերջինս կտրէր նրա առաջին մազերը, և այս ծիսակատարու-

1) Մովսէս Խորենացի Ա. դ. գլ Ժ.

2) Անդ. Ա. դ. ԺԱ. գ.

3) Խոր. Ա. դ. ԻԴ. գլ.

թեան շնորհիւ, ապագայում հանդիսանար իբր հայր: Քլոտիլկոսը ցանկանալով հաշտուել Ալարիքի հետ՝ առաջարկել է նրան որդեգրել իրեն, կտրելով իւր, Քլոտիլկոսի, մօրուքը:

Հայերի մէջ, Աղէքսանդրապօլում, մի երեխայ որդեգրելիս տանում են նրան մի ուխտատեղի, նրա մազերը խուզում սրբի գերեզմանի վրայ, այդ մազերով կապում այն աւելը, որով աւելում են այդ սրբի գերեզմանը և ապա որդեգրող կիներ և յետոյ նրա ամուսինը անց են կացնում այդ երեխային իրենց շապկի միջով:

Այս տեսակի ծայրատու ծառայել է նաև իբր ննջեցեալներին հպատակուելու արտայայտութիւն: Կարաիբների մէջ «որովհետև մազերը կ'սզմում են նրանց հպարտութեան գլխաւոր առարկան, ուստի ցանկանալով բոլորովին անվիճելի կերպով ցոյց տալ իրենց վշտի անկեղծութիւնը իրենց ազգականի կամ բարեկամի մահուան առիթով, նրանք խուզում են իրանց մազերը ստրուկների և գերիների նման: Այժմ էլ հայերի մէջ Մոքսում կանայք կտրում են իրենց մազերը:

Յոյների և հռովմէացիների մէջ սգի օրերին կարճ խուզում էին իրենց մազերը: Միենոյն սովորութիւնը տեղի է ունեցել և հայոց մէջ, այլապէս կարիք չէր լինի, որ 325 թուին Վաղարշապատում գումարուած եկեղեցական ժողովը զնէր հետեւալ կանոնը.

«Որ կոծ դնեն և զհերսն խզեն և զճակատս հարկանեն, նզովեալ լիցին ի կեանս և ի մահ ¹⁾»:

Նոյն բանն է ասում նաև Դաւիթ Ալաւկայ որդին. «Որ խզէ զհերս և կամ ճակատ հարկանէ, և արիւն հանէ, և կամ զօձիս պատառէ, այլազգարար զկատար հերոցն փետէ, այնպիսիքն անյոյս են ի կենացն յաւիտենից» ²⁾:

Հայերիս մէջ ընդհանրացած սովորութիւն է, որ ննջեցեալին թաղելուց միքանի, սովորաբար 7 օր յետոյ, բարեկամ տղամարդիկ հաւաքւում են ննջեցեալի տունը և տղամարդկանց մօրուքները ածելել տալիս, որից յետոյ արդէն սրանք սկսում են իրենց առօրեայ պարապմունքը:

Շատ հաւանական է, որ այս սովորութիւնը անցորդ է այն ծիսին, որով մարդիկ զոհ բերելով իրենց մազերը ննջեցեալի ոգուն, արտայայտում էին իրենց սէրը, հպատակութիւնը դէպի նա:

Ննջեցեալներից դէպի նահատակները, սրբերը և ապա աստուածութեան անցնելը էվոլիւցիայի աստիճաններ միայն լինե-

¹⁾ Աբէլ Արքեպիսկոպոս Մխիթարեան Պատմ. ժողովոց Հայաստանայց եկեղեցւոյ. եր. 21

²⁾ Դաւիթ-Ալաւկայ որդի. Աղգ. Հանդ. եր 124

լով, տեսնում ենք, որ միևնույն ծէսը կատարուել է նաև օրերերի, աստուածների վերաբերմամբ:

Յոյսերի մէջ երբ երեսան դառնում էր Յփթօց նրա մազերը խուզում էին կրօնական հանդիսաւոր ծիսակատարութիւններով և մազերը նուիրում մի որ' է աստուածութեան, սովորաբար գետի անտժուն: Միևնույնը տեղի էր ունենում նաև հոովմէացիների մէջ և այսպիսի դէպքերում կտրուած մազերը նուիրում էին մի որևէ աստուածութեան: Մազերի զոհաբերութիւն եղել է և հրէաների, ինչպէս և արաբների մէջ: Հայերի մէջ երեսայի մազերը առաջին անգամ խուզելիս այժմ էլ տանում, եկեղեցու պատի ծակերն են կոխում, մի ապացոյց, որ մի ժամանակ յունաց պէս հայերն էլ նուիրել են մի որևէ աստուածութեան:

Սակայն այս սովորութիւնն աւելի որոշ երևում է այն երեսանների վրայ, որոնք սրբի տուած են համարւում, այսինքն որոնց ծնողները ամուլ լինելով սրբի դուռը ուխտ են գնացել և ապա ունեցել այդ երեսան: Այսպիսի երեսանների մազերը բոլորովին չեն կտրում մինչև եօթ տարեկան դառնալը: Այս ժամանակ տանում են նրան նոյն սրբի դուռը և այստեղ, սրբի գերեզմանի վրայ խուզում երկխայի մազերը և նրանց հիւսով կապում այն աւելը, որով աւելում են սրբի գերեզմանը:

Բարձր Հայոց բնիկների և այստեղից գաղթածների մէջ սովորութիւն կայ, որ երիտասարդը առաջին անգամ մօրուսը սափրելիս խնդրում է մինին «միռուքի քսուր» լինել, և սա միքանի ընկերների հետ այս երիտասարդին տանում է իւր տուն հիւրասիրում և ապա կանչում սափրիչին, որ հանդիսաւորապէս սափրում է այս երիտասարդի մօրուսը, որի կողքին կանգնում է «մօրուքի քաւորը», և շարունակ ասում սափրիչին. «Հը, սանիկիս լաւ թըրաշ էրա»: Միքանի օրից երիտասարդն էլ փոխադարձաբար հրաւիրում է իր տուն քաւորին մի քանի ընկերներով և հիւրասիրում:

Կարսի բնիկների մէջ սովորութիւն է եղել, որ եւր մի ծերունի որոշել է մօրուք թողնել, խնդրել է մինին քաւոր լինել, և սա վերջին անգամ սափրել է տուել սրա մօրուքը և մի երեսսրբիչ ու մի սանր նուիրել նրան:

Ամուսնութեան միջոցում թագաւորի հանդիսաւոր կերպով սափրուելու ծէսը նոյնպէս, որ միանգամայն ընդհանրացած է հայերիս մէջ, պէտք է փացորդ համարել մի որևէ աստուածութեան զոհաբերութեան:

Միևնույն սովորութիւնը մուտք է գործել նաև կրօնական ծէսերի մէջ. հոգեւոր կոչումն ընդունողի գլխի մազերից չորս տե-

դից խաչաձև կտրում են, աղօթքներ կարդալով, որով արտայայտում են, որ նորընծան իրեն նուիրում է աստուածութեան:

ԺԷ. — Հպատակութիւն արտայայտող շատ ծէսերի հետ տեղի է ունենում և՛ արիւնառութիւն: Այս ծէսի սկիզբը գուցէ մասամբ գտնուում է մարդակերութեան մէջ, սակայն նրա տարածուելու գլխաւոր պատճառը պէտք է որոնել այն սովորութեան մէջ, որ մարդիկ իրենց արիւնը միմեանց առաջարկելով կամեցել են ապացուցանել իրենց հաւատարմութիւնը, փոխադարձ սէրը: Այսպէս Հայերի մէջ սովորութիւն է եղել, որ զաշնադրութիւն կապելիս աջ ձեռքերից արիւն էին հոսնում և փոխադարձաբար խմում, ինչպէս վկայում է Վաղերիոս Մաքսիմոսն ասելով.

«Սարխասդէր ընդէմ հօրն իւրոյ Տիգրանայ Հայոց Թագաւորի ետ բան ընդ բարեկամս ամենեցուն յաջոյ ձեռանէ հանել արիւն, և զմիմեանց ըմպել զարիւն»: Միևնոյն սովորութիւնը եղել է նաև սկիւթացիների մէջ: Միևնոյնը տեղի է ունենում և այժմ հայերիս մէջ, երբ ցանկանում են ողջոյն աղբէր լինել. հիկեցում միմեանց ողջոյն տալուց յետ՝ կտրում են մատերը և փոխադարձաբար խմում արիւնը:

Այս միևնոյն ծէսը կատարւում է նաև ննջեցեալների վերաբերութեամբ, ցանկանալով արտայայտել իրենց անձնուիրութիւնը դէպի ննջեցեալի ոգին, սգուորները պատառոտում էին իրենց երեսները և աւիւն հոսեցնում. ահա թէ ինչպէս է նկարագրում այս Փաւստոս Բիւզանդացին:

... Յետ մահուան ներսէսի, յորժամ զմեռեալն լային փողովք և փանդուք և վնօք զկօծան պարուցն կաքաւելով, զփիզսըն հատեալս, զերեսս պատուռեալս, արք և կանայք պղծութեամբ ճիւղաղութեամբ պարուք դէմ ընդ դէմ հարկանելով, և կամ ամբ հարկանելով, զմեռեալն յուղարկէին 2):

ԺԸ. — Երբ զոհ է բերւում արիւնը գթութիւն հայցելու զօրասպետի ոգուց, և այս կատարւում է ոչ միայն նրա ազգականների այլ և՛ տոհմի միւս անդամների կողմից, որոնք բոլորն էլ հաւասարապէս զգում են երկիւղ և սոսկում նրա ողու տաջի, — այն ժամանակ այս նպատակով կտրուածներէն սպիները դառնում են հպատակութիւն արտայայտող նշանների, միանգամայն մեւս բոլոր ծայրատուների նման: Հոսները, որ Աստիլլային թաղելիս

1) Գիբբ Թ. յիւ. Ինճիճ. Հնախ. Գ. 300

2) Բիւզանդ. Գ. 31.

ծածկել են իրենց ամբողջ հոգսը վերքերով, և թուրքերը, որ նոյնն են անում սուլթանի թաղման ժամանակ, այսպիսով իրենց վրայ նշաններ են դնում, որոնք որոշում են նրանց որպէս իրենց պետերի ստրուկներին:

Երբեմն այսպիսի մի թագաւորի մահուան ժամանակ, որի յաղթութիւնները դաւձրել էին նրան ազգի կազմակերպիչ, այդ տեսակի նշաններ կրում են ոչ միայն նրա ժամանակակիցները, այլ և՛ վերջիններին կողմից դրւում են նաև իրենց որդիների վրայ: այսպիսի դէպքերում այդ նշանները դառնում են ազգային բնորոշ յատկանիշեր:

Շատ հաւանական է, որ մեռած հօրը, կամ պետին և կամ աստուածացրած հանգուցեալին իւր անձնութիւնը արտայայտելու նպատակով կատարուած կտրուածքների սպիներն սկիզբն են տուել այն կտրուածքներին և նկարներին, որ յայտնի է կտածում, տատուած, անուշով:

Այս սովորութիւնը, որ այնքան տարածուած է վայրենի և կիսակիրթ ժողովրդների մէջ և որի մնացորդները նոյն իսկ այսօր նկատելի են Եւրոպայում, գոյութիւն են ունեցել և ունի նաև հայերիս մէջ: Կրօնական զգացումից յառաջացած այս սովորութիւնը հետզհետէ դարձել է տոհմերը յատկանշող նշան և վերջերքում պճնանք:

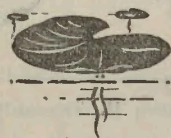
Սալմաստի, Շատախի, Մոքսի և այլ շատ խուլ անկիւնների հայերը կտածումներ են կատարում երեսի, ձեռքերի և ստիկների վրայ այսպէս. թելած ասեղը նախապէս ներկելով թանաքի կամ մի սև ներկի մէջ, անց են կացնում կաշու միջով. ասեղի անցած տեղում ներկը մնալով սպի և սև բիծ է յառաջացնում: Ոմանք էլ նոյնպիսի բծեր յառաջացնում են վառելով. յարէիի կտորին տալով զանազան ձև, դնում են սովորաբար ծղիկի վրայ և վառում. սաստիկ ցաւը մեղմելու համար փոքր ինչ բարձրից թաշկինակով կապում են: Երուսաղէմում ուխտաւորների ձեռքերին խփուող մահտեսութեան նշանն էլ միևնոյն կտածումի մնացորդ է:

ԺԹ.—Մենք տեսանք, որ վայրենիները հաւատալով որ ոգին տարածուած է մարմնի բոլոր մասերի մէջ, պահում են իրենց մօտ մեռած թշնամու մասունքները, յուսալով նրանց միջոցով կառավարել մեռածի ոգին, եթէ ոչ անձամբ, գոնէ տեղական կախարդների օգնութեամբ:

Այս միևնոյն պատճառը ստիպում է նրանց պահել իրենց մօտ և այն մարդու մարմնից կտրած մասը՝ որին ստրկութեան են թարկում, և՛ վայրենին, ինչպէս և նրա ստրուկն, այս դէպ-

քումն էլ լիովին հաւատացած են լինում, որ մարմնի այս մասը իշխանութիւն և միջոց կըտայ փնտս հասցնելու այդ մասի տիրոջ ամբողջ էութեան: Առաջին իսկ խօսքերը, որով դիմում է ձեզ կախարդը՝ այն պահանջն է որ բերէք նրա զոհի մազերից կամ եղունգներից, և կամ հանդերձի մի կտորը, որ տոգորուած է այն հոտով, որ համարուած է նմանօրինակ նրա ուրուն, իսկ սրանից յառաջանում է այն՝ որ իւր ստրուկի ատամը կամ մատի յօղը և կամ մինչև անգամ նրա մազերից մի ծամ պահող տէրը ամէն ժամանակ կարող է տանել դրանց կախարդին, ենթարկելու անհնազանդ ստրկին հիւանդութեան, չարչարանքի, մահի: Եւ այս պատճառով էլ ստրուկը երկիւղից արտայայտում է հնազանդութիւն:

Այսպէս կարելի է բացատրել և այն հայկական սովորութիւնը, որ սիրահարուած հրիտասարդներն իրենց սիրած աղջկայ մազերից կտրելով համայիլ են շինել տալիս, այսինքն մազը փաթաթում են մի թանգագին կտորի մէջ, եռանկիւնաձև ծալում, ասղնագործով և կամ արծաթով պատում և իրենց մօտ պահում:

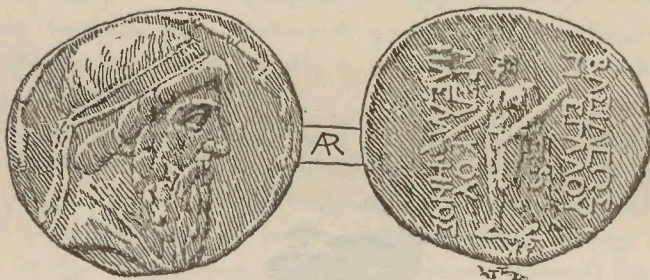


ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

ԱՏՐՊԵՏԻ

Տիգրան Մեծը այնպիսի դեր է խաղացել ոչ միայն Հայոց, այլև ընդհանուր ազգերի պատմական անցեալում, որ նրա մասին գրած ամեն մի տող մեծ հետաքրքրութիւն է յառաջացնում: Տիգրանի դիրքը այնքան մեծ է եղել ոչ միայն հայերի այլ նոյնիսկ ժամանակակից Հռոմայեցիների համար, որ նրա մասին մեծ ակնածութեամբ են զրել նոյնիսկ հակառակորդ ազգերի տարեգիրները: Այնքան նշանակալից է Տիգրանի յիշատակը, այնպիսի ներգործութիւն է ունեցել նրա գործունէութիւնն, որ այ-

Պատկեր թիւ 1



Վաղարշակ Ա. Արշակունի

սօր ոչ միայն բազմաթիւ մագաղաթների, ձեռագրերի և գրքերի էջերի վրայ ընդարձակ տեղ է գրաւել, այլև բազմաթիւ քննութիւնների առարկայ է դարձել նրա պատմութիւնը: Ինչքան որ հայ պատմագիրներին, հնագէտն՝ րին և ազգագիրներին նիւթ է մատակարարել Տիգրանը, տասն անգամ աւելի նրա գործերով զբաղուել են օտարները:

Տիգրան Մեծի դրամները այնքան տարածուած են, այնպէս բազմազան և ցրիւ, որ ես վաղուց մտածում էի այս մասին հետաքրքիր հասարակութեան մի քանի խօսքով ծանօթութիւն տալ:

Պ. Երուանդ Լալայեանը 1910 թ. Վանի ուղևորական լուս-հիւպատոս պ. Օլֆերիի վերջէյ-Պետրովիչից Տիգրանի մի ոսկէ դրամը նուէր էր բերել հանգուցեալ Մատթէոս Բ. ամենայն Հայոց կաթո-

զիկոսին, որի կարգադրութեամբ այդ դրամը գետեղուեց ա. էջմիածնի վանքի տաճարի ներքին թանգարանում:

1911 թ. յունուարի սկզբներին ուղեորուեցի էջմիածին տեսնելու այդ ոսկի դրամը: Հռոմի Վատիկանի թանգարանի մէջ գրտնուած Տիգրանի ոսկէգրամը չըկարողացայ տեսնել, (քանի որ թանգարանի դրամական մասի ընդհանուր կառավարիչը բացակայ էր, բանալին հետը վերցրած), բայց էջմիածնի թանգարանում հնարաւոր եղաւ թէ լուսանկարելու և թէ կնքամոմով կադպարներ հանելու:

Այս մասին յատուկ շնորհակալութիւնս եմ յայտնում Գերապատիւ սրբազաններին, որ չը զլացան արտօնելու հրատարակել այդ թանգագին դրամի պատկերը, որը միակն է իր տեսակի մէջ, Հռոմի ոսկի դրամից յետոյ, եթէ միայն վերջինս իսկապէս գոյութիւն ունի, կեղծ չէ և լաւ պահւած է:

Ս. էջմիածնի թանգարանին նուիրուած այս դրամը ստատուեալ է, սովորական ստատուելի կշռով (մի քանի գրամ աւելի, բայց ծաւալով Տիգրանի չորեքդրամեանների մեծութիւն ունի և բարակ է):

Այս դրամը նախ ընկել է Մուղաֆէր-էդ-դին շահի ձեռքը, որը կախել էր բաւական երկար ժամանակ իր ժամացոյցի բրնձկների հետ ու մաշել էր, այնպէս որ դրամի կշիռը աւելի պիտի լինէր, եթէ մաշուած չը լինէր: Մուղաֆէր-էդ-դինը դրամը բաշխել էր աւագ որդուն՝ Մահմէդ-Ալի-Միրզային, որից նուէր է ստացած հղել պ. Օլֆէրիեմը:

Ներկայացուած օրինակից էլ, ինչպէս պիտի նկատեն ընթերցողները, դրամի Տիգրանի դէմքի կողմը քիչ մաշուած է, բայց գրութեան կողմը բոլորովին մաքուր է մնացել և տառերը այնպէս պարզ են, որ կարծես թէ դրամասնից նոր հատուած դուրս տրուած լինի: Յաւալի է, որ դրամը բրնձկների հետ կախելու համար թագի վաւրին մասից ոսկի օղակ են կպցրել, որ կցեն ոսկեայ շղթայի, այս պատճառով թագի վերին ծայրերը և բ. երեսի Որոնտ Գետի մարմնացեալ պատկերը մասամբ փչացել է ոսկերիչների տափակքերանի և բարկքերանի ներգործութեան տակ:

Ինչպէս ասացի, այսօրուան ոչ միայն Եւրոպայի թանգարանները չունին այս եղակի դրամի օրինակը, ոչ միայն Ասիական որևէ թանգարանում չկայ Տիգրանի ոսկի դրամը, այլ և նոյն իսկ մինչև օրս ոչ մի տեղ նկարագրուած չէ այս դրամը, ուստի Տիգրանի դրամների շարքերի մասին տալիք տեղեկութիւններս հարկ եմ համարում սխալ նոյնիսկ այս դրամից:

1. ՈՍԿԻ ՍՖԱՏԻՌ

Ա. երես. Տիգրան Մեծի անդրին, նրա գեղեցիկ դիմանկարով, որի դիմագծերը աւելի երիտասարդական են, քան թէ մինչև օրս հրատարակուած արծաթի և պղնձի դրամների վրայ: Աչքերի մէջ կենդանութիւն կայ, որը նման չէ ուրիշ դրամների վրայ եղած վէս հայեացքին: Գլխին թագ ունի, որը եզակի է իր ձևով և շարունակուած է նրա և իր յաջորդների դրամների վրայ:



Պատկ. թիւ 2

Տիգրանի Մեծի

Թագի ետեից կախուած ապառօշը, հասնում է մինչև վիզը: Անդրին ներկայացուած է մինչև ուսերը: Թագի վերին մասի արծաթի դրամների մի կողմի վրայ երևացած հինգ պարզ ժանիքների փոխարէն ունի հինգ մարգարտեայ ժանիքներ, որոնցից բարձրները մանր մարգարտներ են, միջինները միջակ, իսկ թագի վերին եզրին կապճները բոլորովին խոշոր: Ինչպէս այս եզրը, այնպէս և թագի չորս եզրը մարգարտաշարով է զարդարուած, որոնք շրջապատում են ինչպէս ականջկալները, նոյնպէս և վզկալը: Սոյրի աջ ականջակողմի վրայ կայ ութ թևեան մի աստղ, որը յենած է երկու բազէների, որոնք կանգնած են զոյգ ոտքերի վրայ՝ աստղի աջ ու ձախ կողմը: Ճակատի երիզի վրայ կայ մի երկրորդ երիզ, կրկնակի մարգարտի շարքերով, որը միանում է աստղի տակ և մի շարքով միանում թագի ստորին շրջանակի երիզի հետ: Ականջկալները և վզկալը, որոնք թագի ետևի կէս մասին են կցւած, սկսած քունքերից, ամբողջապէս միացած են թագին, վար կախուած մասը սուր եռանկիւնի բացուածք ունի, որոնց բացուածքից երևում է արքայական մանեակը և ծիրանու ուսակապը: Դրամը շրջապատուած է գլանաձև և գնդաձև մի երիզով: Որոնք փոփոխակի իրար են յաջորդում: Յաւալի է, որ այս շրջապատի երիզը տեղ տեղ կտրուած է, և ամբողջականութիւնը կորցրած, թագը զարդարուած է և գոհարներով:

Տիգրանի այս ոսկի դրամը իր մանրամասն կազմութեամբ մեզ յիշեցնում է իր նախորդների դրամները, որոնք իշխել են Հայաստանի ինչպէս արևելեան, նոյնպէս և արևմտեան մասերում: Ինչպէս անկախ, նոյնպէս և Սիլեկեաններին հարկատու Տիգրան մեծի գլխի թագի մօտաւոր ձևը կարելի է տեսնել Արդիսարէսի, Բսէրը-

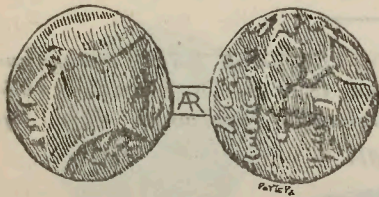
աէսի, Զարեհատէրի, Մորփիւղիկէսի դրամների վրայ, որոնց դրամները գտնուում են Փարիզի, Բէրլինի և Լօնդօնի միւլէյններում: Տիգրանի դրամի ականջկայն ու վզկալը բոլորովին տարբերութիւն չունի Զարեհատէսի դրամի նոյն մասերից: Ապառօշը փոխարինում է Աբդիսարէսի, Քսէրքսէսի խոյրերի ետեքց կախուած փնջերին, որն անշուշտ պիտի մտած լինի Արշակունիների շրջանում, որոնց թագաւորների դրամների վրայ անբաժանելի դարդ էր:



Պատկ. թիւ 20 Զարէհադէս

քը անսովոր չէ հայ դրամագիտութեան մէջ. Խաւապի դէմքն էլ ածելուած է իր դրամի վրայ, որը գտնուում է Փարիզի բիրլիոտէկ նասեդնալում:

Տիգրանի դէմքը ածելուած է, ինչպէս և նրա յաջորդներինը, քանի որ ժամանակակից Ալէքսանդր Մակեդոնացուց սկսեալ, Սելևկեան, Պըտլոմեան, Յունական և Հռոմէական բոլոր իշխանապետների դէմքերն էլ ածելուած էին: Բայց ածելուած դէմ-



Պատկ. թիւ 19 Արշակ մեծ

վակասի ետեքց կախուած, որը անշուշտ հին ժառանգութիւնն է եկեղեցական դասի:

Ինչպէս երևում է, շատ հին սովորութիւն է ինչպէս հայերի, նոյնպէս և արեւելեան ազգերի մէջ վզկալի և ականջկալի գործածութիւնը:

Դեռ այսօրս հայոց եպիսկոպոսների և կաթողիկոսի խոյրի ականջկալը կարելի է տեսնել

Տիգրանի թագի այս զարդերը եթէ ուշագրութեամբ զննենք կը գտնենք Պարթևական Արշակ Ա-ի և նրա որդու Տրդատ Ա-ի դրամների վրայ ևս, որոնք ոչ միայն Տիգրանի նման ընչացքն և մօրուսն ածելած են, այլև վզերն, ականջները մինչև այտերը ծածկած են: (Տես թիւ 19 Պարթևական Արշակ մեծ հիմնադրի պատկերը): Թագաւորը—որպէս «Դերագոյն Յայտնութիւն» երկրի վրայ անմատչելի էր ինչպէս ժողովրդին, նոյնպէս և պալատականներին: Ինչպէս չէին կարող մահկանացուները նրա դէմքը տեսնել, այդպէս էլ նրա դէմքը մասամբ ծածկուած էին ներկայացնում դրամների վրայ, ընդհանուր օրէնքին ենթարկուելով:

Տիգրանի ստատուի պատկերը ներկայացուած է աջակողմեան կիսադէմքով, որը բոլորովին ներհակ է Արշակունի պարսկական

Թագաւորների ընդհանուրի դրամների ձևին, որտեղ ամենքն էլ ձախ կիսադէմքով են ներկայացուած: Այստեղ պէտք է աւելացնել, որ Տիգրանի նախորդներին վերագրուած արծաթ և պղինձ դրամներն էլ ընդհանրապէս աշակողմեան կիսադէմքով են դրոշմուած և այդպէս էլ շարունակուած է յաջորդների ժամանակ:

Տիգրանի այս ոսկի դրամի Բ. երեսը՝ յետսակողմը մի այնպիսի նորութիւն ունի, որ մինչև այսօր ոչ մի տեղ չի հրատարակուած: Երկու տող արձանագրութիւն ունի յունարէն—ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ Թագաւորին Տիգրանի, որոնց մէջը աթոռի վրայ նստած է Անտիոքիան (Սիրիայի պաշտպան դիցուհին). երեսը դէպի աջ, լայն շորերի մէջ պնդուած, գլուխը քաղաքի պարիսպների նման բլրաւոր թագ դրած, աջ ձեռքով ոսկեայ սաւիոր բռնած, որ կարկառու է Սուրիային տիրողին: Տիգրանի դրամների վրայ Անտիոքիան միշտ ներկայացուած է արմաւենու ճիւղով, կամ միայն արմաւենի. կամ յաղթական դիցուհին ձեռքին պսակ, նոյնիսկ Անահիտը, Աստղիկը, Վահագնը, բայց Անտիոքիան ձեռքին ոսկեայ սաւիոր առաջին անգամն է, որ լոյս է տեսնում:

Անտիոքիայի ոտքերի տակ Որոնտ գետը կոյսի դիրքով մարմնացած. վերնամասը լողալու ձև է ընդունած, աջը Անտիոքիայի գահոյքի տակն է, իսկ ձախով բռնած է դրամը շրջապատող դափնի պսակը:

Կշիռն է 8 գր. 60, որտեղ դրոշմուած լինելն անյայտ է:

2. Տասնդրամեան (արծաթ).—Տիգրանի սոյն տասնդրամեանը հրատարակուած է Փարիզում 1890 թ. Th. Reinach-ի «Միհրդատ Եւպատորոս Պոնտոսի Թագաւոր» գրուածքի մէջ: Այդ

պատկ. թիւ 3



Տիգրան Ա. մեծ

դրամը թէ որ միւլէյումն է գտնուում, մենք չենք կարող ասել, բայց համարձակ կ'ասենք, որ այդ դրամը իր տեսակի մէջ եղակի է: Նրա կազմը, ձևը (ա. երեսի) բոլորովին նման է նախորդ ոսկի

դրամի հետ։ Սուլորականից աւելի խոշոր դիրք ունենալով, ժամանակի քանդակագործութեան մասին ընթերցողները աւելի լաւ գաղափար կարող են կազմել զննելով մեր մէջ բերած նկարը (թիւ 4 և 21 պատ.)։ Համեմատութեան համար մենք զնում ենք նոյնպէս Աղէք-



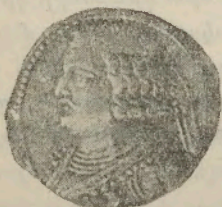
Մեհրդատ Ա.

171—138 Ն. Ք. Ա.



Հրահատ Բ.

138—128 Ն. Ք. Ա.



Որոտ Ա.

57—37 Ն. Ք. Ա.



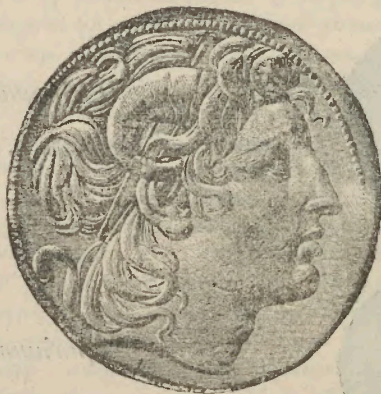
Վաղարշ Դ.

147—191 Ք. Մ. Յ.

սանդը մեծի տասըգրամեանը, որը 250 տարի աւելի վաղ է փորագրուած քանթէ այս դրամը, երբ քանդակագործութիւնը չեւ լա իր գերազանց շրջանումն էր։ Այս համեմատութիւնը աւելի դրական լինելու համար անհրաժեշտ ենք գտնում զնել նոյնպէս Պարթևական թագաւորներից Միհրդատ I-ի, Հրահատ II-ի, Որդոտ

1 և վաղարշ VI-ի չորեքդրամեանների պատկերները, (թիւ 21 պատկեր), ուր պարզ կերպով նկատելի է, թէ ինչպէս գեղարու-
եսաց աստիճանաբար ընկել է և բարբարոսական շրջան է մտել:

Պատկեր թիւ 4



Աղէքսանդր Մակեդոնացի

Թէև Տիգրանը ապրել է գեղարուեստի քանդակագործութեան անկման շրջանում (décadance), բայց և այնպէս նրա դրամների վրայ ընդհանրապէս և ճառդրամեանի վրայ յատկապէս երևում է, որ գեռ գտնուել են արհեստաւորներ, որոնք կենդանութիւն են տուել դրամների համար պատրաստուած կաղապարներին ուր արուեստը եթէ, գերազանցութեան մէջ չէ, բայց գեղեցկութիւնից և արտայայտութիւնից հեռու էլ չէ:

Պատկեր թիւ 5

Փ Բ Σ ΙΣΙ Λ Ժ Թ

Ա Մ Ի Ն Կ Բ Դ Ի Ի

Լ Դ Խ Գ Ծ Ե Բ Կ

Պ Կ Խ Բ

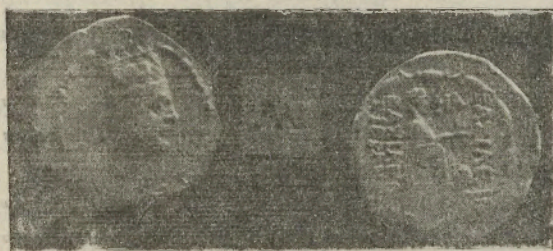
Մենագրեր-Monograme

Տիգրանի բաղմաթիւ դրամների վրայ, ինչպէս արծաթ, նոյն-

պէս և պղինձ, նկատելի է այնպիսի համանմանութիւն, որ նոյն իսկ ոչ վարժ աչքն էլ կարող է առաջին հայեացքով ճանաչել այդ աշխարհակալի պատկերը որտեղ էլ որ պատահի:

3. *Չորեքդրամեան (արծաթ).*—Սրանից հինգ տարի առաջ Բաթում Թուրքիայից գաղթած մի լուսնափոխից գնեցի Մեծն Տիգրանի մի շատ հազուագիւտ չորեք-դրամեանը, որը առաջին անգամն է հրատարակվում «Ազգագրական Հանդիսի»

Պատկեր թիւ 6



Տիգրան Մեծի

էջերում (տես պատ. թիւ 6): Այս դրամի մի օրինակը գտնվում է Փարիզի Բիբլիոտեկ նասիօնալում, (տես E. Babelon-ի աշխատասիրութիւնը *Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, 1890 թ. իրեն 215—23 դրամ*): Այս չորեքդրամի ծաւալը Մեծն Տիգրանի սովորական չորեքդրամեաններից մեծ է, թէև կշիռը այնքան տարբերութիւն չունի: Ա. երես: Այս դրամի վրայ թագաւորի անդրին աւելի փոքր է, քան թէ սովորական չորեքդրամեանների վրայ և ինքը աւելի երիտասարդ ու կայտառ պատկեր ունի, խրոխտ հայեացքով: Թագի, ապառօշի, վզկալի, ականջկալի ձևերը համարեա թէ նոյնն է, ինչ որ էր ոսկի դրամի վրայ, զարդերը, մարգարիտները, բաղէնները աստղը անփոփոխ է. միայն թագը չունի մարգարտեայ երեք քարերից կազմուած ժանիքներ, այլ մանր գոհարներից և մարգարտից զարդարուն ժանիքներ են կազմել, ծայրերին հատ հատ մարգարիտներով: Անդրին նոյն երիզաշման շրջանակն ունի, բայց տարաբաղդաբար ընկել է ոսկերչի մուրճի տակ և ներքին մասը մի քանի հարուած ընդունելով հարթուել է, փչացել:

Բ. երես. Յետսակողմը նոյն Անտիոքիան նստած է ժայռի վրայ. նոյն դիրքով, միայն բարձր վակառով, և ձեռքին բռնած է արմաւի ճիւղը, որ կարկառում է յաղթող Տիգրանին: Ոսկի դրա-

մի վրայ արձանագրութիւնը միայն — թագաւորին Տիգրանի էր, իսկ այստեղ — ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ Թագաւորին Տիգրանի է, որով պատմական այն փաստն հաստատում է, թէ Տիգրանը Սելեկիան, Ասորիքը նուաճելուց յետոյ, երբ Պարթևներին էլ նեղը դրեց, ԹԱԳԱՒՈՐԱՆԵՐԻ Թագաւոր տիտղոսը նրանցից խլեց: Բաւական չէ, որ այստեղ արձանագրուած է այդ տիտղոսը, արմաւենի ճիւղի վերի մասում արձանագրուած է նոյնպէս յունական տառերի Սելեկեանների ΗΛ—38 թուականը, որը սկսում է Գ. թ. 320 տարի առաջ, Սելեկեոն իշխանութեան հաստատութեան հետ: Այս դրամն արդէն թուականով հաստատում է ինչպէս Տիգրանի իշխանութեան շրջանը, նոյնպէս և նրա տիրապետութեան սահմանները:

Բայց այստեղ ուշադրութեան արժանին այն է, որ փոխանակ թուականը լինելու ΗΛΣ—238, գրուած է միայն ΗΛ—38, որը շփոթութիւն է առաջացնում: Թէ ի՞նչ է պատճառը, որ ΗΛΣ-ի փոխարէն միայն ΗΛ-ը մենք հասել ենք սոյն եզրակացութեան, որը հաւանական կը թուի ընթերցողին. եթէ նա նկատի առնի, որ համանման դէպք էլ պատահած է Սելեկեոն Փիլիպպոս Փիլադելփոսի դրամների թուականների շարքին (տես Er. Babelon—Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commogène աշխատասիրութիւնը 1890 թ. Փարիզ—երես 203): Այս դրամների շարքին (այնտեղ. թիւ 1541—1545), իւրաքանչիւր դրամի վրայ փոխանակ գրոշմուած լինելու ΘΙΣ ΚΣ, ΑΚΣ, ΒΚΣ, ΔΚΣ, մենք պատահում մի միայն ΘΙ, Κ, ΑΚ, ΒΚ, ΔΚ թուանշաններին, որոնք, ինչպէս հրեւում է՝ Տիգրանի ժամանակակից սովորական մի ձև էր դարձած:

Մինչև այժմս էլ արևելքում սովորական է թուական գրելիս ջնջել, չըգրել հազարերորդ թիւը: Նոյնիսկ շատ անգամ հարիւրերորդ թիւը բաց են թողնում և 890, 895, 905, փոխանակ 1890 ևն. ևն. կամ ուղղակի 90, 95, 11-ին փոխանակ 1890 թ. 1895, և կամ 1911 թ.: Թուագրութեան միայն միւսւորն ու տասնաւորը յաճախ գործածական է իսլամ աշխարհում, ուր գործածվում է արաբական տառերի հետ արաբական թուանշանները:

Ոմանք ենգաթրում են, որ Տիգրան Մեծը իր թագաւորութեան սկզբից սկսել է նոր թուական համրել տալով հասել մինչ-իր թագաւորութեան 42-րդ տարին, բայց սա չի կարող հաւանականութիւն գտնել, քանի որ ինչպէս ներքև պիտի տեսնենք, Տիգրանի դրամների վրայ գրոշմուած են Սելեկեոն ΑΜΣ, ΒΜΣ և ΓΜΣ—241 242 և 243 թուականները: Եթէ աչքի առաջ ունենանք և այն պարագան, որ Սելեկեոն թուականը այնպիսի քաղաքականութիւն էր գտած ամբողջ արևելքում, որ նա ոչ միայն դրամ-

ների, այլ արքունի հրովարտակիւրի վրայ էլ գործածական էր, այն ժամանակ պիտի համոզուենք, որ Տիգրանը յատուկ թուականութիւն չէր կարող ունենալ:

Ծմարիտ է, շատ հին ժամանակներից սովորութիւն էր և մինչև օրս նոյնիսկ Օսմանեան սուլթանների և ուրիշ գահակալների հրովարտակների վրայ գործածական է գահակալների թագաւորութեան թուականը, բայց այդ թուականը, զրոյմեկ են միայն Օսմանեան սուլթանները իրենց զրամների վրայ, իսկ ուրիշ տեղ դեռ նկատուած իրողութիւն չէ:

Այս չորեքդրամի Բ. երեսի շրջապատը դափնեայ պսակ չէ, ինչպէս որ է վերեւ նկարագրուած ոսկի դրամի վրայ, այլ հայկական դրամի սովորական երիզաձև շրջանակն է, երկար և զուտ մարգարիտների շարքը: Կշիռն է 15.85 գրամ:

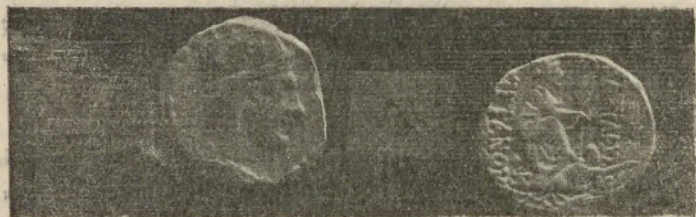
Դրամի ստորին մասը, ինչպէս ընթերցողը տեսնում է—նկարից, փշացած է, Որոնս պետի մարմնացեալ մասի գլուխը, ձախ թեւ և մասամբ կուրծքն է երևում:

4. Չորեքդրամեան.—Վերեւ նկարագրուած չորեքդրամի օրինակը կայ միայն Փարիզի Բիբլիոտէկ Նասիօնալում, որը երկու կողմով էլ բոլորովին նման է մեր չորեքդրամին, միայն տարբեր կաղպարով է զրոյմուած: Բիբլ. Նասիօնալի դրամի ներքին մասում, Որոնդ պետի տակ նկատում ենք յունական երկու տառ ΣK , որը հաւանական է թւում, թէ պիտի լինէր և մեր դրամի վրայ, քանի որ ինչ որ մի հետք կայ, բայց տառերը որոշ չեն նշմարվում: Այս տառերը պէտք է համարել Մակեդոնացիներից մնացած այն ամիսների անուններից մէկը $\Sigma\text{x}\mu\text{ic}\alpha\varsigma$, որոնց արձանագրութիւնը սովորաբար գործածական էին դարձած Տիգրանի ժամանակակից նոյնիսկ Պարթեական Որոդէս I և Հրահատ IV թագաւորների չորեքդրամեանների վրայ (տես, թիւ 21, և Samlung Petrowicz Arsacidenmünzen, Wien 1904 թ- երես 87): Ամիսները նուիրուած լինելով որոշ Աստուածների և Աստուածուհիների, նրանց հովանաւորութեան էին յանձնւում թագաւորողների բաղդը: Դեռ այսօրս պարսիկների մէջ ամիսների առասպելական նշանակութիւնը անապաշտութեան մեծ նիւթ է մատակարարում և ամեն մի գործ որոշ ամսում սկսելը, վերջացնելը շահաւէտ են համարւած: Այս պատճառով փողերանոցներում, մանաւանդ առանձնաշնորհեալ—ինքնավար քաղաքների զրամների վրայ պահպանուած են այս սովորութիւնները: Միւս արձանագրութիւնները, պարզերը համանման են նախընթաց դրամի հետ:

5. Չորեքդրամեան.—Այս պատկերով ներկայացուած չորեքդրամեանն էլ մեր ժողովածուից է, որտեղ Ա. երեսին Տիգրան Մե-

ծի պատկերը թէև բոլորովին համանման է նախընթաց դրամներին, միայն թէ աւելի մեծ դիրքով է կիսադէմը և աւելի գեղարուեստական է քանդակագործութիւնը: Բ. երեսին արձանագրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΡΡΑΝΟΥ թաղաւորին Տիգրանի Անտիոքիան

Պատկեր թիւ 7



Տիգրան Մեծի

և Որոնտ զեափ պատկերները, արմաւենի ճիւղը միեւնոյն ձևն ունին, ինչ որ նախորդ դրամների մէջն է, միայն առաւելութիւնն այն է, որ Անտիոքիայի աջ ձեռքի արմաւենի ճիւղի տակ զրոյմուած է Սելեկեանների զինանշաններից մէկը—խարիսխը, որը Տիգրանը Սելեկեան իշխանութիւնը նուաճելուց յետոյ իւրացրել էր: Տիգրանի դրամների մէջ շատ հազուադէպ է խարսխ զինանշանով դրամ:

Այս դրամի մի ուրիշ առաւելութիւնն էլ այն է, որ վրան ունի մենագիր 3 թիւը (տես պատկեր 5 monogramme): Ժամանակակից Պարթևական, Սելեկեան և ուրիշ երկրների, առանձնաշնորհեալ քաղաքների դրամների վրայ նկատելի են այլևայլ մեծագրեր, որոնք որոշ նշանակութիւն ունին: Այս մենագիրը դրոյմուած է նոյնպէս Սելեկեան Անտիոքոս X Եւսէրիոսի դրամի վրայ (տես E. Babelon երես 200, դրամի թիւը 1526), որը Մեծն Տիգրանի ժամանակակից էր: Այս մենագիրը աւելի հաւանակաբար Սիրիական Սելեկիա Պիրէա քաղաքի դրամատան յատուկ էր, որը դրամ կտրելու առանձնաշնորհ ունէր վաղուց ի վեր: Հետևաբար վստահութեամբ կարող ենք ասել, որ Սիրիայի առանձնաշնորհեալ քաղաքներն էլ, գտնւելով Հայկական իշխանութեան և հովանաւորութեան տակ, Տիգրանի անունով և պատկերով դրամներ են դրոյմել, ինչպէս մի ժամանակ զրոյմուծ էին Սելեկեան ու Պարթևական թագաւորների անունով ու պատկերով, երբ գտնվում էին նրանց իշխանութեան և հովանաւորութեան ներքև: Կշիռն է 15. 80 գրամ:

Մենագրերն այնքան բազմաթիւ են ինչպէս Սելեկեան, Պարթևական, նոյնպէս նրանցից հին և նոր ազգերի դրամների վրայ:

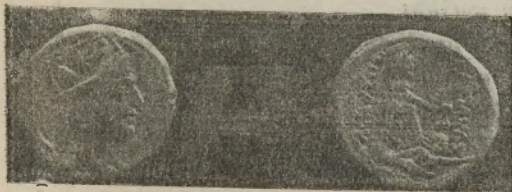
որ նրանց մասին դրամագիտութիւն դեռ չի կարողացել ասել իր վերջնական խօսքը: Բայց մենագրերից շատերի համար արդէն այնպիսի հաւանական բացատրութիւններ են տուած, որ հետաքրքրուողը աւելի քան համոզեցուցիչ է համարում այդ ենթադրութիւնները: Այս պատճառով մենք դրականապէս չենք կարող շեշտել, որ այս դրամը կտրուած է Սելեկիա-Պիրէայում, գուցէ և կտրուած լինի մի ուրիշ քաղաքում, բայց Անտիոքիա դիցուէին, Որոնտ գետը ցոյց են տալիս, որ իրենց շրջանի մօտ քաղաքում պիտի դրոշմուած լինի այս դրամը:

Դրամի Բ. երեսի շրջանակը դափնեայ պսակ է, ճիշտ այն ձևով, ինչպէս որ նկարագրուած է թիւ 1 դրամը:

6. Չորեքդրամեան.—Նախորդ խարխսխաւոր դրամի մի ուրիշ օրինակը կայ Փարիզի Բիբլիոտէկ Նասիօնալում, որի երկու երեսն էլ թէև բոլորովին համանման են, ինչպէս պատկերները, նոյնպէս և մենագիրը, բայց տարբերում է միայն Տիգրանի թագի վերին ժանիքները, որոնք մեր թիւ 1 ոսկէ դրամին եռաշար մարգարտեայ ժանիքներն ունին: (Տես E. Babelon-ի գիրքը, երես 213, թիւ 12. և նկարներն իտալիական XXIX, պատկեր 8-ը: Բացի այս նախորդ դրամի մէջ թիւ 3 մենագիրը լոկ դրուած էր, իսկ այստեղ նրա երկու կողմը երկու գծեր ևս կան, որոնք մեզ տալիս են աւելի դրական փաստ թէ դրամը կտրուած է Սելեկիա Պիրէա քաղաքում:

7. Չորեքդրամեան.—Այս չորեքդրամեանը բոլորովին նման է № 5 դրամին, ինչպէս Ա., նոյնպէս Բ. երեսով. միայն թէ տարբեր երկու մենագիր ունի: Առաջին մենագիրը նախորդին նման Անտիոքիա դիցուհու աթոռին տակն է, բայց բոլորովին տարբեր ձևով է, մենագրի թիւ 7 (տես պատկեր 5). իսկ երկրորդը դիցուհու ձեռքին բռնած արմաւի ճիւղի տակն է (տես մենագրի թիւ 5) և կազմուած է APΣ տառերից, որը պէտք է կարդալ ըստ Babelon-ի, Սիւրիայի Փիւնիկեան արեւելի մօտ Արադոս քաղաքը և կամ Արմենիա: Բայց վերեւ յիշուած աթոռի տակի մենագիրն Արադոսից աւելի յիշեցնում է Անտիոք քաղաքի մենագիրը, (տես Babelon-ի գրքի հրես, CLXXXI և մեր մենագիրների տախտակ

Պատկեր թիւ 8



Տիգրան մեծի

նագրերի տեղը գրուած լինելով, կարելի է կարդալ Արշակ, կամ

թիւ 5: Այս պարագան մեզ ստիպում է գերադասութիւն տալ Անտիոք քաղաքին Արադոսից, քանի որ այս մենագիրը քաղաքների մենագրերի տեղն է դրուած, իսկ APΣ առանձններին յատուկ մե-

Արտաշատցի տիտղոսները, որոնց երկուքն էլ Տիգրան Մեծը կրում էր հաւատարապէս: Այդ դրամն էլ պատկանում է մեր ժողովածուին: Կշիւ 15. 50 դր.

8. Չորեքդրամեան.—Սոյն դրամի մի ուրիշ օրինակը կայ Փարիզի Ազգային Մատենադարանում, որը բոլորովին համանման է նախորդին, միայն տարբեր դրամահատական կաղապրով: Զանազանութիւնը այնտեղ է, որ քաղաքի մենագիրը, որը գտնւում է դիցուհու աթոռի տակ, մասամբ տարբեր է, թիւ 7 մենագրի փոխարէն այնտեղ դրուած է թիւ 15 մենագիրը, որը պէտք է համարել Հերակլէոն քաղաքի դրամահատական տան նշանը:

9. Չորեքդրամեան.—Այս չորեքդրամեանը, որ գտնւում է Փարիզի Ազգային Մատենադարանում, նախորդից զանազանւում է Ա. երեսին ապառօշով, որը ոչ թէ նախորդների նման միայն վար է թողնւած, այլ մասամբ ծածանւում է օդում: Իսկ Բ. երեսին Անտիոքիա դիցուհու թէ աթոռաքարի տակ և թէ արմաւի ճիւղի տակ տարբեր մենագրեր են նկատւում: Աթոռաքարի տակ թիւ 2 մենագիրն ունի, որ կազմուած ԴԴԴ տառերից պէտք է կարգաւ Տիգրանակերտ քաղաքի անունը, որի մասին ինչպէս Babelon-ը, նոյնպէս և նրա նախորդ անգլիացի և գերմանացի դրամագէտները միեւնոյն կարծիքին են հասած:

Անտիոքիա դիցուհին Տիգրանի դրամների վրայ դիտմամբ է պահպանւած Տիգրանակերտում, Սելևկեան իշխանութեան նուաճման յիշողութեան համար: Մանաւանդ որ Տիգրանը տիրելով Սելևկեան մեծ իշխանութիւնը և այնտեղ ընակուած ազգերը, նրանց պաշտամունքներն էլ իրեն պաշտամունք արաւ, որ կարողանայ դրաւել հելլէնական քաղաքակրթութեան յառած ժողովրդի սէրը: Եթէ Տիգրանը Յունաստանից բերել է տալիս Աֆրոդիտէի, Հերուսի, Աթէնասի և ուրիշների արձանները, նրան հաճելի պիտի լինէր իր վերաշինած Տիգրանակերտ քաղաքի փողերանոցում կտրուած դրամների վրայ տեսնել Սուրիայի պաշտելի դիցուհու պատկերը, կենսաբեր Որոնտ գետի ափերին նստած, որով նա տէր էր դարձել Սելևկեան գահին:

Արմաւի ճիւղի տակի թիւ 1 մենագիրը չի կարելի բացատրել: Նա կազմուած Չ և I տառերից, որոնց նշանակութիւնը դեռ չեն կարողացել տալ դրամագէտները:

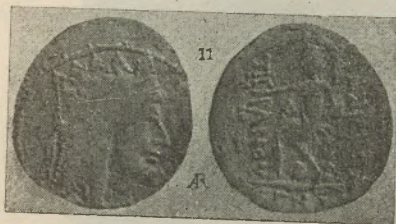
10. Չորեքդրամեան.—Այս չորեքդրամի մի ուրիշ օրինակն ունի ասպիտ Ազ. Պետրովիչը, բոլորովին նման նախորդին, բացի արմաւի իի ճիւղի տակ գտնուած մենագիրը, որը տարբերվում է նախորդից: Թիւ 6. Մենագիրն ունի, որ դարձեալ անվերժանելի է:

11. Չորեքդրամեան.—Փարիզի Ազգային Մատենադարանում

կայ բոլորովին համանման մի ուրիշ օրինակը, որը միայն մի մենագիր ունի, Անտիոքիայի աթոռաքարի տակ, իսկ արմաւենու տակը մենագիր չը կայ:

12. Չորեքդրամեան. — E. Babelon-ի Հայկական դրամների հրատարակութեան շարքին կայ մի չորեքդրամեան, որը բոլորովին ուշադրութեան արժանի է: Այդ դրամի Ա. երեսին Տիգրանի

Պատկ. Թիւ 9



Տիգրան Մեծի

նման է նախորդներին, բայց մի բազմ միայն կայ թագի վրայ և մի ութաթեկ աստղ: Նախորդ բոլոր դրամների վրայ թագը աւելի չորսանկիւնի է, վերի մասը քիչ նեղացած, իսկ այստեղ աւելի եռանկիւնու է նման, ճակատի կողմը եռանկիւնի ծայրը կտրուած: Ափսոս, որ այս միակ օրինակ չորեքդրամեանի Ա. երեսը, թագի և ականջկալի մեծ մասը մաշուած է, շատ պարզ չի երևում մանրամասնութիւնները:

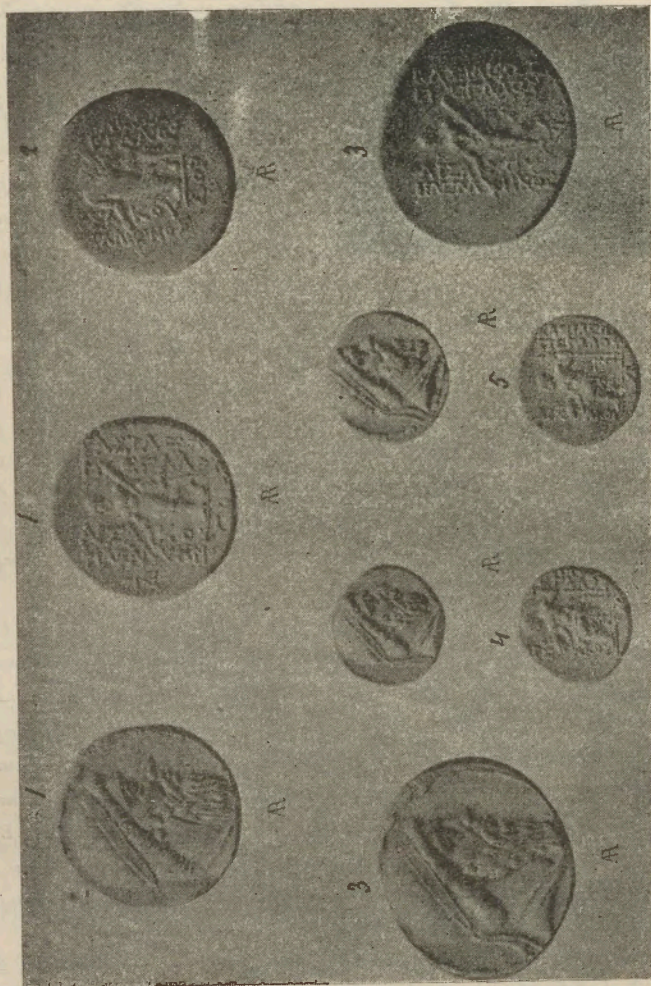
Այս դրամի իսկական արժանաւորութիւնը Բ. երեսն է, ուր Անտիոքիա դիցուհու փոխարէն բազմած է Տիգրանի Յունաստանից բերած աստուածուհիներից մէկի անդրին, կամ աւելի հաւանաբար հայկական Աստղիկը: Նախորդ դրամների վրայ Անտիոքիան արեւելեան կանացի թանձր և բազմածալ շորերով էր պնդուած ու նստած աթոռի կամ պորտաքարի վրայ, իսկ այստեղ Աստղիկը կիսամերկ է, միայն մէջքից ներքեւ սրունքները պատած են մի թափանցիկ շղարշով, որի տակից մարմինն երևում է: Այս մերկ աստուածուհին ամեն կասկած փարատում է, թէ նա Անտիոքիան չէ, այլ հայկական կամ յունական մի ուրիշ պաշտելի:

Մանաւանդ որ պատկերը ձեռքին չի կրում Սիրիային և հարաւային երկրներին յատուկ արմաւենու ճիւղը, այլ աջում բռնած է մի լեռնական արծիւ, իսկ ձաւում առատութեան եղջիւրը: Այս կրկնակի նշանները կրում են նոյնպէս Վաղարշակի, Արշակի և Արտաշէսի դրամների վրայ դրոշմուած պատկերները (տես թիւ

10 պատկերը) Տիգրանի և նախորդների դրամները հոյնիսկ այս չորեքդրամով կապում են իրար հետ:

Պատկերի տակ մարմնացեալ գետը մերկ, գլուխը բարձր բռնած, թևերը ձգած հորիզոնական ուղղութեամբ լողում է: Այս լողացողի գլուխը աստուածունու երկու սրունքների մէջ է

Պատկեր ԹԻՆ 10

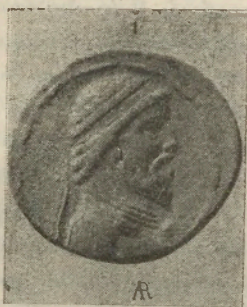


Վաղարշյակ Ա. դրամները

գալիս, որի ոտքերը սրա երկու թևերին են յենւած: Անտիոքիայի պատկերների տակ Որոնտ գետի աջ ուսն էր պատուանդան ծառայում պատկերին, իսկ այստեղ կրկնակի թևերը: Անտիոքիայի պատկերը նայում էր դէպի աջ, նկարուած էր

աջակողմը, իսկ Աստղիկը նկարուած է ձախաղէմ, ձախ կողմն է երևում զննողին: Պատկերի ետեւը—աջ կողմը գրուած է ΒΑΣΙΛΕΟΣ (Թագաւորին), իսկ ձախ կողմը ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Տիգրանի):

Չորեքդրամի ձախ կողմը Տիգրանի անուան տակ երևում է ΘΕ/ΟΦ տառերը, որ E. Babelon-ը կարդում է ΘΕΟΦΙΛΟΣ Թէոփիլոս-Աստուածասէր) (Տես նրա գիրքը երես CCIII). Այս տիտղոսը ինչպէս երևում է հայերը տուել էին Տիգրանին այն պատճառով, որ նա շարունակ այլևայլ աստուածների արձաններն ու անդրիներն էր տեղափոխում Հայաստան, տաճարներ շինում և սրանց եր-



Պատկեր Թիւ 11

Արտաշէսի դրամը

Պատկեր Թիւ 12

կրպագել տալիս: Թէև այստեղ մի ևս նկատել էր Babelon-ը բայց այդպիսի տառ պարզ աչքով չի նկատուում, գուցէ նա արծիւը շփոթել է, տառի է նմանեցրել:

Մարմնացեալ գետի լողացող բաց թևերի տակ կայ ΓΜΣ—342 տարեթիւը, որը ապացուցանում է, որ նախորդ դրամների վրայ եղած ΗΛ—38 նոյնպէս տարեթիւ է, ասանց Σ—200 թուանշանին:

13. Չորեքդրամեան.—Վերևը նկարագրուած դրամի մի ուրիշ օրինակը կայ դարձեալ Փարիզի Ազգային Մատենադարանում, որը համանման պատկերներն ու զարդերն է կրում, միայն թէ դրամի վրայ կայ 243 թ. փոխարէն ΑΜΣ—241 թ. իսկ ΘΕ/ΟΦ տառերի փոխարէն էլ Ν և Α տառերն է կրում:

14. Չորեքդրամեան.—Այս դրամի մի ուրիշ օրինակն էլ կայ Բրիտանական թանգարանում, որը դարձեալ 12-րդ չորեքդրամի նկարներն ու զարդերն ունի, միայն թէ ΕΜΣ—242 թ. է կրում:

15. Չորեքդրամեան.—Ալէքսանդրապոլի իրաւաբան պ. Յովհաննէս Մ. Տէր Մարտիրոսեանը ունի մի չորեքդրամեան, որը մասամբ նման է մեր թիւ 7 չորեքդրամին, թէև ոչ միայն տար-

բեր կաղպար ունի, այլ բոլորովին մինչև օրս չը հրատարակուած ձև ունի ինչպէս Տիգրանի անդրին, նոյնպէս թագը: Պատկերի Բ. երեսին թագաւորին Տիգրանի արձանագրութիւնից ջոկ, Անտիոքիայի գահոյքի տակ մաշուած թիւ 15 մենագիրը կայ և դափնու տակ Օ կամ աւելի հաւանականաբար Յ,—Թէոփիլոս—աստուածասէր մենագիրը:

16. *Չորեքդրամեան*.—Նոյն պարոնն ունի մի ուրիշ չորեքդրամեան, որը Անտիոքիայի աթոռի տակ թիւ 2 մենագիրը ունի, բայց դափնի ճիւղի տակ շատ պարզ նկատելի է թիւ 1 մենագիրը:

17. *Չորեքդրամեան*.—«Այրարատում» Հ. Ալիշանը հրատարակած է Տիգրանի մի շատ գեղեցիկ, գոհարազարդ թագով չորեքդրամեանը, որտեղ Ա. երեսին Տիգրանի թագը անչափ նրբութեամբ է դուրս բերուած և թագաւորի աջ ականջին օղ կայ նկարած: Ձեւ կարող չը նկատել, թէ մինչև օրս լոյս տեսած Տիգրանի դրամներից և ոչ մէկն օղ չի կրում: Ձը լինի թէ դա նկարչի ձեռքից փախած մի աւելորդ զարդ է: Մինչև օրս Տիգրանի դրամները նկարագրողներից ոչ ոք չի նկատել նրա դրամների վերայ այդ զարդը: Ճշմարիտ է Արշակունի Պարթևական պարսիկ թագաւորները բոլորն էլ ականջներին օղ կրում էին, միայն թէ հայ թագաւորների վրայ այդ զարդը չի նկատուել: Մանաւանդ այս պարագան Աղ. Պետրովիչը հայկական թագաւորների առանձնատուկ մի սովորութիւն լինելն ընդգծած է և նրա ներկայացրած Վաղարշակի, Արշակի, Արտաշէսի և ուրիշների դրամները, հակառակ Պարսկական Արշակունիների դրամներին օղ չեն կրում: Այս պարագան ի նկատի ունենալով մենք մեծ հաճութեամբ կսպասենք, թէ ինչ կը պատասխանեն այս մասին Մխիթ. Վենետիկի հայերը, արգեօք իսկապէս. օղակիր դէմքով դրամ ունեւն իրենց թանգարանի մէջ:

Ես Վենետիկի վանքը այցելածս ժամանակ այնտեղ տեսայ 40—50 չափ Տիգրանի չորեքդրամեան դրամներ, այլևայլ տառերով, բայց բոլորն էլ սովորական: Ես իրաւունք և միջոց չունէի այդ դրամները ուսումնասիրելու, դէպքից օգտուելու և արտաքոյ կարգիւնների արձանագրութիւնները զետեղելու իմ ցուցակի մէջ: Ներկայիս դէպքից օգտուելով չի՞ կարելի խնդրել, որ վեր. Հայրերը այդ արձանագրութիւնները գրի առնէին և՛ հետաքրքրական դրամների պատկերների հետ հրատարակէին «Բազմավէպի» էջերում, որով մենք կ'ունենանք Տիգրանի դրամների ամբողջական ցուցակը:

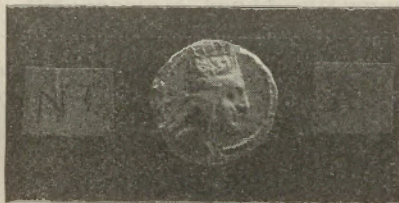
Նոյնը կարելի է առաջադրել ևս Վիէնայի Մխիթ. վերպ.

հայրերին, որ նրանք էլ լրացնէի այս ցուցակը իրենց ունեցած դրամների արձանագրութիւններով, եթէ նրանք չեն բռնադատուում այս ցուցակի դրամները:

Հ. Ալիշանի հրատարակած այս դրամի երկրորդ երեսը բոլորովին նման է մեր ցուցակի 11-րդ չորեքդրամին, միայն թէ թիւ 2 մենագրի փոխարէն թիւ 3 մենագիրն ունի:

Դ Ր Ա Մ Ն Ե Ր

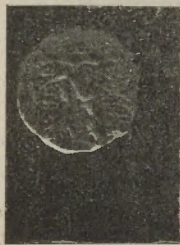
18. Դրամ (արծաթ), — Տիգրանի դրամներն այնքան առատ և բազմազան չեն, ինչպէս էին նրա չորեքդրամեանները և դրա համար աւելի գնահատելի են քան թէ Տիգրանի սովորական չորեքդրամեանները: Այս դրամների ընդհանրական դիրքը, պատկերը, գիրը միևնույնն է, ինչ որ տեսանք չորեքդրամեանների վրայ, առանձնայատկութիւնների մասին կիսօսենք ամեն մի դրամը ջուկ-ջուկ արձանագրելով:



պատ. թիւ 13 Տիգրանի Մեծի

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է այս դրամի Ա. երեսի դէմքի արտայայտութիւնը, թագի զարդերը, ականջկալ, ուսկալ, ծիրանու ճարմանդ ամենքն էլ համանման են նախորդ չորեքդրամեաններուն, միայն թէ դրամի շրջապատի երիզը մարդարտաշար է, հատ հատ գնդեր և ոչ թէ նախորդների նման երիզական-գլանաձև և գունդ ունի:

Բ. երեսին դարձեալ Անտիոքեան է փաթաթուած իր զարդերի և ծիրանիների մէջ, լայն ուսկալով, որ նման է քահանաների



եկեղեցում կրած վահասին, նոյն ժանիքաւոր թագը գլխին, արմաւենու ճիւղը աջում և ոտքերի տակ Որոնտ ջրմայր կոյսը լողալիս: Դրամի աջ կողմը ΒΑΣΙΛΕΩΣ (Թագաւորների), իսկ ձախ կողմը ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Թագաւորին Տիգրանի):

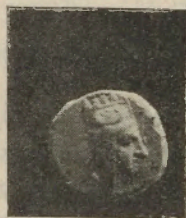
14. Տիգրանի պատկերը Անտիոքիա դիցուհու դէմքի և բըռնած արմաւի ոստի մէջ երևում են ΕΛ—36 տարեթիւը, որը պէտք է կարդալ 235 Սելևկեան թուականը, արմաւի ճիւղի և ձմտանագրութեան մէջ Δ տառը և Որոնտ գետի տակ ΕΘ տառը:

ռերը, որը պիտի կարդալ Ξ ANTI KOS ամիսը: Δ տառը Դիոսպոլիս, կամ Դելփիս պէտք է կարդալ: Այդ որոշելը առ այժմ դժուար է, բայց թէ անշուշտ այդ երկուսից մէկն է, դրան կասկած չի կարող լինել:

Այս դրամը իր թուականով, մանաւանդ Δ նշանով իր տեսակի մէջ միակն է, որ առաջին անգամ լոյս է տեսնում այս ցուցակում, որը պատկանում է իմ ժողովածուին: Կշիռն է 3. 95 գր.

19. Դրամ.—Բոլորովին նախորդ 18 դրամին նման է այս դրամն էլ, բայց տարբեր դրամաշատութեամբ, միևնոյն արծա-նագրութիւններով և զարդերով: Բ. երեսի վրայ տարբերութիւն ունի տարեթուի մէջ, այստեղ Σ A—36 տարին է փոխանակ 35-ի. ամսի տեղը կտրուած է թրքական մուբայաշիների ձեռքով, իսկ քաղաքի մենագիրն է H — HPAKAEON —գուցէ Հերակլէսն Սիրիայի քաղաքը:

պատկեր թիւ 16



պատկեր թիւ 15



Տիգրան Մեծի

Այս դրամն էլ իր թուականով և H մենագրով առաջին անգամն է լոյս տեսնում: Իմ ժողովածուիցն է: Կշիռն է 3. 45 գր.

20. Դրամ.—Այս դրամը նոյնպէս 18 դրամի թուականն ունի, միայն թէ վրան ամիսն էլ որոշ երևում է EK է, իսկ քաղաքի մենագիրը Γ —է, որն անշուշտ Փիւնիկէի Γ AZA—Գազա քաղաքին է:

Այս դրամն էլ իր մենագրով առաջին անգամն է լոյս տեսնում դրամագիտական աշխարհում: Պատկանում է իմ ժողովածուին: Կշիռն է 4. 05 գր.

21. Դրամ.—Փարիզի Ազգային Մատենադարանում մի դրամ կայ յար և նման մեր թ. 18 դրամի շարքին: Տարեթիւը 35 է: Բայց Δ տառի փոխարէն մոնոգրամ ունի Σ տառը, որի նշանակութիւնը առ այժմ պարզաբանուած չէ:

22. Դրամ.—Ասպետ Ադ. Պետրովիչի ժողովածուի մէջ կայ մի դրամ, յար և նման մեր թ. 18 դրամին, միայն թէ 35 թուականի տակ, արմաւենու ճիւղի մօտ երևում է В մենագիրը, որը նոյնպէս անվերծանելի է:

23. Դրամ.—Իմ դրամների մէջ կայ մէկը, որ բացի վերագրեալները, տարբերում է ZΛ—236 թուականի տակ, դափնիի աջ կողմն ունի Θ—Թէոփիլոս—Աստուածասէր մենագիրը և EC ամսանունը: Կշիռը է 3. 90 գր.

24. Դրամ.—Նոյնպէս մի ուրիշը կայ, որ ունի ZΔ—237 տարեթիւը, առանց մենագրի: Կշիռն է 3. 75 գր.

25. Դրամ.—Համանման մի դրամ ևս կայ իմ ժողովածուի մէջ, որը EΛ տարեթիւն ունի (235) առանց մենագրի և ամսագրի: Կշիռն է 3. 80 գր.

26. Դրամ.—Համանման մի դրամ ևս ունիմ որտեղ տարեթիւ չկայ, բայց դափնու տակ Z տառը և K ամիսը որոշ երեւում են: Կշիռն է 3. 75 գր.

27. Դրամ.—Տիգրանի դրամներից ամենից հետաքրքրականն այն է, որ հրատարակուեց 1905 թ. «Հանդէս Ամսօրեայի» 4-րդ

պատկեր թիւ 17



Տիգրան Մեծի

ցինք, միշտ մարգարտաշար է եղած, իսկ այս դրամի վրայ պահպանուած է հին հայկական և նախկին Արշակունի թագաւորների դրամներին յատուկ երիզաձև շրջանակը, զնդիկներից և երկայնաձև ուլունքներից կազմուած: Այս նշանն արդէն պարզ ապացոյց է, որ այս դրամն յատուկ է բուն Հայաստանի (գուցէ Արտաշատի կամ Արմաւիրի) դրամանոցներին, որը պահպանուած է Տիգրանի այն չորեքդրամեանների վրայ ևս, որոնք դրոշմուած են Սուրիայում:

Դրամի երկրորդ երեսին, փոխանակ Անտիոքիա զիցուհուն, կանգնած է հաստատուն հողի վրայ մերկամարմին Վահագնը Հերակլէսի ձևով, աջ ձեռքին լախտ, ձախում առիւծենի, զլուխը մերկ: Այս դրամը ոչ միայն կապւում է վերեւ նկարագրած թիւ 12 դրամի հետ, այլ նա խիստ առնչութիւն է ցոյց տալիս Վա-

թում, որը պատկանում է նոյնպէս ասպետ Ադ. Պետրովիչի ժողովածուին: Այս դրամի Ա. երեսը կրում է Տիգրանի պատկերը, նոյն ձևով և դիրքով, ինչպէս որ նկարագրուած է վերագրեալ նրա չորեքդրամեանների վրայ: Տիգրանի դրամների շրջանակը, ինչպէս թիւ 18 դրամի մասին յիշե-

դարշակի, Արշակի և Արտաշէսի դրամների հետ, որոնց մասին խօսեցանք վերևը (տես պատկերներ թիւ 10, 11 և 12):

Բայց ամենից հետաքրքրականն այն է, որ այդտեղ Տիգրանի անունի, Տիգրանի դրամների սովորական արձանագրութեան փոխարէն, դրոշմուած է ճիշդ այն արձանագրութիւնը, ինչ որ ունեցել են նրա երեք նախորդները, ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΣΑΚΟΥ ΦΙΛΕΛΑΔΗΝΟΥ—*Թագաւորին Արշակի Յունասիրի*): Այս պարագան մեզ ստիպում է մտածելու, որ այն փողերանոցը, ուր տպուած էին Վաղարշակի, Արշակի և Արտաշէսի դրամներն ու չորեքդրամեանները, սոյն արձանագրութեամբ, յետնակողմը Վահագնի, Ասողիկի, Արամազդի, պատկերներովը, այնտեղ պիտի դրոշմուած լինի և այս դրամը: (Տես թիւ 1, 10, 11, 12 և 22 պատկերները):

Ինչպէս թուում է, այս դրամը դրոշմուած պիտի լինի Տիգրանի Ասորիքը նուաճելուց, Սելևկեան դահը իւրացնելուց առաջ, քանի որ մինչ այդ դեռ սկսուած չի եղել Տիգրանի սոսկական անունով դրամ դրոշմուել: Մանաւանդ, որ Պարթևական սովորութեան համեմատ գահակալը ինչ անուն էլ որ ունենար, այդ բոլորը թողնում էր գահ բարձրանալուց յետոյ և կրում էր մի միայն ԱՐՇԱԿ (Գերահօր—Աստուածազօր) անունը, որը մի միայն դրոշմուած է պարսիկ Պարթևներից 31 թագաւորի և Հայ Արշակունի թագաւորների դրամների վրայ մինչև Տիգրան Մեծ:

Պարթևներին ժամանակակից Սելևկեան Պտոմեան, Մակեդոնական և սրանց շրջապատող ազգերի մէջ միշտ դրամը կտրուում էր թագաւորի նախնական անունով, ինչպէս Սելևկոս, Պլուտոմէոս, Լիսիմախոս, Անտիոքոս, Դիմէտրոս, Կլէոպատրոս և այլն, բայց պարսիկ, հայ և ուրիշ Արշակունի դրամների վրայ քաջի ΑΡΣΑΚΟΥ—Արշակի անունը, ուրիշ անուն դեռ ևս երեցած չէր: Շատ հաւանական է, որ եթէ Տիգրանի անունը սովորական չը դառնար նրա շրջանում դրոշմուած դրամների վրայ, այլ մնար սոսկական Արշակ, ինչպէս կայ այս դրամի վրայ, այն ժամանակ այս դրամներն էլ բոլորովին պիտի վերագրուէին որևէ պարսկական Արշակունի թագաւորի:

Այս դրամը Տիգրանին կապում է Արշակունեանց տոհմի հետ, այս դրամով անկասկած կարելի է այժմ պնդել, որ Տիգրանը Արշակունի—Պարթևական սերնդից էր և սխալ է այն յուսական կարծիքը, թէ Տիգրանի հօր անունը Տիգրան էր, ոչ թէ Արտաշէս: Չեմ կարող կասկածել այն սովորութեան վրայ, թէ Տիգրանի հօրն էլ կարող էին հայերը և շրջակայ ազգերը Տիգրան (վագր) անուանել, նրա ոյժը, կորովը արտայայտելու մտքով,

ինչպէս Տիգրանները շարունակուում են Մեծն Տիգրանից յետոյ
այն ձևով, ինչպէս շարունակուած էին և պարթևական Արշակ-
ները: Այլևս կասկած չի մնում թէ Տիգրանը Արշակունի է:

ՊՂՆՁԷ ԴՐԱՄՆԵՐ

28. Պղնձեայ (chalgue) լումաներ.— Մեր ժողովածուի մէջ
ունինք մի պղինձ դրամ, որի Ա. երեսի պատկերը ներկայացնում
է Տիգրանին ճիշդ այն ձևով, ինչ որ տեսանք թիւ 8 չորեքդրա-
մեանի վրայ: Շրջապատը սովորական երիզապատն է: Բ. երեսին
Անտիոքիան է սովորական դիրքով, բայց կոշտ նկարով: Արձա-
նագրութիւնը նկարի աջ և ձախ կողմը:

ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—Թագաւորին Տիգրանի:

29. Պղնձեայ լումայ.— Փարիզի Ազգային Դրագարանում
կայ մի ուրիշ լումայ, որ Ա. երեսի պատկերը շատ նման է սովո-
րական դրամների վրայ դրոշմուած պատկերին: Իսկ Բ. երեսին
Անտիոքիան սովորական դէմքով, միայն թէ արձանագրութիւնը
մի միայն ձախ կողմն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—Թագաւորին Տիգ-
րանի: Շրջափակը մարգարտաշար:

30. Պղնձեայ լումայ.— Վիէննայում ասպետ Ադ. Պետրովիչի
ժողովածուի մէջ կայ մի լումայ, (տես նրա գիրքը երես 190 թիւ
3), Ա. երեսին սովորական դիմանկարով, շրջափակը երիզաձև, Բ.
երեսին պատկերը յաղթութիւնը դէպի աջ է գնում, աջը կար-
կառուած է պսակով: Արձանագրութիւնը սովորական է:

31. Պղնձ լումայ.— Փարիզի Ազգային Դրագարանի մէջ կայ
մի լումայ, որի Ա. երես դէմքը բոլորովին համանման է մեր
նկարագրած թիւ 12 դրամին, ինչպէս դիմագծերով, զարդերով
պատկեր թիւ 18



Տիգրանի Մեծ

նրբին բէհէզի տակից հրևում են սրունքները: Տարածած է աջ
թևը և ձեռքի վրայ կանգնած է արծիւը: Ձախ ձեռքով բռնած

է բաղդի եղջիւրը, սրունքների մէջ էլ Որոտ գետը միենոյն դիրքով: Մենագիրը փչացած է: Շրջանակը երիզաձև:

32. Պղինձ լումայ.—Փարիզի Ազգ. Գրադարանի այս օրինակն էլ միենոյն է, նախորդին յար և նման, միայն տարբեր կաղապարով և ձախակողմն ունի $\frac{\Theta E}{O \Phi}$ տառերը, Աստուածասէր բառն

արտայայտում:

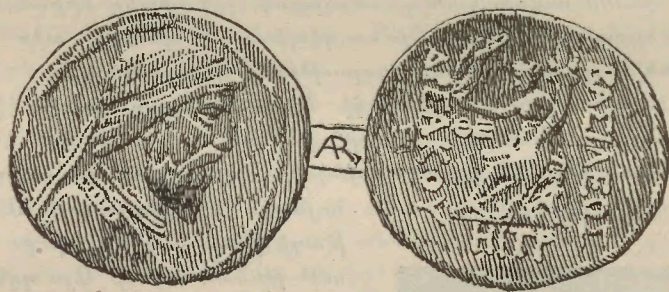
33. Պղինձ լումայ.—Նոյն Թանգարանում կայ մի ուրիշ օրինակ, որի Ա. երեսը սովորական դրամների ձևն ունի: Բ. երեսին աջակողմը ΒΑΣΙΛΕΩΣ (Թագաւոր) և ձախակողմը ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Տիգրանի) և մէջ տեղը —Անտիոքիայի փոխարէն կայ մի արմաւենու մեծ ճիւղ, որի ստորին մասը զարդարուած է երիզակապով:

Այս դրամի ձախ կողմը Տիգրանի անունի առաջ կայ մեագիրը, իսկ աջ կողմը Թագաւոր բառի մօտ ΛΦ տառերը:

Q

Այս դրամն էլ մարգարտաշարով է շրջապատուած:

34. Պղինձ լումայ.—Նոյն Թանգարանում, վերոգրեալ լումայի Ա. երեսում կայ մի ուրիշ օրինակ, որի Բ. երեսին յաղթական կոյսը կանգնած է, երեսը դէպի ձախ, գլխին բարձրացած է կողով, աջ ձեռքով յինուած է մի ձողի, իսկ ձախում ունի առատութեան եղջիւր: Շրջապատուած է մարգարտաշարով:



Արտաշէս Ա.

35. Պղինձ չորեքլումայ.—Բրիտանական Թանգարանում կայ մի չորեքլումայ (տես Seleucid Kings of Syria, by Percy Gardner, XXVII, 11): Այս պղնձեան հաստատում է վերևը 21 թւի մէջ նկարագրուած դրամը, ուր նոյնպէս Բ. երեսին կանգնած դիրքի մէջ է Վահագնը, մերկ ամբողջ մարմնով, գլուխը բաց, մագերը կռինճ, աջում լախտ բռնած, ձախ ձեռքում առիւծենի: Այս երեսը դրամի վրայի Վահագնի պատկերը նոյնն է, ինչ որ Վաղարշակի չորեքդրամի վրայ ցոյց տուինք պատկեր թիւ 10:

ԿՈՄՍՈՒՀԻ ՊՐԱՍԿՈՎԻԱ ՍԵՐԳԷԵՒՆԱ ՈՒՎԱՐՈՎԱ

Նախագահունի Մոսկուայի կայսերական հնագիտական ընկերութեան և պատուաւոր անդամ Հայոց Ազգագրական ընկերութեան ¹⁾).

Ծնուել է 1840 թուին: Նա Շչերբակովների իշխանական տանից է: Ամուսնանալով կոմս Ալեքսէյ Սերգէեիչ Ուվարովի հետ միանգամայն անձնատուր է լինում վերջինիս սիրած գործին՝ հնագիտութեանը: Սխալուած չեմ լինի եթէ ասեմ, որ Ռուսաստանում հնագիտութիւնը ընդհանրապէս և կովկասագիտութիւնը մասնաւորապէս սկսել և մի քանի սերունդ շարունակ մշակել է կոմս Ուվարովների տունը: 1810 թուին Սէրգէյ Սիմէոնովիչ Ուվարովը Ալէքսանդր Ա-ին տուած իւր յայտարարութեամբ Ռուսաստանի համար ասիական ճեմարան ունենալը անհրաժեշտ է համարում. այնուհետեւ երբ ինքը լուսաւորութեան նախարար է դառնում, սկիզբն է դնում այն բոլոր հաստատութիւնների, որոնք յետոյ զարկ են տալիս կովկասագիտութեանը: Սերգէյ Սիմէոնովիչի սկսած գործը շարունակում և զարգացնում է իւր որդին Ալէքսէյ Սերգէեիչ Ուվարովը և կումսունի Պրասկովիա Սէրգէեանայի տմուկինը, որը իւր սրտի բոլոր թափով սիրում է հնագիտութիւնը և իւր հսկայական կարողութիւնը զոհում է այդ գործին: Նորա ջանքով 1861 թուին հաստատուում է Մոսկուայի Կայսերական Հնագիտական ընկերութիւնը, որի գործունէութեանը հիմնադիրը ուղղութիւն է տալիս մինչև իւր կեանքի վերջը իրեն ընկերութեան նախագահ:

Ալէքսէյ Սերգէեիչի ջանքով է կազմուում 1881 թւին Թիֆլիզւոյ Հնագիտական ընկերութեան հինգերորդ համագումարը, որը պատճառ է դառնում նոր ուսումնասիրութիւնների:

Ալէքսէյ Սերգէեիչի մահուանից յետոյ Պրասկովիա Սերգէեանան ստանձնում է Մոսկուայի հնագիտական ընկերութեան նախագահութիւնը ու մեծ սիրով ու եռանդով շարունակում իւր ամուսնու սկսած գործը: Կոմսունու ծանօթութիւնը կովկասի հետ

1) Ներկայ գեկուցումը կարգացուեց Հայոց Ազգագրական ընկերութեան 1911 թուի տարեկան ընդհանուր ժողովում, որը միաձայն ընտրեց Կովկասի հնագիտութեան անագին ծառայութիւն մատուցած կոմսունի Ուվարովային ընկերութեան պատուաւոր անդամ:

սկսում է 1879 թուին, երբ իւր ամուսնու հետ ի թիւս այլ տեղերի այցելում են Էջմիածին ու սկսում Արմաւիրի պեղումը: Այս ճանապարհորդութիւնը նա նկարագրել ու հրատարակել է 1887 թուին «Кавказъ» путевыя замѣтки վերնագրով, որտեղ հայերի նկատմամբ թոյլ է տուել մի քանի անճշտութիւններ: Սա բնական էր, քանի որ կոմսուհին իւր տեղեկութիւնները քաղում էր պղտոր աղբիւրներից: Այնուհետև բազմիցս ճանապարհորդելով Կովկաս, նա իւր աշխատութիւններում հետզհետէ հրաժարուեց հայերի մասին ունեցած իւր նախկին մոլորութիւններից: Այսօր վստահ կարելի է ասել, որ նա աւելի լաւ գիտէ մեր երկիրը, քան մեզանից շատերը: Այդ երկար տարիների հնագիտական ուղևորութիւնների արդիւնքը Պրասկովիա Սերգէեւան սկսել է հրատարակել Մոսկուայի Կայսերական Հնագիտական ընկերութեան յիշատակարաններում. նա արդէն տպել է հիւսիսային Կովկասի հնութիւնների մանրամասն ուսումնասիրութիւնը, որը մի մեծ հատոր է կազմում:

Յիշատակութեան արժանի են նրա կազմած պատմական հնագիտական յառաջարաններն «Museum Caucasicum»-ի և «Материалы по археологiи Кавказа» հրատարակութեանց չորրորդ հատորի: Անդրկովկասին վերաբերեալ իւր ուսումնասիրութիւնները նա հրատարակելու է առաձին հատորով, որով նոր լոյս է սփռելու մեր երկրի Հնագիտութեան վերայ:

Վերջերս Մոսկուայի Հնագիտական ընկերութիւնը գնահատելով նրա գիտական գործունէութիւնը, տօնեց կոմսուհու նախագահութեան 25 ամեակը:

Սմբատ Տէր-Աւետիսեան:



ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ղուկասեան Գրական Մնայիւն Յանձնաժողովը «Ղուկասեան Մատենադարան» ընդհանուր խորագրով հրատարակում է հայ մատենագիրները, և մինչև այժմ լոյս է ածել Եղիշէի, Ղազար Փարպեցու, Կիրակոս Գանձակեցու և Ստեփաննոս Օրբելեանի պատմական երկերը: Այս բոլոր հրատարակութիւններն էլ կատարուած են առանց ձեռագիրների և տպուած օրինակների համեմատութեան ու առանց ծանօթութիւնների: Հրատարակիչները նպատակը եղել է միայն տալ հայ ժողովրդին էփանաղին մի հրատարակութիւն, մատչելի դարձնել հայ մատենագիրները հայ ժողովուրդին: Սակայն քանի որ հայ ժողովուրդը չի հասկանում այդ մատենագիրների լեզուն, հետեապէս և՛ այդ ժողովրդական հրատարակութիւնը չի ծառայիլ իւր նպատակին, չի տարածուիլ բուն ժողովրդի մէջ, մինչդեռ եթէ նա թարգմանուած լինէր ժողովրդի լեզուով, այն ժամանակ ամէն մի հայի մատչելի կը լինէր, ուստի և՛ Ղուկասեան Մնայիւն Յանձնաժողովը կամ պէտք է հրատարակէ մատենագրների աշխարհաբար թարգմանութիւնը, որ չափազանց գեղեցիկ գործ կատարած կը լինի, և կամ եթէ չի ուզում մատենագիրների գիտական, այսինքն ձեռագիրների և տպուած օրինակների համեմատուած հրատարակութիւնը տալ, որի կարիքը չափազանց զգացւում է, գոնէ հրատարակէ մինչև այժմ լոյս չտեսած մատենագիրներ, տարեգիրներ, յիշատակաբաններ, ձեռագիրների ցուցակներ, դիմանական վաւերաթղթեր, որոնց հրատարակութեան համար մասնաւոր նիւթական միջոցներ չլինելու պատճառով հետգհետէ կորչում, անհետանում են:

Ե. Լ.

Ա Շ Ո Ւ Ղ Ը

Արշակ Զօպանեան. Նաղաշ Յովնաթան աշուղը եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը. հրատարակութ. Տիգրան խան Բեկեանի, Փարիզ 1910 թ. 128 եր. գինը 3 ֆր.

Մեր նորագոյն գրականութեան մէջ յայտնի բելլետրիստ-բանասէր պ. Արշակ Զօպանեան Փարիզում իր մի շարք ինքնուրոյն եւ թարգմանական բանաստեղծական գնահատելի հատորների լոյս ընծայումի հետ, մէջ ընդ մէջ հրատարակութեան է յանձնում նաեւ հայ տաղերգու բանաստեղծների ամբողջական գործերը: Մօտ տասը տարի առաջ պ. Զօպանեանի հրատարակած «Նահապետ Քուչակի դիւանը» իր քննական լուրջ ուսումնասիրութեամբ պատկառելի տեղ գրաւեց մեր գեղեցիկ մատենագրութեան մէջ ու ստացաւ մամուլի եւ բանասէր հասարակութեան քաջալերութիւնը: Քուչակից յետոյ միմեանց յետևից լոյս տեսան նրա «Poèmes arme'niens anciens et modernes», «Chants populaires arme'niens», «Les Trouvères arme'niens», երեք հայ-ֆրանսական թարգմանական գեղեցիկ հատորները՝ նուիրուած մեր հին ու նոր վիպասանութեան, ժողովրդական եւ աշուղական երգ ու տաղին: Պ. Զօպանեան, թերեւ, եղակի դէմք է ներկայումս մեր գրականութեան գեղեցիկ հատուածները ֆրանսերէն լեզուի վերածելու գործում եւ այնքան հմուտ ու շնորհալի, որ արժանացել է ֆրանսական Ակադեմիայի մրցանակին:

Մեր յօդուածի վերնագիրը կրող գիրքը «Նաղաշ Յովնաթանը» լոյս տեսաւ անցեալ 1910 թւին գեղեցիկ հրատարակութեամբ եւ բազմաթիւ պատկերներով:

Գիրքը բովանդակում է հետեւեալ բաժինները. —

Ներածութիւն. Ա. Նաղաշ Յովնաթան բանաստեղծը. — Բ. Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը. — Նաղաշ Յովնաթանի տաղերը. — Յովնաթան Յովնաթանեանի նկարները (մէջ ընդ մէջ դասաւորուած). — Բառարան:

Խօսենք հերթով. —

Նախ քան ստորաբաժանումներին անցնելը իր ներածութեան սկզբում պ. Զօպանեան ասում է. —

Մեր մէջ յաճախ պանդառներ բարձրացած են մեր նախնեաց թողած գրական ու գեղարուեստական արտայայտութեան միօրինակութեան, աղքատութեան մասին: Բայց քանի անցեալը

կը պրպտենք, քանի հողուն տակը թաղուած վաղնչական կիսափուլ տաճարներու մէջ մոռցուած կամ ձեռագիրներու մէջ թաք-
չած հնօրեայ հայ մտաւոր կեանքի նշխարները երևան կը հանենք,
կը ստիպուինք խոստովանելու, որ վանգատուելու իրաւունք ու-
նեցողը չէ թէ մենք, այլ մեր նախնիքն են... Ահա բանաստեղծ
Յովնաթան մը և նկարիչ Յովնաթան մը, որ դեռ մենէ միայն
մէկ ու կէս զար արժէքաւոր գործ մը արտադրեր են, և այսօր
անոնց անունն իսկ մեզի անձանօթ է: Ո՞վ գիտէ՝ աւելի հին ժա-
մանակներու մէջ, ինչքան Յովնաթաններ գոյութիւն են ունեցած,
որոնց գործն ու յիշատակը կորած է սուրբաւէտ կամ խուլ անկիւն
մը խրած՝ խուզարկու ձեռքի մը կսպասէ»:

Շատ և շատ իրաւացի է պ. Զօպանեանի զայրոյթը. քաղա-
քակիրթ եւրոպայի կենդրոնում նստած զգայուն բանաստեղծ—
հոգին է որ վրդովում է մեր թմրած ասիականութեան, մեր ան-
գիտակ և ինկրտ վերաբերմունքի համար դէպի մայրենի գրա-
կանութիւնն ու գեղարուեստը:

«Աշուղ» և «Նկարիչ». ո՞վ էր, որ պէտք է նշանակութիւն
տար մեր կեանքում այդպիսի մարդկանց թողած գործերուն. մի-
թէ շատ ենք ունեցել Գէորգ Ախվերդեաններ, Ոսկան Յովհաննի-
սեաններ և Զօպանեաններ որոնք «ձեռագիրներու մէջ թաղչած
հնօրեայ հայ մտաւոր կեանքին նշխարները» երևան հանէին, կամ
թօրամանեաններ ու Գարեգին վարդապետներ որ «հողուն տակը
թաղուած վաղնչական կիսափուլ տաճարներու մէջ մոռցուած»
քանդակներով ու մանրանկար պատկերներով զրադուէին:

Ընդհակառակը. ծաղրէին, հեգնանքի ու տգէտ արհամար-
հանքի էին արժանանում մեր մեծամիտ ու թերուս շրջաններում
աշուղն ու աշուղական երգերը, և պատկերներով «սողողուած ու
գնդազարդուած» պատերն ու ձեռագիրները քանդուած, փճաց-
ւում էին «անհաւատալի վանդալութեամբ»:

Պ. Զօպանեան հրատարակելով Նաղաշների գեղեցիկ հատորը
փափաք է ունեցել «ղարմանել հայ հասարակութեան այդ ապա-
շնորհ վերաբերմունքը դէպի իր այդ հրկու տաղանդաւոր վա-
նականները»: Եւ յարգելի բանասէրի այդ փափաքը, պէտք է ասել,
կատարուած է. այժմ ինչպէս որ Սայեաթ-Նօվան, Նահապետ
Քուչակը, Նաղաշ Յովնաթան աշուղն էլ իր տաղերով ու խաղերով
արդէն ընթերցող հասարակութեան սեփականութիւնն է:

«Մինչ դեռ Սայեաթ-Նօվայի և իրեն յաջորդող գրեթէ բո-
լոր աշուղներուն—պրում է պ. Ա. Զ. նոյն իսկ ամենէն միջակ-
ներուն, երգերը հրատարակուած են գրքի ձևով և հաւաքածու-
ներու մէջ բազմիցս արտատպուած, մինչև այսօր անտիպ քնա-

ցած են տաղերը Նաղաշ Յովնաթանին, այդ նուրբ երգչին, որ Սայաթ-Նովայէն իսկ առաջ Կովկասի մէջ հայկական սաղը հնչեցուցած է ամենաքաղցր շեշտերով: Պ. Գ. Լևոնեանի «Հայ աշուղներ» գրքին մէջ Նաղաշ Յովնաթանի անունը յիշուած է անցողակի, երկրորդական աշուղի անունին պէս հետեւեալ երկտող ծանօթութեամբ. «Նաղաշ Յովնաթան (Կարճիկ Յովնաթան) յայտնի չէ թէ որտեղացի և որ թուականին է եղել. ունեցել է շատ հայերէն երգեր»:

Որովհետեւ այս տողերը վերաբերում են մեզ, թող թոյլ տրուի մի քանի խօսք ասել:

Դիւս քսան տարի առաջ (1892-ին) հրատարակած մեր մի պատանեկական աշխատութեան մէջ, երբ յիշեալ աշուղի մասին խաղաղ պակասել են գրաւոր և բանաւոր տեղեկութիւններ, այդքանը միայն կարողացել ենք գրել, և առաջին անգամ տպագրել նրա «Ուսկից կուգաս զարիւր բիւթիւ» երգը, որը և իւր ձեռագիր օրինակի հետ համեմատելով տպագրել է պ. Զ. Ա. իր հրատարակութեան 59 երեսում:

«Կարճիկ» բառի մօտ պ. Զօպանեան գրել է հարցական նշան (?). ահա մեր բացատրութիւնը: Որովհետեւ Նաղաշներ եղել են մի քանիսը (Մկրտիչ Նաղաշ, Ամիր—Մուսէ Նաղաշ, Նաղաշ պապը, Նաղաշ որդին և Նաղաշ թոռը, այն Նաղաշը որի տաղերը հրատարակել է պ. Զ. միւսներից տարբերելու համար իր կարճ հասակի համեմատ կոչուել է և «Բիշիւկ Նաղաշ», որ և մենք թարգմանել ենք «Կարճիկ»... Բազմավաստակ բանասէր՝ Վ. Ալիշան երբ ստացել էր «Հայ աշուղները», պատիւ էր արել նրա հեղինակին մի նամակ ուղարկել, որի մէջ գրումէր որ «Նաղաշ Յովնաթան Շոթոթեցի է, ապրած Ժէ-րդ զարուն վերջերը», այս է եղել Նահապետի ունեցած տեղեկութիւնը մեր աշուղի մասին: Ի՜նչի Միանսարեանի «Քնար հայկականի» և Ա. Վ. Տէվկանցի «Հայերգի» մէջ տպուած մի մի տաղից, մեր «Հայ աշուղները» հրատարակութեան թուերին մեզ ուրիշ ոչինչ յայտնի չի եղել:

Եթեւ թէ երեք տարի անցնելուց յետոյ Ալէքսանդրապօլում մեզ բերին աշուղական ձիւղադիր երգարաններ (դափտարներ) մի մեծ կապոց, որի մէջ գտանք և Նաղաշ Յովնաթանի մի աւարակը:—

«Բանք և խրատք շահաւէտ և օգտակար հոգոյ և մարմնոյ, վասն տղայոց, երիտասարդաց և ծերոց, թէ որպիսի բարւոք քաղաքավարութեան շարժել պարտ են՝ ի ուսել և ի յմպելն՝ ի յառնտուրս իւրեանց: Շարադրեալ Նաղաշ Յովնաթանէ»:

Հետաքրքրական է այդ տետրակի յիշատակարանը:—

«Ես տրուպ Նաղաշ Յովնաթան
Գծագրեցի զայս տաղարան
Ուաղ և տաղեր ազնուական
Որատք և խօսք ծիծաղական
Եւ ծաղկեցաւ նման գարնան
Ձեռամբ որդւոյ իմ Յակոբեան
Պատկերներով տնօրինական
Ծաղկօք և թռչնօք զանազան
Ի վայելումն Յարութեան
Փոքր որդւոյն իմ սիրական»:

Այս յիշատակարանից պարզւում է որ Նսղաշ Յովնաթանի մեծ որդին Յակոբը, Յովնաթան Յովնաթանեանի հայրը (ըստ պ. Ա. Զ.) եղել է նույնպէս նկարիչ, մանրանկարներով զարդարել է իր հօր տաղարանը) որը ընծայուել է փոքր եղբօրը Յարութինին:

Այս տետրակը մեր ձեռքը հասնելուց յետոյ մենք արդէն հիմնովին բարեփոխել և լրացրել էինք մեր հայ աշուղներու մէջ Նաղաշ Յովնաթանին վերաբերեալ մասը, սրանից դեռ 9 տարի առաջ, երբ «Ազգագրական հանդէսի» համար գրում էինք հայ աշուղների մասին մեր ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը, այնտեղ արդէն մենք շատ պատուաւոր տեղ ենք տուել աշուղ Նաղաշին, ասելով որ միջնադարեան տաղասացների շրջանից այս կողմը բուն աշուղական երգերի մէջ Քուչակ Նահապետ, Նաղաշ Յովնաթան, Սայիաթ—Նովա, Շիրին, Զիւանի գլխաւոր հոսանքների գլուխ են կանգնած:

«Այսպիսով հայ աշուղութիւնը տաղասացներից սկիզբ առնելով Քուչակ Նահապետից, Նաղաշ Յովնաթանից անցնելով ընթանում է երկու ճանապարհով աշխարհիկ գոյն ստացած» (Ազգ. հանդ. գիրք X. եր. 67), հետեւեալ 69 երեսում գծագրելով հայ աշուղների ծագումն և պատմական զանազան շրջանների և հոսանքների սքեման, Նաղաշ Յովնաթանին դրել ենք կենտրոնական տեղում, որից արդէն զմանկարը երկու ճիւղի է բաժանւում, ստեղծելով Սայեաթ—Նովայի և Շիրինի դպրոցները:

Անշուշտ մեր այս աշխատութիւնը ձեռքի տակ չի ունեցել պ. Ա. Զօպանեան:

*) Այժմ «Հանդէս ամսօրիայի» ապրիլ—մայիս տետրակում Հ. Ն. Ակինեանի յօդուածից տեղեկանում ենք որ դեռ 1860 թուին «Ճոռաքաղում» և 1882 թուին Արձագանքում գրութիւններ են եղել Նաղաշ Յովնաթանի մասին և 1885 թուին «Մասիս» լրագրում Ե. Յարութիւնեան գրել է «գիտերգութիւնը Նաղաշ Յովնաթանի յօդուածը»:

Ա. ՆԱԴԱՇ ՅՈՎՆԱԹԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ.

«Յովնաթանի բանաստեղծութիւնները, կը բաղկանան երեք շարքէ, գրում է պ. Զօպանեան, կրօնական ու խրատական տաղեր, երգիծական քերթուածներ և խրախճանքի ու սիրոյ երգեր»:

Եւ այդ երեք կարգ բանաստեղծութիւններու մէջ յարգոյ բանասէրը գտնում է որ «ամենաստուար և լաւագոյն» մասը նրորորդ կարգի քերթուածներն են, այսինքն — «սիրոյ, խրախճանքի երգեր, բնութեան գովքերն ու տօնական տաղերը», մենք համաձայնել կարող ենք այս տողերի հետ «լաւագոյնի» վերաբերմամբ, բայց ոչ «ամենաստուարի», որովհետեւ մեր ձեռքում եղած տաղարանում կան մի շարք «խրատական երգեր», որոնք չեն մտել պ. Զօպանեանի հրատարակութեան մէջ և որոնք նրա դասաւորութեամբ առաջին կարգին են պատկանում. — ահա այդ երգերը:—

1. Լուարուք դուք ամենքն Հարք և եղբարք պատուական
Զի ասասցի բանի մի բան Իրրև խրատ ինչ օգտութեան:

2. Վասն հատուցանելոյ զերախտիս աշխատաւորաց,
Լաւ արուեստ ուսիր, Որ չը քաշես դարտ
Եւ շատ զիտութիւն Եւ պակասութիւն...
Եւ այլն (14 տուն):

3 Վասն երախտամուսաց մարդոյ:
Ոմանք ի մարդկանց Առին բազում զանձ
Օգտեալ կանգնեցան Եւ հարստացան...
Եւ այլն (12 տուն):

4. Վասն ջանջալ և խաբերայ մարդոյ.
Հալալ պահողն Նաքաղ ջանջալին
Իւր առևտուրն Վնասէ իւրն
Նայէ մեր եղբայր Երեսն քսէ
Սիրելի հիւրն Գործելի մուրն
Եւ այլն (28 տուն):

5. Վասն գեղեցիկ արուեստաւորաց, որ ոչ ճանաչող կայ
ոչ պատիւ դնող.

Շնորհալից մարդկան Լինին բանի բուն...
Որ չեն լինի քուն Եւ այլն (14 տուն)
Ուսանին արհեստ

6. Վասն տգէտ և հպարտ, գոռոզ, ինքնահաւան, բարկացող
մարդոյ.

Շատ զիտուն մարդն Զեն հաւան կենալ...

Զի ուրախանալ Եւ այլն (16 տուն)

Զէդայ (?) տղէտքն

7. Վասն բէղայրաթ մարդոյ և տղայոց խրատ.

Նամուս զայրաթի լաւ մարդն Մտքով իւր բտնն ի գլուխ հանէ
այն է Եւ ապա թոյլ տայ որ քունն

Որ գիշերն ի բուն բարակ միտք տանէ...
անէ Եւ այլն (9 տուն).

8. Վասն փնթի և անհոգ մարդոյ.

Փնթի մարդն է քոմուրի մանդալ և այլն (5 տուն)

9. Վասն կարճամտութեան կանանց.

Կանանց խելքն է Հասակաւ երկայն
Այն ծաղկին նման Բնաւ հոտ չունի
Որ իւրեանք ցանին Գոյնըն է միայն...
Մէջ խեցկի աման Եւ այլն (3 տուն):
Դեղին մեծ թուփ է

10. Խրատ հասարակաց.

Ով մարդ որ կամիս Լեզուդ զաղարի
Կեանքդ երկարի Փախի ի չարէն
Եւ խաղաղ մնաս Եւ արա զբարի...
Վերայ աշխարհի Եւ այլն (27 տուն):
Թող չար խօսելոյ

«Սիրոյ և խրախճանքի», երգերից մեր տաղարանում կան
հետեւեալ երկու տաղերը, որոնք դուրս են մնացել պ. Զօպանեանի
հրատարակութիւնից—

Եղբայրք յորժամ բազմիք սե- Դուրս ծակէք արիւն ի ծոց,
ղան Զեր ծնողաց սիրտն շինէք խոց.
Խաղ, տաղ կանչէք խրախճա- Այլ սիրով, պարկեշտ խմեցէք
նական Աշխատողաց կեանս խնդրեցէք
Գինի խմէք անապական Զիս Յովնաթանս յիշեցէք
Ծափս հարկանէք ամենեքեան Փառք տուք և Աստուած օրհ-
Զլնի շատ խմէք դառնաք բաց նեցէք:
(Եւ) սահմանէք կռիւ, տնկոց

Հետեւեալ տաղը հետաքրքրական է իր երկլեզու կազմու-
թեամբ որ միակն է Նաղաշ Յովնաթանի գործերի մէջ—

Դու նման ես արեգական Վարդայ գիւլար սանդա եմիշ
Ղօյնընդավէր մանա մաքեան Եկ դու ինձ մի անիր զիմիշ
Բիւլըրիւներն հարայ կարդան Վալա գիւնւահ մանդա իմիշ
Մանդա բիւայ զալում զալում: Որ զքեզ տեսայ զալում զալում:

Նոնօֆար ծաղիկ եասաման Աղ ուզնի տաքի սիահ խալ
(Զի կարդացում) Ինձ մօտ չկայ..... հալ
Դարդի չեմ դիմանար համան Ման նէյլարմ (պ) աղչայ ու մալ
Ջանըմ ալդն զալում զալում: Դու կու պիտիս (?) զալում զալում:
Թող քեզ ասեն շատ մահանայ Ալընդան գէյմիշամ զպայ
Պաղըում պաշի տօնաի դանայ Դարդէդ հագնիմ սիահ խալայ
Այս կրակիս ո՞վ դիմանայ Պու սինամայ էյլայ չարայ
Եանդուր-ուփսան զալում զալում: Դու ես... զալում զալում:

Նաղաշին սիրտն արիւր դուման Ես անկայ մէջն բեգուման
Դեօզլարն դարեայ տըր ուման Աու ալըմտան զալում զալում:

«Երգիծական կտորները» տասնէն աւելի են. ասոնց մէջ կան մի քանիներ, այնքան կոպիտ ու անհամ (հաւանականաբար ժամանցի համար թեթեօրէն գրուած), որ «աւելորդ համարեցայ հրատարակել զանոնք—գրում է պ. Զօպանեան, նկատելով որ այդ այնքան երկար, որքան գոհիկ կտորները բանաստեղծին աւելի փասել կարող են քան ու է հրապօյր աւելցնել իր գործին»:

Որ խկապէս Նաղաշ Յոփլաթանի երգիծական կտորները խիստ են ռամկական և գոհիկ, այդ ուղիղ է նկատում պ. Զօպանեան, բայց որ Նաղաշ Յոփլաթանին նուիրուած գիտական բանասիրական աշխատութեան մէջ պէտք էր տալ գոնէ այն կտորներէից մի քանի նմուշներ, դա ևս անհրաժեշտ էր, ցուցադրելով երկու դար առաջ ապրած մեր աշուղի թէկուզ ժամանցի համար զրաժները, իր ժամանակի, վարք ու բարքի, բառամթերքի ազգագրական այլ հարուստ նիւթեր են պարունակում Նաղաշի այն երգիծական կտորները որ կան մեր ձեռքում եղած տետրակում:

Օրինակ՝ «Անարգանք Նաշի եւ կոպիտ մարդոյ».

Անպէտ ու տգէտ, սարի փթած Բիրտ ես ու Նաշի, եղոտած
փէտ կաշի

Վտիտ ու անմիտ, խակ և բը- Դեռահաս տհաս և խելոց պա-
թամիտ. կաս...

Զորացեալ սամիթ, յոյժ պակա- Եւ այլն:
սամիտ

Ինչո՞ւ չէր կարելի դնել նոյնպէս «Օրհնութիւն գիւղացի երիցուն» դարձեալ կազմութեամբ գոհիկ, բայց իր ազգագրական նշանակութեամբ ու սուր երգիծանքով ուշադրութեան արժանի յօրինուածքը, մանաւանդ երբ այնքան աղքատ է մեր հրգիծաբանական գրականութիւնը:

Օրհնեսցի չորեքանկիւնի տունս Զանադն ու թափաղն
Խեցեղէնն ու պղնձեղէնն Թօրօնն ու օջաղն

Թուրքաոն ու մկնաոն
 Եղամանն ու ձիթամանն
 Թանամանն ու պանրամանն
 Գինամանն ու ձկնամանն
 Սրահն ու տուեն
 Կալն ու հաւի բունն
 Քեօջքն ու օթաղն
 Փետնոցն ու ճաղն
 Մաղաղէն ու մառանն
 Ծածուկ գաղտարանն
 Մէջլիսն ու սեղանն
 Կուժն ու քերդանն
 Հանդ հանդաստանն
 Զիմանն ու պօստանն
 Գոմն ու մարազն
 Մածուենն ու կարազն
 Տօլապն ու թաղչէն
 Այգին ու պաղչէն
 Կարասն ու տուճն
 Դազանն ու կճուճն

Տաշտն ու մազն
 Բիրաոն ու աղն
 Ապրանքն ու մալն
 Սուփրէն ու շալն
 Վարն ու վաստակն
 Գլուխն ու տակն
 Էշըն ու ջորին
 Դարմանն ու գարին
 Կալն ու ջաղացն
 Ճորենն ու հացն
 Փէտն ու ցանն
 Ամբարն ու հնձանն
 Եզն ու կոփն
 Աղբիւրն ու նօփն
 Հոգն ու քարն
 Էծն ու ոչխարն
 Դուռն ու հայեաթն
 Հիմն ու բինեաթն
 Այս նշանաւս սուրբ խաչիւս.

Այսքանը Նաղաշ Յովնաթանի մասին որպէս տաղերգու բանաստեղծի, այժմ մի քանի խօսք ասենք նրա մասին որպէս երաժիշտ-նուագածուի.

«Ազգագրական Հանդէսի» մէջ անցեալ տարիներում շարունակաբար տպագրուող (գիրք X—XIV) մեր յօդուածի վերջին մասը, «աշուղի կեանքը» որոշ պատճառներով մնաց անտիպ. այնտեղ մենք գրած ունինք հետեւեալը— հայ աշուղներից եղել են այնպիսիները, որոնք իրենց երգ ու նուագով հասել են մինչև արքունի պալատներ, Թուրքաց սուլթանների, փաշաների, պարսից շահերու և խաներու, վրաց թագաւորների և իշխանների առաջ ազատ ու համարձակ երգել է հայ աշուղը: Միայն թէ այդ երեք տէրութիւնների, այսինքն թիւրքաց, պարսից և վրաց արքունիներում հայ աշուղը իրեն պահել է տարրեր կերպով: Սուլթանների ու փաշաների ապարանքներում մեր աշուղը միայն ծագումով է հայ եղել. խօսքով, լեզուով, հոգով, գործով եղել է համարեա Թուրք. շատ անգամ նրա ամենամօտ մարդիկ անգամ չեն իմացել նրա հայ լինելը, այնքան նա քաջ է եղել Թուրքերէն լեզուի մէջ ու տեղեակ Դուրանին: Այդպէս չէր մեր աշուղը շահերի ու խաների երկրում. այնտեղ նա կարողացել է պահել իր ինքնուրոյնութիւնը, լինել և հայ շրջաններում, երգել է ու խօսել է

եթէ ոչ հայ լեզուով, դոնէ հայ հոգով: Աւելի ազատ ու համարձակ է եղել նա Վրաստանում. այստեղ, քրիստոնեայ պետութեան մէջ նա ոչ միայն չի ծածկել որ նա հայ է, այլ որպէս այգալիսին ազատ ել ու մուտ է ունեցել Հերակլի ու Վախտանգի արքունիներում, երգ ու գինի սիրող իշխանների ու թաւատների սիրելի հիւրն է եղել, պատիւ, մեծարանք ստացել: Անմոռանալի հնագետ-կովկասագետ Աղեքսանդր Երիցեանը մի անգամ մեզ մի նկար ցոյց տուեց որը ներկայացնում էր այդ կեանքից մի հետաքրքրական պատկեր: Վրաց պալատի արեւելեան ճաշակով զարդարուած մի սենեակում բարձերի վրայ ծալապատիկ նստած էին հայ աշուղները Նաղաշ Յոֆնաթան և խումբը (որ միասին կոչուելիս են հւղել Նաղաշներ) նուագում էին ամբուրա, քամանչա և դահիրա. պատերի մօտ, փափուկ բազմոցների վրայ նստոտել էին կամ թիկն տուել պալատական գեղուհիները լսելու վարպետների երգ ու նուագը¹⁾: Նաղաշ Յոֆնաթան նշանաւոր աշուղ էր, նա արտօնութիւն ունէր վրաց պալատում երգել և հայերէն, ահա նա ինչպէս էր գովաբանում իր գեղեցկուհի ունկնդիրներին—

Գովեմ սրտիւ ուրախական

Թիֆլիս քաղաքն պատուական

Յոյժ գեղեցիկ և սիրական

Այ Վրաստանայ գեօղալներն

Շէն Թիֆլիսու խաթուններն... և այլն

Որքան որ այս նշանաւոր աշուղը մեծ յարգ ու պատիւ է ունեցել բարձր, արքունի ու մեծամեծ շրջաններում, եղել է «այր երեւելի», «շնորհալից վարպետ իմաստուն», «քարտուղար տառից հնոց և նորոց», «զանազան շնորհք վարդապետաց ուսեալ» և այլն²⁾, այնքան էլ ունեցել է նախանձողներ, չսիրողներ, նոյն իսկ թշնամիներ. կամ դէպի նա հայ իրականութեան յատուկ անտարբերութիւն: Այդ հանգամանքը պարզ երևում է մեր տաղարանի «Վասն գեղեցիկ արուեստաւորաց» խորագիրը կրող երգից— «գեղեցիկ արուեստաւորաց ոչ ճանաչող կայ ոչ պատիւ դնող» ասելով զայրանում է տաղանդաւոր վարպետ Յոֆնաթանը և շարունակում—

Շնորհալից մարդ կայ որ չեն լինի քուն

Ուսանին արհեստ, լինին բանիրուն.

Եւ թէ ընդունեն փոքր ինչ մեծութիւն

1) Հանգուցեալ Երիցեան թոյլ չտուեց մեզ ընդօրինակելու այդ նկարը. ներկայումս, նրա մահից յետոյ, մեզ յայտնի չէ ուր մնաց նկարը. յարգելի տիկնոջից կամ որդուց՝ պ. Գ. Երիցեանից խնդրում ենք պատասխան: Գ. Լ.

2) Ողբերգութիւն յաղագս մահուան վարպետ և Նաղաշ Յոֆնաթանին առացեալ որդոյն իւրոյ Յակոբայ» (Հրտ. Ա. Չօպանեանի, էջ 113.

Եւ կամ զգենոյն խելագոյն զգոյն (?)
 Անշնորհ ծոյլն երբ տեսանէ զնոյն
 Նախանձուի սիրտն և դառնայ արիւն.
 Թէպէտ առերես խօսի քաղցրագոյն
 Բայց ծածուկ կամի տալ դեղ դառնագոյն.
 Լաւ փեղաքէրին գլխին է վայն
 Հարգիզ չեն ջոկում վատն և լաւն
 Թէ Հնդստանայ մաւն և դառն
 Թէ դարաշամբին խոշոր աստառն...
 Զաւահիր ձին գետէ ջաւահիր քարն
 Արծաթի զատրն գիտէ զարգեարն
 Էշըն լինչ գիտէ զինչ է տօմարն
 Եւ խողն լինչ գիտէ մարգարտի շարն:
 Իմ քաշած պատկերս որ լաւ յոանգ է
 Փէնն¹⁾ կարակ է տեղն ֆռանկ է
 Հէնց պատկեր կառնեն որ քու և լանգ է
 Կասեն աժան է, քոնն խիստ թանգ է.
 Բարակ մանողն յայգին վաճառեց
 Եւ հաստ մանողն տուն և տեղ ճարեց
 Մազ մանողներին ճրագն վառուեց
 Զարբար գործողին սիրտն պատառուեց:
 Ո՛ւր է հանց խօջայ որ դայրաթ քաշի
 Ընկած փէշաքէրին դարդերն տաշի
 Ամենքը կօպիտ են... սպը²⁾ և նաշի
 Կու թողին որ մարդ հալուի ու մաշի
 Մանաւանդ հայոց ազգ նիրհուն և նկուն
 Որ չունին իշխան, թալաւորութիւն
 Պատուական մարդին կուտան նեղութիւն
 Խօջայքն խմեն միմեանց ողջութիւն... և այլն
 Այսքանը բաւ համարելով Յովնաթան քանաստեղծի մասին,
 պոթմ անցնենք Յովնաթան նկարչի մասին:³⁾

Գ. Լեոնեան

(Կը շարունակուի)

1) Լաւ չի կարգացում.

2) Զի կարգացում:

3) «Հանդէս Ամսօրեայի» թիւ 6—7—8 տետրակում, Հ. Ն. Ակինեան «Նաղաշ Յովնաթանին» նուիրած իր շանկան յօդուածում խօսելով առհասարակ Յովնաթանեանների նկարների մասին—գրում է.

«Մենք պիտի աղաչենք Տփղիսի հայոց Ազգադրակ. ընկերութեան, որ նա իր վրայ վերցնէ այս պարտաւորութիւնը և տակաւ տակաւ ծանօթացնէ նմանահամութիւններով Տփղիսի և շրջակայքի գեղարուեստական ֆագորգները»:

Պատիւ ունենք յայտնելու յորդելի Հ. Ն. Ակինեանին, որ մեր յօդուածի երկրորդ մասով նորութիւններ ունենք ասելու այս մեզ ամենիս հետաքրքրելի Յովնաթանեան ընտանիքի գեղարուեստական գործերի մասին:

Գ. Լ.

Հայ աշուղներ. ժողովրդական հայ երգիչներ և տաղասացք, հաւաքեց Տրդատ եպիս. Պալեան. հատոր Ա. տետր Ա. Զմիռնիա, 1911. 186 էրես. գինը 10 դր2.

Բանասէր-հաւաքագրող Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան տարիներ առաջ «Բիւրակն» շաբաթաթերթում ապագրւող իր «Հայ աշուղները» Զմիռնիայում սկսել է լոյս ընծայել առանձին հատորներով: Մեր ներկայ գրախօսութեան նիւթ կազմող գրքոյկը ա. հատորի ա. տետրակն է. որ իր մէջ ամփոփում է «Ա» սկզբունստառն ունեցող հայ աշուղների կարծառօտ կենսագրականներն ու նրանց երգերի նմուշները:

«Մեր այս հաւաքումը, թէև շարունակած ենք մինչև ներկայ թուականին—գրում է սրբազ. հաւաքագրողը իր «համառօտ բացատրութեան» մէջ, բայց և այնպէս կը խոստովանինք, թէ ամբողջական և կատարեալ գործ մը չը կրցանք պատրաստել, հակառակ մեր այնչափ ջերմ փափաքին, մասնաւոր գրքերու պրպտումին, թերթերու թղթատումին և հետաքրքիր բարեկամներու կողմէն տրուած տեղեկութիւններուն վրայ իսկ...»

Անշուշտ գովելի է սրբ. Պալեանի ջանասէր պրպտուքը մեր ժողովրդական երգիչներու և աշուղներու կեանքի նկարագիրն ու գործը լոյս ընծայելու համար, բայց ինչպէս նկատել կարողացանք, գրքոյկի բովանդակութիւնից՝ հայ աշուղներու և տաղասացներու մասին եղած նորագոյն ուսումնասիրութիւնները, նրանց երգերի ու տաղերի հաւաքածուները նրան անծանօթ են մընացել:

Ս. Պալեան կամ իր առաջաբանում կամ իր առաջ բերած իւրաքանչիւր աշուղի գործի տակ պէտք է յիշէր իր աղբիւրները, ինչպիսի որ ընդունուած է գիտական-ուսումնասիրական գործերում, դորանով աւելի կը բարձրանար նրա աշխատութեան արժէքը, մէկ էլ որ իր քաղած նիւթերի հարազատութեան ամեն պատասխանատուութիւն կը փնար այն աղբիւրի վրայ, որից ինքը օգտուել է: Հ. Պալեան բաւարար չափով օգտուելով Գ. Լևոնեանի և Գ. Ախվերդեանի «Հայ աշուղներ» նոյնանուն հրատարակութիւններից, (նոյն իսկ կրկնելով այն սխալները, ինչ որ այնտեղերը կան) ոչ մի տեղ չի յիշում այդ մասին:

Տրդ. եպ. Պալեանը գրում է.—

«Աշուղ ըսած ենք անոր, որ իր գործածած երաժշտական գործին շալկելով, երկու կամ երկուքէ աւելի ուրիշ աշուղներու ընկերակցութեամբ երգած և շրջագայած է նաև քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ և այլն, և իբրև երաժշտական գործիքի թելերը թռ-

թրուացնելով երգած է հրապարակներու և սրճարաններու մէջ, հոծ և բազմաթիւ հետաքրքիր ունկնդիրներու առջև, շատ անգամ և ըստ իրենց սովորութեանց վարպետներու յօրինած և հեղինակած երգերէն և քիչ անգամ ալ իրենց յօրինածէն...»:

Այս տողերից երևում է որ Հ. Պալեան լաւ է բնորոշել աշուղը, որ է թափառիկ բանաստեղծ-երգիչ-երաժիշտ, բայց այս բնորոշումը ճիշտ անելով հանդերձ, յարգելի բանասէլը իր աշխատութեան մէջ խառն է դասաւորել թէ աշուղները, թէ տաղասացները և թէ «ղալամ շուարասիները» և թէ մանաւանդ մի քանի մատենագիրներ ու «գրական» բանաստեղծներ, ինչպիսիք են Անանիա Շիրակացի, Աւետիք պատրիարք, Ալամդարեան և այլն, ի հարկէ կարելի է տպագրել այդ կարգի բանաստեղծների քերթուածները, բայց ոչ «հայ աշուղներ» ընդհանուր վերնագրի տակ կամ գոնէ պէտք էր առանձնացնել զուտ աշուղական երգերից ու տաղերից:

Հ. Պալեան իր գրքի սկզբում դնելով «Գողթան երգերից» մեր օրերը հասած մի քանի հատուածները՝ առաջ է բերում և մի տաղ «Երգ ի վերայ սուրբ Աստուածածնի» որ յայտնի չը լինելով ճիշտ դարի և ճամ գործ լինելը՝ այնուամենայնիւ հետաքրքրական է այն տեսակէտից, որ այդ տաղի մէջ յիշուում է մի շարք արեւելեան-պարսկական մայր եղանակների անուններ-Նեվա, Պէյաթի, Սեպահ, (Սեգեահ,?) Չարգեահ, Տիւկեա, Հիւսէինի, Հեսարի, Հիճազ, Շահնազ և այլն:

Այնուհետև սկսւում է աշուղների և տաղասաց բանաստեղծների շարքը, ինչպէս ասացինք խառն, թուով 51, ա. թուից 21 աշուղները դրուած են շատ համառօտ, մի քանի տող յիշատակութեամբ և առանց երգի, մնացած երեսունից տասը աշուղներին թուրքերէն երգերն են դրուած, իսկ քսանը մի երկու կամ մինչև տաս երգ ունեցողներ են. վերջիններին թուում գրքի մէջ ամենամեծ տեղը (130 երես) բռնել են Առաքել Բաղիշեցին և Առաքել Միւնին իրենց տաղերով: Ո՞րտեղից են արդեօք այդ տաղերը, նրանց տպագրուած տաղերից է վերցրել սրբազան Պալեանը թէ անտիպ գործեր են, ոչինչ չի յիշուում, կամ թէ «յԱռաքել վարդապետէ ասացեալ»-ը դնելով թնշով կտրող է հաստատապէս ասել թէ այդ բոլոր տաղերը վերոյիշեալ Առաքելներինն է և ոչ ուրիշ Առաքելների: Մի տեղ նոյն իսկ Հ. Պալեան ինքն էլ է կասկածում՝ ասելով՝

«Առաքել Դաւրիթեցի մըն ալ կայ ժէ դարուն միարան ու էջմիածնի և աշակերտ Փիլիպպոս կաթողիկոսի, զբաղուած է թէ և պատմական գրութիւններով, բայց գրած է արդեօք տաղեր:

ալ՝ և Առաքել անուան տակ գրուած տաղերն կը պատկանին արդեօք իրան ալ, չենք կրնար որոշ որ և է բան մը ասել»:

Այսպիսով Տրդատ եպիսկոպոսի ներկայ աշխատութիւնը լինելով մի խառն, անսխառն և աղբիւրների յիշատակութիւնից ու քննական համեմատութիւնից զուրկ մի հաւաքածու՝ կարող է լինել միայն ժողովրդական-ընթերցանութեան նիւթ, բայց ոչ ուսումնական-քննասիրական որոշ արժէք ունեցող հայագիտական գործ: Նա տպագրել է իր նիւթերը առանց ընտրութեան, առանց գիտական խմբագրութեան, տպագրել է ինչ որ ձեռքն է ընկել — «մեր ձեռք հասածները կը դնենք այստեղ» ասելով: Շատ երգերի տակ դրուած գաւառական կամ թուրքերէն բառերի թարգմանութիւնների մէջ էլ պակաս չեն սխալները. —

«Դիւթ-թարգմանել է փոքր (նշանակում է ըլորըրը.) 2. տափ ճոր (պէտք է լինի գետին) 3. սեհր՝ զբօսանք. (փոխանակ դիտել) (սէյլան-զբօսանք): 4. Սովդա սակարկութիւն, (փոխանակ սիրահարութիւն, մօլի սէր), 5. բոխախ-պարսկոց. (բոխախը դնչի տակի փափուկ միսն է, ոչ պարանոցը.): 6 փարվան-ճրագ, (փարվանը ճրագ է, այլ ճրագի չորս կողմը պտոյտ եկող թիթեռնիկը): 7. Ալվան օղլան-փայլուն տղայ (ոչ թէ փայլուն այլ գոյնզգոյն) և այլն, իսկապէս նշանակում է ալվանճի ներկաբար:

Այժմ մի քանի խօսք էլ աշուղների ցանկի մասին: Սրբ: Պալեան եթէ տաղասացների մէջ դնում էր Առաքել Սիւնեցու և Աղաքել Բաղիշեցու անունները, ապա պէտք է յիշեր նաև Արիստակէս վ: Խղանցուն, Ատոմ երեց Վարազեցուն, Աբրահամ Աստապատցուն, որոնք նոյնպէս տաղեր ու երգեր ունին գրած: Իսկ բուն աշուղների շարքից դուրս են մնացել հետեւեալները, որոնք նոյնպէս «ա» տառով են սկսւում. — Արթուր, Գրիգոր, Ասապով, Աֆկեարի, Անդրէաս, Ահարօն, Արութիւն, Աղագիւլ...

Վերջացնելով մեր զետոգութիւնները Տրդատ եպ: Պալեանի աշխատութեան մասին՝ մենք չենք կարող չը յայտնել, մեր քաջալերութիւնը և ուրախութիւնը սրբազան բանասէրին, որ սիրում է զբաղուել հայրենի բանահիւսութեան յիշատակարաններով, ջանասէր կերպով հաւաքել և տպագրութեան է յանձնել մեր տաղասացներին և աշուղներին վերաբերեալ իր առաջին տետրակը: Ցանկանում ենք սակայն որ Հ. Պալեան այսուհետև աւելի խնամքով վերաբերուի իր սիրելի գործին և յիշատակէ իր աղբիւրները որով ինչպէս վերևում էլ ասացինք, աւելի կը բարձրացնէ իր երկասիրութեան արժէքը, ցոյց տալով թէ որն է իրեն աշխատանքը, որը ուրիշից վերցրածը:

Գ. Լեւոնեան

Этнографическое Обзорѣніе, изд. Этнографическ. Отдѣла
Имп. О-ва Любителей Естествознанія, Антропологии и Этнографіи
1911. № 1—2

Ռուս ազգագրական միակ հանդէսը, որ կրում է վերոյիշեալ խորագիրը, վերջերս երկար յապաղումներով է լոյս տեսնում, տարեկան մի կամ երկու գրքով: Այնուամենայնիւ չնայած այդ հանգամանքին *Этнографическое Обзорѣніе*-ն կազմած է լինում մեծ խնամքով ու բազմատեսակ բովանդակութեամբ, որ մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում ազգագրութեամբ զբաղողներին: Նմանապէս ուշադրութեան արժանի է այդ հանդիսի վերջին համարը: Մի կողմը թողնելով մի քանի հիմնական ու խոշոր յօդուածները, որոնց մասին մատենախօսութեան շրջանակները չեն թոյլ տալիս մեզ կանգ առնել, յիշատակենք, որ ներկայ համարում գետեղուած են Կովկասին և ընդհանրապէս արեւելքին վերաբերեալ հետաքրքիր աշխատութիւններ:

Վս. Միլլէրը խօսում է Կովկասում գոյութիւն ունեցող թաղման մի քանի ծէսերի ու սովորոյթների մասին, այն է դիակները այրելու կամ թաղելու գաղափարների տիրապետութեան ու նշանակութեան վերաբերմամբ: Ընդ սմին նա մատնանշում է մազդեզանց կրօնի ազդեցութիւնն Կովկասեան նախնական ցեղերի հաւատալիքների ու ծէսերի վրայ: Իշխ. Ն. Ս. Տրուբեցկոյը *Редедя на Кавказѣ* յօդուածում փորձում է ապացուցանել, որ հին ռուսական պատմութեան մէջ յիշատակուած *Рѣдѣтѣ* հերոսի անունն բնաւ չի պահպանուել Կովկասեան մի քանի լեռնական ժողովուրդների աւանդութիւններում (չերքիզների, օսերի), ինչպէս ճգնում են սխալմամբ հաւատացնել Կովկասցի բանաւահաւաքները: *Рѣдѣтѣ* յայի անունը Կովկասի լեզուներում այն նշանակութիւնը կարող էր ունենալ, որ դա լուսաբանում է որոշ չափով չին սլաւօն իշխանների և Կովկասի սահմանաբնիկ ցեղերի միջև գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւններն ու կռիւները:

Մնացեալ յօդուածներից հետաքրքրութիւն են ներկայացնում՝ կայտակների ծագման հարցը (*Къ вопросу о кайтакахъ*) և ռուսական Թուրքեստանի գորգագործութեան նկարագիրը:

Խ. Ս.



ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Այս 1911 թուին հրատարակում է «Ազգագրական Հանդէսի» միայն մի համար, XXI գիրքը, որովհետեւ Ազգագրական ընկերութեան միջոցները սուղ են եղել: Առաջիկայ 1912 թուին կը հրատարակուի 2-4 գիրք, որքան ընկերութեան միջոցները թոյլ կը տան: Սակաւաթիւ քաժանորդները լիովին բաւարարութիւն են ստանում, որովհետեւ 3 բուրլի վճարողին ուղարկուելու է երկու, իսկ 5 բ. վճարողին՝ չորս գիրք, անկախ այն հանգամանքից, թէ սրանք որ թուին լոյս կը տեսնեն:

Հայագիտութեան ահագին ծառայութիւն մատուցած «Հանդէս Ամսօրեայի» քսան և հինգամեակի առիթով խմբագրութիւնս յաջորդաբար զիմեց հինգ կարող գրագէտի, ինդրելով մի մանրամասն մատենախօսութիւն գրել ամբողջ հրատարակութեան մասին, սակայն գործի լրջութիւնը և ժամանակի սղութիւնը թոյլ չտուին իրականացնելու խմբագրութեանս մտադրութիւնը, ուստի և՛ սրտանց շնորհաւորելով այդ գիտական, լուրջ հանդիսի քսան և հինգամեակը, բարեմաղթում ենք, որ Հայ հասարակութիւնը մըտաւորապէս այնքան բարձրանայ, որ նրա հոգածութեան առարկան միայն աղքատներն ու բարեգործական հիմնարկութիւնները չլինին, այլ և այն ազգային հիմնարկութիւնները, որոնք որակում են հայութիւնը, և նրան դասում կուտուրական ազգերի շարքը:

Խմբագրութեանս ուղարկուած գրքերի և պարբերական հրատարակութիւնների մասին շնորհակալութիւն յայտնելով հանդերձ յիշատակելու ենք մեր, Ազգագրական, ընկերութեան տարեկան տեղեկագրի մէջ:

Մեր, Հայոց Ազգագրական, ընկերութիւնը հայկական տպագրութեան չորս հարիւր ամեակի առիթով որոշել է կազմակերպել հայկական տպագրական արուեստի զարգացման մի ցուցահանդէս, որի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կը տրուեն հետեւեալ գրքում:



Ա Ս Պ Ա Ր Է Չ

շաբաթաթերթ

Բաժանորդ. 7 1/2 ֆրանկ.

Հասցեն՝ The Asbarez Publishing
Co. P. O. Box. 865. Fresno, Cal.
U. S. A.

ԱՂԲԻՐ-ՏԱՐԱԶ

Բաժանորդ երկուսը միասին-պրե-
միաներով տարեկան 10 ռ.

Հասցեն՝ Тифлисъ. Ред. жур-
наловъ «Агбюръ-Таразъ», Tiflis,
«Agbur- Taraz».

Ա Ն Ա Հ Ի Տ

ամսագիր

Բաժանորդագիրը 12 ֆր.
Հասցեն՝ A. Tchobanian. Paris 6.
17. Rue La Bruyère.

Ա Ր Օ Ր

ամսագիր

Բաժանորդագիրը 3 ռ.
Հասցեն՝ Тифлисъ Редакция
„Апоръ“.

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Բաժ. 10 ֆր. (4 ռուբլի)
Հասցեն՝ Rédaction de la Revue
«Basmavep» Venise Italie S. La-
sare.

ԲԻԻՉԱՆԻՈՆ

օրագիր

Բաժ. 40 ֆր.
Հասցեն՝ Réd. du journal Buzan-
dion. Constantinople.

Լ Ո Ւ Մ Ա Յ

ամսագիր

Բաժանորդագիրը 6 ռ.
Ред. ЛУМА. Тифлисъ.

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

Բաժ. 6 ռ. կամ 15 ֆր.

Հասցեն՝ Rédaction de la revue
«Handess Amsorya» Au Convent
des BB. PP. Méchitharistes. Vienne
VII/, Mechitaristengasse 4.

ՀՈՐԻԶՈՆ

օրագիր

Բաժանորդագիրն է 8 ռ.
Հասցեն՝ Ред. Оризонъ, Тифлисъ.

Հ Ո Վ Ի Տ

շաբաթաթերթ

Բաժանորդագիրն է 4 ռ.
Հասցեն՝ Тифлисъ, Ред. Овитъ.
Péd. Hovit, Tiflis.

ՀԱՅՐԵՆԻԿ

շաբաթաթերթ

Բաժանորդագիրն է 10 ռ.
Հասցեն՝ The «Hayrenik» Pul. Co.
Boston Mass 27 Beach St.

Մ Շ Ա Վ

օրագիր

Բաժանորդագիրն է 10 ռուբլի
Հասցեն՝ Тифлисъ, Ред. «Мшакъ»
Tiflis Re'd. du journal arme'nien
«Mschak»

ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ

օրագիր

Բաժանորդագիրը 4 ռ.
Հասցեն՝ Ред. Сурандакъ, Тиф-
лисъ.

ՃԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

Հայոց ազգագրական ընկերութեան հրատարակութեամբ լոյս տեսնող

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԵՌԱՄՍԵՍՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
1912 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԾՐԱԳԻՐ. Տեղագրութիւն. 2. Պատմական տեսութիւն. 3. Մարդաբանական հետազոտութիւններ. 4. Վիճակագրական տեղեկութիւններ. 5. Հնագիտական հետազոտութիւններ. 6. Ազգագրական, ցեղագրական և հասարակագիտական հետազոտութիւններ. 7. Տնայնագործութեան, պարապմունքի և գիւղացիների տնտեսական դրութեան մասին ուսումնասիրութիւններ. 8. Ժողովրդական հաւատք. 9. Սովորութեան իրաւունք. 10. Բանաւոր գրականութիւն. 11. Ժողովրդական երաժշտութիւն. 12. Մատենախօսութիւն և 13. Յայտարարութիւններ:

Իւրաքանչիւր գիրքը բաղկանում է 10—14 տպագրական թերթից:

Աշխատակիցներն անպայման վարձատրւում են:

Բաժանորդագին է

Ռուսաս. տ. 5. ռ. կէս տ. 3 ռ. 3. ամիս 1, 50

Արտասահմ. 13 ֆ. » 7 ֆ. » 4 ֆ.

Ազգագրական Հանդէսի I—XXI. գրքերը վաճառւում են խմբագրատանը 32 ռ. 50 կ. մի գիրքը՝ 1 ռ. 50 կ. նանապարհածախսով:

Թիֆլիզում բաժանորդ կարելի է գրուել խմբագրատանը՝ Лермонтовская № 1. Դիմել՝ Въ Редакцію журнала «Азгакраканъ Авдесъ». Тифлисъ կամ Re'daction de la revue «AzgagrakanH andess» Tiflis. (Caucase).